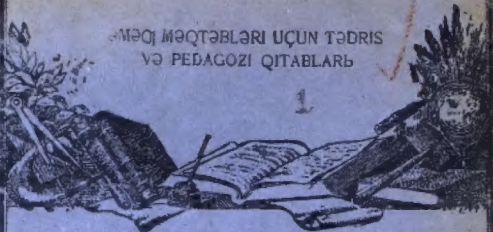

ƏMƏLİ MƏQTƏBLƏRİ ÜÇÜN TƏDRİS
VƏ PEDAGOZİ QİTABLAR

1

Handwritten: 745 K Y Z I K *Handwritten: Kuzik*

AZƏRBAYCANIN İKTİSADI COĞRAFIYASI

1930

Kyzik

Çevirən: Əfəndijef

AZƏRBAYCANIN İKTİSADI COĞRAFIYASI

AZƏRNƏŞR

Baq—1929

*AZƏRNƏŞR mətbəəsində nəşr olub.
Başq. Balşoj Marksoj və Krasno-
Presnenski qurğaların tinində № 16/36.
Baş Materyat Mədirliyi 2942
Sifariş 37 Səhifə 6800*

AZƏRBAJCANIN TƏBİİ-COĞRAFIYA ŞƏRTLƏRİ

Bir neçə söz

Azərbaycan iktisadiyyatı tamamilə ihatə edən tədris kitabı nə rüsyca və nə də türkcə yoxdur, by elmin ayrı-ayrı hissələri ayrı-ayrı qitablar arasında dağılıbdır və by hissələrin hamısı bir jərə toplaja bilən mütəxəssis qəzələjir.

Bizim by əsrimiz belə bir təşəbbüsdür.

Butun azərbaycan iktisadi coğrafiyası aşağıdağı hissələrdən ibarətdür:

- a) Təbii-coğrafi şərtlər.
- b) Qənt təsərrufatı iktisadi coğrafiyası.
- c) Sənaye iktisadi coğrafiyası.
- ç) Ticarət və jollar iktisadi coğrafiyası.

Təbii coğrafi şərtlər Azərbaycan Sosialist Şyra Cümhyriyyətinin xalk təsərrufatına təsir edən bejuq faktorlar (amillər) oldyklarə üçün iktisadi coğrafiyaja daxil edilmişdür.

By qunqu Şyra əməq məqtəbi, yşakların öz fəaliyyətlərindən oldykca artıq dərəcədə istifadə etməq əsas uzra kyrylybdır.

Jeni tədris metodların tədris qitabların deji, yşakların özlərinin dərşin müxtəlif hissələrini təhlil edə bilmələrinə lazıbm materjal verən tədris vasajiti tələb edir.

Bizim by tədris vasajitimiz də by əsas uzra kyrylybdır.

By vasajitin çök hissəsini okyanların özlərinin aktiv (fəal) syratda təhlil edəcəqləri materjal təşkil edir: statistika cədvəlləri, diagramlar, kartogramlar, coğrafiya xəritələrinin kontyrları və ilax.

Hadisələrin umym syratlarının ajdən qərunməsinə grafiq metod çök jardıbm edir. Bynyn üçün bəzi statistika materjalları cədvəllər uzra deji, grafiq şaqildə verilmişdür.

Laqin grafiq metod elm olmak üçün o, rıjazi dogry olmalıdyr. Bynyn üçün grafiqları kyrdykda by grafiqların rıjazi dogry olmaları üçün lazıy qalan qestarişlar qestarişlacedur.

Bir şeji tamam və atraflı bilməq üçün by şeji bila-vasita müşahədə etməq lazımdır. Bynyn üçün by kyrsyn qeçilmesini mutlak istehsalat ekskyrsijalarə və qıçıq bir dajırənin də olmyş olsa təsərrüfat həjətinin vasitəsiz müşahədəsi ilə yzlaşdırmaq lazımdır.

I. AZƏRBAYCANIN TƏBİİ-ĞOĞRAFI ŞƏRTLƏRİ

Dərsin məzmuny

Azərbaycanın təbii-ğərafi şərtlərini biz Azərbaycanın mevkəini, hudydların, səthini, çayların, qəllərini, iklimini, topragsını və bitkilərini öyrənməq mənasında işlədiriz.

Azərbaycanı by syratla öyrənməq üçün Avropa və Asyanın xəritəsini Azərbaycanın Xəlk Maarif Komisarlığı tərəfindən nəşr edilmiş təbii-ğərafi xəritəsini və Azərbaycanın kontyrlı xəritəsini əldə etməq lazımdır.

Dərsə əjd bir neçə izahat

Azərbaycanın vəziyyəti

Avropa və asyanın umym xəritəsində Azərbaycanın mevkəini tapmaq üçün Azərbaycanın hansı bejuq sy hevzələri arasında ol-dygyny xəritədə tapmaq (Kara dəniz və Kəspi dənizi) və Kara dənizin Azərbaycana dokynmadıgyny da kejd etməq lazımdır.

Sonra xəritə üzrə Azərbaycanın cərafi mevkəini tə'jin etməq lazımdır. Azərbaycan $38^{\circ}24'$ və $41^{\circ}56'$ şimal eni ilə $62^{\circ}26'$ və $68^{\circ}17'$ (Apşeron jərm adası jənynda olan $68^{\circ}2'$ -ji adalarəsz) şərk yzyılygy arasındaıdır.

Okyanların əzlərinin Azərbaycan xəritəsini çəqmələri cök mənfəəti olar (1-nümrəli işə bəkn).

Azərbaycanın hudydları

Azərbaycan şimalda Dağıstan, cənyb və cənybi-ğərbə İran, ғərbə Turqija, Ermənistan və Qurcistan ilə ham hudyddır.

Turqija ilə olan hudyd cök bejuq dejidur. By hudyd 15 qilometro yzyılygyndadır.

İran-Azərbaycan hudydy 900 qilometrodan artəy olyb, Karadonly postyna kədar (Zəngəzyrda kərlər) Aras çayı boıy ilə qe-dir. Byradan 90° çəvrilərəq Bilesyvara, Bolgar çayına dogry jə-nəlr. Jənidən 90° dənərəq hudyd Bolgar çayı boıy ilə jykərlə kəlkər və Karadag dağına kədar qəlr. Sonra hudyd baş Talış səra dağlarə və Astara çayı boıy üzrə qeđib Kəspi dənizinə enir.

Ermənistan Sosjalist Şyra Cümhyriyyəti Azərbaycanı iqi hissəyə ajəyər; Naxçıvan əlqəsi və əsil Azərbaycan.

Qırcıstan ilə Azərbaycanın hüdudı 300 kilometrə kədardır. Dağstan ilə olan hüdud 400 kilometrə çatır. Dağstanın Şyral Azərbaycanından qeyilmaz Baş Kafkaz şıfa dağları ayrıdır.

Şarkda Azərbaycan 630 kilometrə masafədə Kaspi dənizi ihatə edir.

Azərbaycanın reljefi

Şyralar Azərbaycanın səthinin xususijəti byndadyr qı, Azərbaycanı juqsəq dağlar və bejuq jajlalar oldygy qibi, umymı adə Qur-Aras ovası dejiłan qeniş duzluqlar vardy.

Azərbaycan şakylı istikamətdə dəniz səthindən 24 metro aşadın başlayarak (Apşeron jarmı adasından Dağstan hudydyına kədər Kaspi dənizi boyı olan ensiz zolak) 4.400 metroja kədər çatır (Nyxa və Kyba kəzaları sərhəddində olan Bazar duzu dağy).

Qur-Aras ovasının səthi 40 min kvadrat kilometrədyr. (By səhə, 86 min kvadrat kilometrə mikdarında olan bütün Azərbaycanın sahəsinin 46% təşkil edir).

Juqsəqliqlərə qəldiqdə bynlar şimalda Baş Kafkaz dağları, cənybi—gərbə qıçıq Kafkaz dağları və cənybi-şarkda da Talyş dağları içarisində bylynyrlar.

Taman jarmı adasında başlayan bejuq Kafkaz dağları Azərbaycanı cənyb-şarki ucy ilə daxil olır və kolları ilə bütün Kyba kəzasyny və Zakatal, Nyxa, Şamaxı, Baqı kəzalarıny da bir hissəsinə dytyr.

Şyralar Azərbaycanın ən juqsəq təpələri bejuq Kafkaz dağları içarisindədyr. Jykarıda səjədiqimiz Bazar duzu, Şahdağ (Kyba kəzasında) Babadağ, Tyfandag by cümlənduryrlər. (By dağların hundurluğunu Şyralar Azərbaycanının təbiə-cografija xəritəsindən qəturub əzunuz üçün kejd ediniz).

Azərbaycan daxilində bejuq Kafkaz dağlarından daha çək jer dytan qıçıq Kafkaz dağları Naxçıvan Səşalist Şyra Cümhyrijətinə, Myxtar Dağlyk Karabag əlqəsinə, Qurdistan kəzasyny və Qıncə Kazax kəzalarıny bir çək hissəsinə dytyr.

Qıçıq Kafkaz dağları içarisində ən juqsəq təpələr bynlardy: Kəpycyk (4,2 kilometrə kədər Naxçıvan ilə Zəncəzyr arasında), Kəmiş (3,7 kilometrədən artıq) və Mirovdag (3,2 kilometrədən bir kədər artıq olib, Qıncə kəzasyny Myxtar Dağlyk Karabag əlqəsindən ayrılan Mirovdag şırası üzərindədyr).

Qur-Aras ovası (by ovaja Kaspi boyı duzluqu Şarki-Zakafkasiya ovası da dejiilir) aşadığıq hissələrə ayrılar: **Şırvan çolu** (Qurun sol sahilində), **Mil çolu** (Qur ilə Aras arasında), **Mygan çolu** (Qur və Arasın sağ sahilində) və Kəzəl ağac qərfəzi janynda olan **Saljan çolu**.

Azərbaycanın şyları

Çajlar. Bütün Azərbaycan çajları Kaspi dənizi həvzəsinə mənşydyrlər. Laqin by dənizə təq bir Qur çajı təqulur.

By həvzədən qənar ancaq iqi kəza vardy. Lənqəran və Kyba kəzaları.

1113 kilometrə yzynylyğında və 910 min kvadrat kilometrə kədər bejuq bir həvza dytan Qur bütün Kafkaz dağlarıny ən bejuq çajədyr.

Sabirabad qəndi janynda Qurə, sağ tərəfdən ən bejuq koly olan Aras çajı təqulur. Saljan şəhərinin janynda Qur iqi kola ayrılar: sağ kol—Akyş və sol—Baş kol. By kollar da əz nəvbələrinə bir çək kollarə ayrırlar və qeniş delta təşkil edirlər. Deltanın Kəzəl-ağac qərfəzinə Kaspi dənizindən ayrılan yzyın kymly byrynlar vardy.

Qurə sol tərəfdən təqulan çajların ən əhəmiyyətli 315 kilometrə yzynylyğında olan Alazan (Kənkə) çajədyr. Alazana 265 kilometrə yzynylyğında olan Əjri çajı təqulur.

Baş Kafkaz dağlarından başlayan bir çək az əhəmiyyətli çajlar Qurə dogry akırlar. Fəkət çatmajarak çəllərdə batakıqlar təşkil edirlər. Tyran çajı, Qıçəçə çajı, Ağsy çajı, Pirsaat çajı və diqərləri by çajlardandyrlər.

Qurə sağdan aşadığıq çajlar təqulur; Akstafa çajı, Şamxor çajı, Qıncə çajı, Tərtər (Qurə çatmajar).

Zakafkasiyanın Qurdən sonra iğinci yzyın çajı olan Aras. Turqijədən başlayır və Zakafkasiya daxilində (başlıca olaraq Azərbaycan) 700 kilometrə kədər yzandır.

Aras sol tərəfdən qəlan kollardan ən əhəmiyyətli bynlardy: Gərbə-Avropa çajı, Naxçıvan çajı (koly olan Kars çajı ilə birlidə) və Bazar çajı.

Kyba və Lənqəran kəzaları hidrografija cəhətdən tamamilə mustəkil dajira təşkil edirlər.

Kyba kəzasında hamı çajlar Baş Kafkaz dağlarından başlayarak surətlə enir və Kaspi dənizinə təqulurlar. (Okyanjlara xəritə by çajları tapmaq və daftərlərinə kejd etməq təvsijə olınyr).

Lənqəran kəzasında bütün sahil istim və "morsy" ilə dolıdyrlar. Morsylar qələ oxşajrlar, laqin sahil xətləri çək kərsəkdyr. Kymbaş və Kəla-dag by morsyların bejuqları cümləsindədyrlər. İstimlər (sy ambarları) sun'i syvarma ambarlarıdyrlər. İstimlər ətrafı toprak ilə atılmış duz jerlədyr. Byralarda syvarma-ja lazıym olan sy toplanıylar.

Qəllər. Şyralar Azərbaycanın qəllərindən Qıçə-qəlu bilməq lazımdy. Qıçə-qəli Qıncənin jənkənləndə olib çək qəzəl bir qəldy. Yzyalygy iqi kilometrə jarmə kədər və eni də bir kilometrə kədədyr.

ovasına yağır. By yağmyr Kaspi sahilinin başqa yerlərinə nisbətən çox oldyğundan by jerin iklimini rutybatlı edir.

Azərbaycan ikliminə, Azərbaycanın ihatə edən juqsəq dagların bejuq təsiri vardır. Baş Kafkas dagları kolları ilə birlikdə kəsəda Şimali Kafkasda əsan soyk şimal-şərki qulaqlardan saklajır. By-nyn uçun Azərbaycanda by dagların cənyb ətaqlarında olan yerlərin kəs və illik temperatury by dagların şimal ətaqlarında olan yerlərdəkindən jykardyr.

Mıtsxet sərə dagları Zakafkasjany iqi hissəyə ajyır: gərb və şərk hissələri. Azərbaycan şərk hissəsinə daxil olır.

Gərb tərəfi Kara dənizdən əsan qulaqların təsiri altında oldyğundan, iklimi daha jymşak və daha rutybatlıdır. By sərə dag şərk tərəfi, Kara dənizdən qalan qulaqlardan sakladığından şərk hissəsinin iklimi daha qəsqin kontinental (kyry) iklimdir. Məsələn; Mıtsxet daglarının sol tərəfində olan Kytajisdə ildə 1374 millimetro jəgmyr yağır. Həman dagların şərk tərəfində bylynan Baqda isə 200 millimetro duşur. İllik amplitdy (ilin ən isti ağı ilə ən soyk ağınnın orta temperaturları arasında olan fərk) isə Kytajis üçün 18,8°, Baq üçün 22° dur.

Azərbaycanda istinin jəylməmə-nə tapmaq üçün by dərsə ilavə edilən (Figyrovsqinin) „Təbiə juqsəqliqdə orta illik temperatur xəritəsi“ jərar.

By xəritəyə diqqətlə bəkdəkdə Azərbaycanda temperaturyın jəylməməsinə iqi şəlin təsir etdiyini qəduruz: jerin səthindən juqsəqliq (Baq və Zakataladan qəşən izotermalare dytyşdyryn) və məmləqətin cənyb və ja şimalında bylynməsə. Cumhyrijətimizin muhtəlif hissələrində jəgan jəgmyrlərin mikdarə xususynda, ilavə edilən barəbar illik jəgmyr xətləri xəritəsi məlymat verir. (Bəla xətlərə izogiel deyilir).

By xəritə, jəgəşən ən çöky (jəgəş, kar, doly) daglık və dag ətaqi dairələrində oldyğyny qəstərir (Baq ilə Zakatalanın izogietlərini dytyşdyrynyz).

Jəgmyrın ən çök (1400 millimetro) Ləngəran kazəsində olmaş nəzəri cəlb edir.

Azərbaycanın reljefi şimali-gərbdən cənybi-şərkə yzənməs və ağzə dənizə açılan kyty şəqlindədir. İlim cəhətcinə by vəziljət çök jərarədyr: butun məmləqət, qunaş və dənizə dogry dymyrs qədurun və qunaş ilə dənizin nəmətləri cumhyrijətin hər bir bycaklarına jəyləy. Bələliq ilə Azərbaycana qunaş oldykca yzyn muddət duşur. Məsələn Oljəncədə qunaş 2381 saat duşur qı, by da qunaşın ufuk üzərində bylyna bildiği illik 4300 (12x365) 54% ni təşkil edir. Apşeron üçün by rəkam 2342-jə çətyr qı, 4300 saatın 55%-ni təşkil etmiş olır.

✓ Azərbaycanın butun iklimi (Figyrovsqiə qərə) aşağıda qə beş dairəyə və ja mintəkəyə belunur:

- 1) Məqəzi-çöl kyry sybtropik dairə;
- 2) Bejuq Kafkasın mə'tədil isti rutybatlı dairəsi.
- 3) Qıciq Kafkasın mə'tədil soyk rutybatlı dairəsi.
- 4) Kyry kontinental İrəvan-Naxçıvan dairəsi.
- 5) Sybtropik rutybatlı Ləngəran dairəsi.

Butun by dairələrə bəkdəkdə bynlərin həməmənin, illik jəgmyr mikdarından əsəlyə olarək iqi grypa ajrıldykları qəduruz: I. gryp jəgmyr ildə 600 millimetro və bir kədər artıq olan rutybatlı iklimlər; II. illik jəgmyrlər 600 millimetrodən az olan kyry iklimlər.

Orta illik temperaturdan əsəlyə olarək hər bir gryp iqi sınıfa ajrılır: I-ci sınıf—orta illik temperatury 15°-dən artıq olan isti iklim, iğinci orta illik temperatury 15 dərəcədən aşağı olan soyk iklim. Bələliq ilə sınıf təjnin edən iqi sifətdir: jəgmyrın illik mikdarə və illik temperatury.

Sınıflar da öz nevbələrində tiplərə belunurlar, hər sınıfta bir neçə (5—6) tip vardır. Tiplərin sifəti—sınıfın sifətləridir, anək byna temperaturyın orta illik amplitdydy, ən soyk ağın orta temperaturyın və isti ağıların səjyn (orta temperatury 20°-dən jykərsə olan) artırməljəy. By sifətlərə səthin sifəti də daxil edilir; dəniz iklimi, dəniz jənyb iklimi, meşə, çöl, səhra və gejr-i-iklimlər.

Dydygy səhənin bejuqluquna qərə Azərbaycanda əsas dairəsi kyry sybtropik məqəzi çöl dairəsidir. By dairənin orta illik temperatury 15°-dən jykərsə, illik jəgmyr 360 millimetrodən az, amplitdy 26°-dən jykərsə beş isti və altı kyraklık ağılar vardır. Ən soyk ağınnın orta temperatury 2°-yə jəkəndyr. İlin ən kyrak vaktə jədyr. Uç aj jəjdə cümələtən 50 millimetroja kədər və çök vakt byndan da az jəgmyr jəgır. Ən çök jəgmyr jəzdə olır.

Dydygy səhəyə qərə iğinci jeri Bejuq Kafkasın mə'tədil-rutybatlı dairəsinə verməq lazıq qəlır. By dairəyə jykərsə qəstərdiqimiz dairədən Azərbaycanda şimal və şərk hudyqlarına kədər daglık və dag ətaqi yerləri dytyr. By dairədə orta illik temperatury 15°-dən aşağı, amplitdy 24 dən aşağı (22-jə cən və bir kədər daha aşağı) dyr. İsti ağıların səjy uçdan artıq deyildir, jəgmyrın mikdarə 600 millimetrodən jykərdyr, 1000 millimetroja və bir kədər jykərsə ja kalkır. Kyrak ağıların səjy 0°-dən 4°-yə qibidyr. İlin ən kyry vaktə jəkədyr. Ən jəgəşli vakt jəzən axırsə və jəjən əvvəlidir. Meşə çökdyr, jəgmyrlərində isə Alp çəmənləri vardır. Bejuq Kafkas daglarının deşu ilə kalkədə by mə'tədil isti mintəkə, soyk mintəkə ilə əvəz edilir və daha sonra ən axırsə Alp mintəkəsi qəlır.

Sahasına qərə uquncu jeri Qıçıq Kafkasın mə'tədil soylk və rutybatlı dajirasi dytyr. By dajira mərqəzi çöl dajirasından başlamış, Azərbaycanın qərb hudydlarına kədər Azərbaycanın bütün dağlık və dağ ətəqi yerlərini dytyb, qərbə və şimali-qərbə jaylən. By dajirada orta illik temperatury 18°-dən aşağıdyr, amplityd 22°-dur, isti aylar jokydyr. temperatury 10°-dən jykərs 5 aj varydyr. Jagmynın mikdarı 600 dən 800 milimetroya kədərdur. Kyrak aylar olmajır. Jagmynın ən az kışda ən çöky jazın axırında və jayın əvvəllərində jagır, Meşə çökdür. Jykraklarında isə Alp çəmənləri varydyr.

Dörduncu dajira kyry kontinental Erivan-Naxçıvan dajirasi-dur. By dajira Azərbaycan iklimlərinin ən kontinentalıdyr. Orta illik temperatury 10-12°-dur, amplityd 30° və jykərdyr, 4 isti aylar varydyr. Jagmynın mikdarı 300 milimetroya azdyr. 4 və bə'zan də daha artıq kyrak aylar varydyr. Jagmır ən az jajda, ən çök jajda düşür. Yerlərin çöky çöldür.

Bəşinci və axırncı dajira sybtropik rutybatlı Lənqaran və ja Talış dajirasıdır. İklim rutybatlı ıstıdur. Orta illik temperatury 15°, amplityd 22-23°-dur. 4 isti aylar varydyr. Jagmır çökdür, kyrak aylar uqdur, cənybda birdür. Jagmır ən çök kışda və ən az jajda jagır. Əl dajımamış meşələr, həmişə yaşıl xırda meşələr və lijanlar varydyr.

Bitqilər

Azərbaycanın təbii şərtləri (toprak, iklim, orografiya və digər təbii coğrafiya şərtləri) çök müxtəlif oldyğundan Azərbaycanın bitqilər ələmi də çök müxtəlifdir.

Grosshejm Azərbaycan bitqi ələmi üçün jeddi bejuq gryp qəstərir:

- 1) meşələr;
- 2) səhra və jayım səhralar;
- 3) şoranlık bitqilər;
- 4) meşəsiz dağlar formasıjə;
- 5) sybalıq və Alp bitqilər;
- 6) kymlyk bitqilər;
- 7) sy və şy sevən (hidrofilit) bitqilər.

Tədris vəsajiti olaraq by darsə ilavə edilən və Grosshejm tərəfindən tərtib edilən, Azərbaycanı bitqilərin jaylması xəritəsindən istifadə etməq olar.

Meşələr. Meşələr, Azərbaycanda oldykca çök jer dytyr və Azərbaycanın bütün jarər sahəsinin 13,5% təşkil edir. Müxtəlif kəzalarda meşəlik yerlərin mikdarı müxtəlifdir. Məsələn Lənqaran kəzasında 37%, Baqı kəzasında 28,5%, Şamaxı kəzasında 2,3%, Saljan kəzasında isə meşə heç jokydyr.

Azərbaycanda nisbətən bejuq jer dytan dert bejuq meşəlik varydyr. Byınlar Lənqaran, Kyba, Karabag və Zakatal-Nyxra meşəlikləridir. Bynlardan başqa çöllər və səhralarda, çay dərələrində xusysi meşəlik yerlər varydyr. Byınlar tyğaj deylan və Qur ilə kolları sahilində bitən və indiqi vaktı tamamilə kərlməş meşələrdür.

Azərbaycanda meşələrin 840 min heqtar olan umym sahəsindən 698 min heqtarın jəni 82,8% dağlık meşələr, 144 min heqtar jəni 17,2% duzluk meşələri təşkil edir.

Lənqaran meşəlikləri daniz sahilı duzluluqlarından başlajarak, Talış dağlarınə deşu ilə 1,7 qilometro juqsəqlərə kədər çətdir. Duzluluqlarda meşələrin çöky kərləb və çaltıq yerləri ilə əvəz edilibdür.

Kyba meşəlikləri Xaçmas və Dərbənd dəmir joly stansiyalar arasında olan daniz sahilı duzluluqlarından başlajarak, bejuq-Kafkas dağlarınə bütün şark yclarınə ertür və bəzi yerlarda meşələrin bəluə biləcəqləri ən juqsəq nektələrə kədər kəlkir.

Karabag meşəlikli Qləncə kəzasında bejuq sahə dytarak Qışiq-Kafkas dağlarınə şimal deşunda, Qlurcustan sərhəddindən cənybda Arasa qibi enli zolak qibi yzanır. Byndan başqa duzluluqlarda Tərtər çay dajirasında alqac meşələr varydyr.

Zakatal-Nyxra meşəlikləri bejuq Kafkas dağlarınə cənyb deşunu və by dağların ətəqində olan, ovanın bir hissəsini ertür.

Azərbaycan meşələri bəzi istisnalarından başqa japraklı nevlərdən ibarətdür (palyt, vələs, fəstək, ağca kəjn, qeruş və gejrili). Fəstək ən çök dağlarda vələs ilə bir jerdədür. Duzluluqlarda isə palyt, dəmir ağac, vələs, ağca kəjn, qeruş və sajırları çök olar.

Meşələrdən istifadə etməq işi, məmləqətin iktisadi həyatında muhum rol oynajır. By qun by meşələr cumhyriyət topragından qəçən dəmir jolların (Zakafkasja və Cylla jollarınə) ehtijaclarını, şpal materialı ilə tə'min etdiqi qibi, posta telegraf komissarlığının telefon salanlarına olan ehtijacını da tə'min edir. Byndan başqa jerli qəntli əhalini janacak və tiqinti materialı ilə də tə'min edir.

Dağ meşəliklərində lazımi kədər meşə daşjan jollar çəqididən sonra, Azərbaycan meşələrindən qeniş syrətdə istifadə etməq və meşə sənəjinin inqışafı (qeniş mə'nada) mumqun olar.

Səhralar və jayım səhralar. Şyralar Azərbaycanında səhralar və jayım səhralar Qur və Aras dajirələrini və nisbətən bir kədər əvvəllər daniz syjyndan azad olınmış Kaspi dənizi boylu qədən duzluluqları dytyr.

By axırncı faktor və Azərbaycan çəllərinin bir çökynda sy reziminin noqsanları (syvarılma usun istifadə edilməş sylarə toprajan kollektorların olmaması), topragın dyzlanmasına və xusysi dyzlyk bitqilərinin jətişməsinə səbəb olır. Uymyjilətlə şarkdan

gərbə doğru qətdiqca, səth javaş-javaş da olmuş olsa kalkır və Azərbaycanın gərbində olan çöllərin bitqiləri, şərkədə Kaspi dənizinə jəknən olan yerlərdə olan bitqilərdən bir kədar fərqlidir.

Gərbdə yerin səthi dəniz səthindən juqsəldiqindən, iklim də bir kədar rutybatlı olr və by rutybat da öz nevbəsində bitqilərin nev'inə təsir edir. Byna qərə Azərbaycanca iqi nev' bitqiləri vardyr: şərkə səhra bitqiləri və gərb jərm səhra bitqiləri.

Şərk səhraların Mygan, Saljan, Şirvan və Mil çölləri təşqil edir. Dyzlanmış yerləri hələliq qanara köksək, o vakt bitqiləri jəşl boz rəngdə olan by çöllərdə joşanb, çək akasjəsnb, karacənə, müxtəlif tənəl cinsindən olanlar və kyarak iklimi sevən bəz sərt bitqiləri qərariz.

Gərbi jərm səhraların bitqiləri şərk duzluqlarının bitqilərindən daha zənoqındur. By bir kədar juqsəq dəjirəni Sərsə Ceyran çəlu, Şirəq və Eldar jərm səhralar təşqil edir. By yerlərdə joşan cökdyr. Ən juqsəq yerlərdə təqə sakkalb belə qərunur. By artək təqə sakkalb çöllərinə bir qəçiddur. Ləqin heç jerdə əsil təqə sakkalb çöllər jəkdyr, hər jerdə bitqilərin əsasən joşan təşqil edir.

Dyzlyklar (şoranlar), Cumhyrijətin çöllərində toprəqə dyzlanmış səhələrdə çək təsaduf olynyr. Toprəqən rutybatının dərəcəsindən əsəls olarək, kyry, jəş və arədyzlyk tipləri vardyr. Kaspi dənizindən gərbə doğru qətdiqdə, yerin səthi dəniz səthindən juqsəldiqca, biz jəş dyzlyklar (rutybatı artək olan) əz dyzly çəmənələr və ara tipli dyzlyklar (sy toprəqən səthində dəjanməjəb, ləqin rutybat sərtləri çək juqsəqdur), kyry dyzlykly çəllər və əxyrdə dyzly toprəkly çəllər və jərm çəllər qərunur. Dyzyklarda müxtəlif şoran bitqiləri və bijan qəqlərinə təsaduf olynyr.

Kyarak sevənlər. Azərbaycanın kyarak dəjirələrində muəjjən juqsəqliqdə joşan jərm çəlu kyrtarır. Bir də joşan jətişməsi uçun bərq toprak və nisbatən dyz az daşly olan deşlər tələb edir.

Daha daşly deşlərdə və bir kədar aşəqlərdə joşan jərm çəlu kyrtarır. Bynyn jərinə meşəsiz daşlyklar başləjər, byralarda kyarak sevən bitqilər vardyr. By yerlərdə ən çək astrəgallar (qəpənəq çiçəqli qollar) akantalimon – kaln qəjəmlər (yzyz sapalakly qəzəl çiçəqlər), tiqənly dəvə oty bərq qəqlu və pis kokyly sədəf oty (al boja verir), kan kyrydan (byny ancak dəvə jəjir) və jəjri otlara təsaduf olynyr.

Azərbaycanda by daşly kyarak sevən bitqilər dərtdəjirə təşqil edilər: 1) Lənqəran kəzasında Zvyand dəjirəsi (Diabar çəqəqli), 2) Qəjəq kəzasında Boz daş sərəs və jəkəndə olan daşlar. Şəməx daş daşəqləri də Apşeron jərm adasynın bir hissəsi ilə byrə daxildir. 3) Cəbrəyl kəzası və 4) Naxçəvan Cumhyrijəti.

Sybalpiq və Alp bitqiləri. Juqsəq daş bitqiləri Azərbaycan daxilində bəzi yerlərdə çək jəjilməş və bəjuq səhələr dytyr. Bynlardan ən çək Daşlyk Karabəgdə və bəjuq Kafkas daşlarının Dağstan sərhəddində olan juqsəq yerlərdə vardyr. Azərbaycanın Alp dəjirəsinə iqi bəjuq hissəyə ajrmaq olar: aşəq sybalpiq və jykərk-Alp hissələri (zolaklar), sybalpiq (Alp altı) zolak (hissə) meşələrin jykərk sərhəddilə qədan zolagə dəjilir. Beləliqə by mintəkə meşələrin jykərk sərhəddi ilə əsil Alp bitqilərinin jəjilməş yerlərin arasında dytyr. Sybalpiq zolagə meşələrdən ajr-ajrə alçək bojly ağaclar qəçir. Bynlar meşələrin daşlarda olan son pionerlər idurlar.

Sybalpiq bitqilərin otlar əldykca hundur olr. Çək vakt adam bojyndan hundur olan by otların arasında ağ-sərs tovsənçyl oty, badəmcənə məhməzly ot, sərs xəç oty, ağ çəhrəjə plişq oty, badəmcənə çən (çənkro) çiçəqli, bəjuq qəj başlələr, iri tovsənçyl oty və jəjiriləri vardyr. By yerlərdə ən çək Kafkas ağy ağac (zəkkymy) bylynyr.

Sybalpiq zolakda Alp zolagə qəlır. By zolag sək jəşl otlar ilə ərtulmuşdur. Alp mintəkəsində otlar sybalpiq zolagda olan kədar hundur olmağarsə da, bynlar daha sək daha qəzəl və daha əlvən qənoqlidur. Müxtəlif çiçəqli zəntjanlar, çən (çənkro) çiçəqlər, daş qəsanlar, pəncəllilər, jərməllər, qəj nyntma məni çiçəqlər, qəzəl ijlə ağ zənbaklar və bir çək başkə parlək əlvən çiçəqlər əldykca qəzəl mənzərə jərədərlər.

Dəniz səthindən olan juqsəqliq artəkdə, həmişə karlyk xəttə jənəşəkdə, çəmənələr səjrləməqə başləjər. Bitqilər səjrləşlər, bojlər qıçılır və jərdən jykərk kalkməjrlər.

Kymlyk bitqilər. Kymlyk yerlərin bitqiləri səhra və jərm səhra bitqilərinə jəkəndyr və kaspi dənizi səhilində bəzi yerlərdə ənsiz, bəzi yerlərdə ənlə zoləqlarına rast qəlməq olr. Kymlyk səhələr bəzi yerlərdə dəniz səhilindən bir kədar qənərdə da. məsələn Şirvan çəlundə də mevcydydyr.

Sy bitqiləri və sy sevən bitqilər. Azərbaycanca sy bitqiləri və sy sevən bitqilər əz jəjilməşdyr və bynlarla ancak bəzi yerlərdə Lənqəran duzluğunun qəj və bataklyklarında ("morsy") dəjilən yerlərdə Jevləx, Ləqı və Yəar jənyində Qurun daşdəş yerlərdə və Qurun aşəqə hissəsində Saljan və Mygan çəllərində rast qəlməq olar. Qəniş bataklyk yerlər Kyba duzluqunda, Kaspi səhili bylynda vardyr.

Toprak.

Azərbaycanda topraklar umymijətə kyrsək (mintəkələr) təşqil edir və dəniz səthindən juqsəqliqlərinə nisbatən hissələrə belə-

nurlar. Kaspi dənizi sahilindən başlamış bejuq və qıçıq. Kafkaz dağlarının təpələrinə qibi toprak dajisir. Dyzly boz topraktan sonra, boz konyr toprak qədir. Byndan sonra şəhbəltə toprak və daha sonra kara toprak zolaqları qədir. Bir az ykarda meşə topraq kырсағ, byndan sonra dag-çəman topraq və daha ykarda dag tyndra topraq qədir. Professor Zaxarof cumhyrijatin topraklaryn aşagədağ kырсағlara bətur:

- 1) Duzluq kырсағ
- 2) Aļçak dağlar
- 3) Orta dağlar
- 4) Hundur dağlar.

Duzluq kырсағ. Duzluq toprak kырсағ Saljan, Mygan, Mil və Şirvan çəllərinə Lənqaran ovasyn və Kysar duzluqunu ihətə edir. By kырсағda kym çaylar və dənizlərdən jeni jatmış lajlar boz-konyr dyzlyklar (şoranlar), dyzly topraklar, boz toprak və kismən konyr topraga təsaduf olynyr. Qənt təsərrufat cihatca by kырсағ, kiymətli pambək, quncut, darə və bejuq syvarma karak-terli meliorasja dajirasidur. Byrada bşək və isti çək, amma ruty-bət azdyr. Çək vakt toprakda çəkly dyz olыр.

Aļçak dağlar toprak kырсағ. By kырсағ bejuq Kafkaz sьra dağlaryn şimal və cənub dşəllərinə, Kabristan dağlaryn ykarə hissəsini, Qəncə və Karabag dağlaryn aşagə hissəsini. Talyşyn şimali-şərk dşəunu və Naxçevanyn çək hissəsini dytyr. (Professor Zaxarin tərəfindən tərtib edilmiş Azərbaycanyn sxematik xəritəsinə bəkməly). By dajira ən çək aşək və tund şəhbəltə toprak və kismən kara toprak dajirasidur. Dyzlyklara az təsaduf olynyr.

Qənt təsərrufat cihatınca by dajira dəmjə (kyry) və jəb dəmjə əqinçilik jeridur. By dajirədə bygda, syvarylan jerlərdə bacar, bostanlar qərulur: by dajirədə isti çək isə, də sy qifajət edəcəq kədər dejidur. Meliorativ işlərdən ilq nevbədə syvarma və sellər və sellərin qətdirdiç dağlar ilə mubərəzə dytyr. By dajira bəzərdə Azərbaycan bəsləjən dajirədur. By dajiranin kyry və syvarılmağan hissələri kəs otaklary vəzifəsini qəur.

Orta dağlar toprak kырсағ. By kырсағ dəniz səthindən ykarə kырсағdan daha juqsəqdur. İklimi rutybatlı və jymysak-dyr. Byrada meşə topraq (Kyba kəzasə, Zakatala və Nyxa kəza-larynyn və Dağlyk Karabagyn çək hissəsi) sarə toprak, (Lənqaran duzluqunun butun dar zolağə və Talyş sьra dağlarynyn dənizə jakyn rutybatlı dşələri və prolyjyal və aljyyal çəqunt-

ləri təsaduf olynyr. By axьrqlaryn əmələ qəlməsi, palçək sel-ləri və dağlardan çəkly qəlan dag çaylarynyn byrakduklar çə-quntularin mukəddəratına bağlydyr. Bələ topraklary Alazanyn (Kəngəyn) sol sahilində Azərbaycanyn şərk hudydyndan başla-yrak, Əjri çayn sag sahilində dağlaryn ətaqlarında qərməqolar və Nyxadan bir az şərkə tərəf Şin çayına kədər yzənyr.

İnsanlar uçun daha saglam olan by kырсағ qənt təsərrufat cihatınca əvvəqiəndən daha fəkidur. By dajirədə çəçəluq və maldarlıga, bağçəlyk, arəçəlyk və ipəççilik də ilavə olynyr. Zan-jyn sarə topraklary əjrəca kəjd etməq lazəmdyr. Bejuq mikdarda əqilan çəltiqdən başka by kырсағa bəzi sybtropiq və texniqi bit-qilərin (japon xyrması, əzqil, qəğz islək ağaclar, çaj və gejr-i-ləri qibi), əqilməsi uçun istifadə olyna bilər.

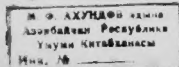
Juqsəq dağlar kырсағ. Juqsəq dağlar kырсағ ən juqsəq jer dytyr. İklimi sojyk kutub ikliminə jakyn olyb, temperatury çək tez dajisir. By jerlərdə sybalpıq və alp çəmənlərinə təsaduf olynyr, ən juqsəq jerlərdə isə jə ancak josyn bylynyr. jə də tama-milə bitqi olmağyr. Byrada kara topraga oxşar toprak, torf dag çəməni və dag tyndra topraklary vardyr.

Qənt təsərrufat cihatınca juqsəq dag kырсағ qeniş otlak, jajlak jeridur: Jajlaklar aşagəlarda duzluqlarda olan kəs otlak-laryn (kəşlak və jajlaklaryn) təbii ilavəsidur. By kырсағ Azərbaj-can sьra dağlarynyn hamı juqsəq nektərlərində bylynyr.

ӨZÜ-ӨZÜNÜ JOKLAMA SYALLARЫ.

Aşagədağ syallary jaxşə fiqirləşib verilmiş iş mətərləinə qəra təhvil ediniz:

- 1) Azərbaycanyn mevkeini (en-zyznylygynv) tə'jin ediniz.
- 2) Xəritədə Azərbaycanyn hudydlaryn qəstəriniz.
- 3) Şəyli istikamat üzrə Azərbaycanyn zyznylygyn hesab ediniz.
- 4) Azərbaycanyn ən juqsəq təpələrinə səjnəz və xəritədə qəstəriniz.
- 5) Azərbaycanyn çəllərinə səjnəz və xəritədə qəstəriniz.
- 6) Xəritədə Azərbaycanyn çaylaryn və çəllərinə qəstəriniz.
- 7) İstiliq və rutybat cihatınca jerin juqsəqlitjinin Azərbaycan ikliminə nə qibi tə'siri vardyr?
- 8) Kaspi dənizinin Azərbaycan ikliminə nə qibi tə'siri vardyr?

9) *Ləngəran düzluğu və Təbəş dağlarının çox rütəətli olması nədəndur?*

10) *Sıra dağları Azərbaycan ikliminə nə qədər təsir edirlər?*

11) *Qunəş düşən müddət, Azərbaycanında nə kədərdir?*

12) *Azərbaycanda nə kədər iklim kырşakları vardır?*

13) *Hər bir kырşağın sifətlərini qəstəriniz.*

14) *Azərbaycanın iştqi və toprak kырşaklarını təşəbbüs və sifətlərini (muxtəsər svrətdə) qəstəriniz.*

Dərsi təhlil etmək usuly.

Uymıyışla hər bir coğrafi materiyaların təhlili qibi, by dərsi də təhlil etdikdə karşıda Məarif Komissarlığı tərəfindən təşkil edilmiş xəritənin bylınması çox lazımdır. Dərsdə okynmyş hər bir təbii-coğrafi istilahlər (çaylar, dağlar və ilax) xəritədə qəstərilməlidir.

Bela bir çalışma da çox mənfəətli olırdy: Azərbaycanın kontırlı xəritəsində rast qəlan adları kejd etməli. Azərbaycanın mevkeini təşkil etdikdə en və ızynlygyn nə deməkdir oldıgyny xatırlamak lazımdır.

Dərs qecildikdə rast qəlan diqramları qəzdən qecirmək ilə qifajətlənməməli, by diqramları öz dəftərinizə qecurunuz. Jaly-nəz qermək ilə qifajətlənməməlidir.

Xususan bir numrəli əməli işi qermək çox təvsiyə olınyr.

By dərs üçün istifadə edilə bilinəcək əsərlər (rys dilində durlər):

Мих. Андреев. „Территория и население Азербайджана“, стр. 11—14 (Перспективный план восстановления и развития хозяйства на 1926 г.).

Ляйстер и Чурсин. „География Кавказа“, стр. 75—84, 177—178, 181, 203—205, 208—212, изд. Закавказ. Коммун. Университета, 1924 г.

Гроссгейм. „Краткий очерк растительного покрова Азербайджана“, стр. 3—29, изд. комиссии по районированию Азербайджана, 1926 г.

Захаров. „Краткий почвенно-географический очерк АССР“, стр. 45—65, то же издание.

Фигуровский. „Климатическое районирование Азербайджана“, стр. 13—29, то же издание.

İŞ №1.

Byrada Azərbaycanın qıçıq bir xəritəsini çəkiniz.

Kejd: Bynyə üçün bəşq bir xəritə qəstəriniz. By xəritədə iqtı cəprəzə xətlə çəkiniz (Şimal-cənub və şərq-şərq xətləri). Sonra mikyas qəstərməlisiniz. Mikyası ilə qəstərməli qı, butun xəritə sahifəsində jərləşə bilərsiniz. By mikyası çəkmək lazımdır. Bylyndygynyş şəhəri (qəndi) tapınız və munasib jerdə dəjirə çəkində kejd ediniz. Başka şəhərləri (qəntləri) hər bir məsafəni mikyas ilə ölçüb kejd etmək lazımdır. Çayların və hudyaların qədisini qəza jərlə kejd ediniz. Hər şeyi əvvəl jymışək, kara karandəş ilə sonra üstədən muraqqə ilə çəkiniz. Jazılar jərinə rəqəmlər koymək olar. Rəqəmlərin nə qəstərdiğini başka jerdə izah etmək olar.

Məşryt barələr

- Cənubqırtış xəbəti
- Kəmə xəbəti
- Qənt

— Dəmlə jəly

— Jəssa

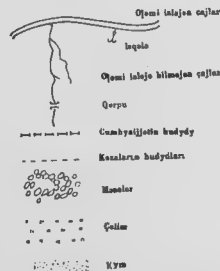
— Kəmlərin hudyaları

— Həssələr

— Çədim

— Kəmə

Mikyas 1:

Bələliqlə ən çox əhalisi olan kazalar: Baqı (22,6%) Lənqaran (9%), Qıncı (9%) kazalarıdır. Ən az əhalisi olan Qurdustan (2,2%) və Cəbrail (3,2%) kazalarıdır.

ŞƏHƏR ƏHALISININ KƏZALAR ÜZRƏ TƏKSİMİ:

	Şəhər əhalisi		
	Har iql cins 037.814	Qışlar 327.379	Kadınlar 310.435
Baqı kazası	446,832	228,174	218,658
Agdam	10,513	5,591	4,922
Qıncı	61,578	31,800	29,709
Qeçə	10,978	6,005	4,973
Cəbrail	3, 52	1,685	1,467
Zakatala	3,269	1,782	1,487
Kazak	6,729	3,595	3,131
Kyba	16,543	8,090	8,463
Qurdustan	434	339	95
Lənqaran	12,631	6,526	6,105
Nyx	22,965	12,078	10,887
Soljan	13,115	6,611	6 504
Şamax	7,614	3,832	3,783
Myxtar Dağlık Karabag	8,225	4,133	4,092
Naxçıvan cumhuriyyəti	13,236	7,076	6,160

DƏRS №2.

DƏRSİN MƏZMUNY

Azərbaycanın əhalisi.

Əhalinin ümumi miqdarı, əhalinin cinsi həjəti, əhalinin kəzalar üzrə və şəhər və qənt arasında bəlundəsi, əhalinin millijət, ictimai vəziyyət, xüsusi fəalijət, yaş, savad və səkkək təksimi.

Dərsə əjd izahat.

Əhalinin ümumi miqdarı. 17 dekabr 1926-il siyahisi üzrə Azərbaycanın ümumi əhalisinin miqdarı 2.302.040 nəfərdir. By miqdar Ümumi Şyralar İttifakı əhalisinin (146.302.375 nəfər) 1,5% və Zakafkasiya əhalisinin (5.814.365 nəfər) 39,6% təşkil edir.

Əhalinin cinsi həjəti. 2.302.040 nəfər ümumi əhalinin 48% kədarini (1.102.969 nəfər) kədlər və 52% kədarini (1.199.071 nəfər) arqəqlər təşkil edir.

ƏHALİ KƏZALAR ÜZRƏ BƏLƏ TƏKSİM OLUNYR:

	KƏZALAR	ÜMUMİ ƏHALİ		
		Har iql cins 2.302.040	Qış 1.199.071	Kadınlar 1.102.969
1	Baqı kazası	540.396	266.377	258.810
2	Agdam	61.309	31.104	28.104
3	Qıncı	204.768	107.347	97.426
4	Qeçə	173.647	92.216	81.451
5	Cəbrail	751.147	389.081	36.068
6	Zakatala	30.018	15.347	14.197
7	Kazak	121.910	64.441	56.603
8	Kyba	184.204	97.198	91.066
9	Qurdustan	51.509	26.681	24.828
10	Lənqaran	207.852	107.456	100.396
11	Nyx	100.661	56.919	50.642
12	Soljan	128.390	68.519	60.231
13	Şamax	91.029	47.029	41.000
14	Myxtar Dağlık Karabag	125.339	29.337	28.208
15	Naxçıvan Şyra Cumhuriyyəti	103.600	54.304	48.296

Bələliqlə şəhər əhalisinin ən çöky Baqı kazasında—70%, Qıncı kazasında—9% və Nyxa kazasında—3% yaşayır; şəhər əhalisinin bələ təksim olması aşqar bir şeydir, çünki Azərbaycanın ən çox əhalisi olan şəhərlər—Baqı, Qıncı və Nyxa—by kəzalardan m rəqləridirlər.

Qurdustan, Cəbrail və Zakatala kəzalarında əhalinin çox azlığı nəzəri cəlb edir. Şəhər əhalisinin by kəzalarda az olması by kəzaların sırf qənt t. sərrufat kəzaları oldyğını qəstərir.

QƏNT ƏHALİSİNİN KƏZƏLƏR ÜZRƏ TƏKSİMİ

	Qənt əhalisi		
	Hər iqi cins 1.664.226	Qışlar 871.692	Kadınlar 792.534
Baqə kəzasə	73.564	38.403	35.181
Agdam	113.791	60.809	53.182
Qançə	148.190	75.473	67.717
Çayçə	162.689	86.211	76.478
Cəbrayıl	71.005	37.396	34.599
Zəkatala	76.769	40.759	39.010
Kazak	114.287	60.813	53.474
Kyba	171.661	89.118	82.545
Qurdustan	51.075	26.342	24.793
Ləngəran	195.221	100.930	94.291
Nıxa	83.996	44.841	39.155
Səljən	128.390	68.159	60.231
Şamaxı	91.029	47.029	44.000
Mıxtar Dəğlək Karabəğ	125.159	62.957	62.202
Naxçıvan Cümhyriyyəti	103.600	54.304	49.296

Bələdiyyə qənt əhalisi ən çox Ləngəran (12%), Kyba (10%), Çeyçə (10%) kəzələrində yerləşmişdir.

Əhalinin qənt ilə şəhər arasında belunməsi. Cümhyriyyətin 2.302.040 nəfər ümym əhalisinin 637.814 nəfəri, yəni 27,6% şəhərlərdə və 1.664.226 nəfəri, yəni 72,3% kəzələrdə yerləşmişdir. Azərbaycanca şəhər əhalisinin fəjizi (27,6%) Ümym Şyralar İttifaqının şəhər əhalisinin orta fəjizindən (18%) artıkdır. Azərbaycanca şəhər əhalisi çox sür'ətlə artır 1920-21-ci ilin siyahısına qərə Azərbaycanca 394.554 nəfər şəhər əhalisi var idi. 1923-də by ədəd 484.495-ə çatdı, yəni 20% artıdı. 1926-də isə 637.814-ə çəkdi qı, 1920-21-ci illərə nisbətən 61% artmış oldy.

Kəzələr içərisində şəhər əhalisi ən çox olan Baqə kəzasə 86% və ən az şəhər əhalisi olan Qurdustan kəzasədyr - 0,9%.

AZƏRBAYCAN ŞYRA CUMHYRIYYƏTİNİN BƏYUQ ŞƏHƏRLƏRİNİN ƏHALİSİ

Baqə və mə'dənə dairələr	446.832 nəfər 1)
Çançə	53.510
Nıxa	22.965
Kyba	13.356
Ləngəran	11.878
Naxçıvan	8.916
Səljən	8.252
Agdam	8.153
Şyxa	5.107
Agdaş	4.539

Əhalinin millijət üzrə belunməsi: Azərbaycanın bütün əhalisi millijəttə aşagıdağı kərar üzrə belunur:

1) Baqə Şyrası sədri fədaş Konyşqının Moskva dağı mə'ryzəsinə qərə 1928-ci ildə Əhalisi 506.000-ə qibət olmyş.

Azərbaycan əhalisinin millijəttə belunməsi cədvəli

	QƏNT ƏHALİSİ		ŞƏHƏR ƏHALİSİ		JƏQVNY		% % İLƏ
	Qışlar	Kadınlar	Qışlar	Kadınlar	Qışlar	Kadınlar	
Ryslar (Yurajnalılar, belorıslar, Türklar	27.575	22.680	50.285	95.733	95.200	181.993	242.558
Nemələr	628.864	584.970	1.193.834	128.507	114.576	244.143	1.437.077
Jahydılar (Avropalı, dağ, qurcu kəzə, im və orta Asiya jəydiləri)	1.929	1.405	2.734	4.706	5.709	10.415	13.149
Tətarlar	989	820	1.519	14.312	15.222	29.334	31.345
Qırqular	279	156	415	5.276	4.257	9.533	9.845
Dəğastan, xalkıların (təzəqlər) avastlar və geylilər	3.247	2.620	5.867	2.185	1.400	3.585	4.050
Ermanlar	87.585	32.457	70.042	3.663	1.770	5.412	75.484
Qurdılar	50.927	87.797	178.724	53.950	49.380	103.280	282.504
Təlsələr	21.103	18.817	40.920	177	86	274	137.127
Tatlar	38.770	37.273	77.043	190	90	280	18.013
İranlılar	11.392	9.934	21.326	3.502	3.815	39.060	18.933
Gejri millətlər (estonlılar, lətlilər, finlər və gejlər)	911	429	1.340	4.655	3.471	8.106	77.933
	10.663	10.122	20.605	19.359	16.487	35.856	28.445
	874.534	790.480	1.658.014	338.325	311.232	649.557	9.416
							50.351
							2.314.571

Bələdiyyə mülkədarə bincə jəri türklar (62,1%, iqlinc jəri ermanlar (12,2%) və ümumə jəri ryslar (10,4%) dıylırlar.

Kəld: Əhalijə cədvəl itə by cədvəldə şəhər əhalisi ilə qənt əhalisi arasında qərunan bir kədar fərk əvəleli cədvəldə lıq mə'lumat iqlincidə isə son mə'lumat qəstəridiləndirədir.

Azərbaycan əhalisinin cinsijətcə bəlundməsini qəstərən

diagram.

JEQYNY
23,457

KADUNLAR
1101712

Əldə edilmiş fəjizlər üz-
rə (son cədvələ baxmaq).
Azərbaycan əhalisinin millij-
jətcə bəlməsinə qəstərən
duz byəklə diagram tərtib
ədalim.

Baqə şəhər və mə'dənlər dajirasində (Kərə şəhər, Ağ şəhər, Bəjəl, Bibi-Hejbət dajirəsi, Lenin dajirəsi) əhalinin millijətcə tərqibinə qər-məq mərəklə olyrdy.

PANT
ANALISI
1665014

KADINLAR
790480

qizilər
874534

3ƏHƏR
ƏHALISI
640557

KADYNLAR
311232

qizilər
338325

BAQUB ŞƏHƏR İHƏLİSİNİN MİLLİJƏTÇƏ TƏKİMİ:

	Bağcı şəhəri				Mədən - zavod dağları				%		dağıtların		dağıtların		
	Qışlar	Kudatlar	Həməs	Qışlar	Kudatlar	Həməs	Qışlar	Kudatlar	Həməs	Həməs	Kudatlar	Həməs	Həməs	Kudatlar	
Ryslar (qışqınahalar, belovyslar)	38,903	64,971	124,931	22,933	92,910	45,543			87,361	169,477	37,4	134			
Turdar	48,855	91,699	140,929	4,678	13,022	27,769			81,896	178,739	26,3	94,7			
Emşalar	35,873	33,971	69,541	4,443	3,981	7,712			39,901	86,752	1,5	12,2			
İzəşlər	10,992	11,028	21,330	432	392	821			10,754	11,429	22,510	15			
İzəşlər	2,885	2,271	3,163	1,315	1,107	2,452			4,269	3,271	1,117	6,1			
Qurular	1,207	906	3,969	1,433	892	2,519			2,501	1,117	3,768	0,4	3,3		
Geçir millər	18,40	14,559	32,993	0,016	8,592	19,558			20,366	2,328	0,3	1,8			
Jequry:	177,669	160,721	317,340	56,304	48,739	105,943			233,873	219,460	33,433	100,3	390		

Mutlak ədədləri nisbat ədədlərə (fajizlərə) belə çevrilir.

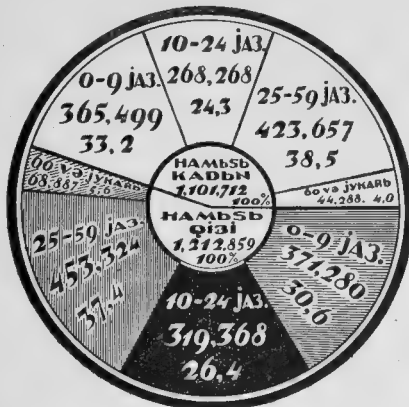
$$\begin{array}{r} 453.333 - 100\% \\ 169.477 - x \\ \hline x : 100 = 169.477 : 453.333 \\ x = \frac{100 \cdot 169.477}{453.333} = 37.4\% \end{array}$$

AZƏRBAYCAN ƏHALISININ JAŞ UZRƏ BÖLÜNMƏSİ

(1926-сб. ИИ с. 146-147)

Jas gryplars	Jaslar 0-9			10-24			25-59			60 va yoshlar			Hammasi	
	Qisi	Kadon	Qisi/Kadon	Qisi	Kadon	Qisi/Kadon	Qisi	Kadon	Qisi/Kadon	Qisi	Kadon	Qisi/Kadon	Qisi	Kadon
%	371,260	365,489	101.35	318,368	263,268	453.324	423,637	08,487	44,288	1,921,859	1,101,712	100%	1,001,712	1,101,712
Dastin tarqalant	90.6	88.2	97.1	26.4	24.3	37.1	38.5	5.6	4.0	100%	100%			

Əhalinin yaş üzrə olan həl'ətini dəyirə diagram şyrətində qəstərəlīm (ərqəqlər və kədənlər uğun):

Şəqil-1

By cədvəllərə bəkdəkdə əhalinin (istər ərqəqlərin, istər kəndlərin) ən çox fəjizini 0—9 və 25—59 yaş qibi olanlar təşkil etdiğini qəraruz. Ən az 60-dan jykar olanlardandır. Bynyn belə olmas təbiidir.

Fajizlərdən isə dajirənin dərəcəsinə belə keçirlər:

$$\begin{array}{rcl} \text{(dajirənin)} & 100\% & - 360^\circ \\ & 37,4\% & - x^\circ \end{array}$$

Azərbaycan əhalisinin işləməsi, əsas sən'ətdə olan mevkilərdə və zəhmət nev'ləri üzrə təksimi nəzərdən keçirməyə maraqlı olurdy.

QƏNT TƏSƏRRUFATİ		30110
İşçilər	Fabriq-zavod sanajel	3.335
	Xurda əl sanajel	1.190
	İnşaatçılar	1.434
	Dəmir yol nəqliyyatı	2.333
	Nəqliyyatın başqa nevləri	193
	Ticarət, kredit	34
	Müəssisələr	141
	Başqa amaq nevləri	25.099
	İşçilərin iəqyny	63.869
	Qənt-təsərrufatı	612
Kvilykçylar	Fabriq-zavod sanajel	589
	Xurda əl sanajel	95
	İnşaatçılar	247
	Dəmir yol nəqliyyatı	711
	Nəqliyyatın gejr nevləri	54
	Ticarət, kredit	673
	Müəssisələr	5.055
	Başqa amaq nevləri	1.199
	Kvilykçyların iəqyny	9.939
	Qənt-təsərrufatı	9.851
Məzəl işləyən işçilər olan təsərrufat sahibləri	Fabriq-zavod sanajel	12
	Xurda əl sanajel	821
	İnşaat işlərini podratə qətaranlar	29
	Nəqliyyat	21
	Ticarət	110
	Başqa amaq nevləri	4
	Məzəl ilə işləyən işçiləri olan təsərrufat sahibləri	16.351
	Azad sənət adamları	713
	Qənt-təsərrufatı	194.345
	Əl sanajel	2.921
Ajlə afrađə və artel üzvləri ilə çalşan təsərrufat sahibləri	İnşaat	494
	Nəqliyyat	506
	Ticarət	329
	Zəhmətin başqa nevləri	2
	Ajlə afrađə və artel üzvləri ilə çalşan təsərrufat sahiblərinin iəqyny	198.797
	Qənt-təsərrufatı	213.947
	Əl sanajel	2.115
	İnşaat	59
	Nəqliyyat	318
	Ticarət	353
İşə qəmaq edən ajlə afrađənin iəqyny	Zəhmətin başqa nevləri	239
	İşə qəmaq edən ajlə afrađənin iəqyny	219.002
	Qənt-təsərrufatı	73.418
	Əl sanajel	59.228
	İnşaat	1.693
	Nəqliyyat	2.177
	Ticarət	2.489
	Zəhmətin başqa nevləri	34
	Təqlərin iəqyny	91.249
	Məğəlləri olmaıan və ıa qəstərməıan adamlar	9.401
Təqlər	İşizlər	795
	On ıaşından ıykarı, əzləri işləyənlar	504.405
	On ıaşından ıykarı, əzləri işləməıanlar	506.860
	On ıaşından ıııçlıq əhalı	553.749
	Umım əhalı	1.665.014
	Qənt-təsərrufatı	9.401
	Məzəıyər işçiləri olan təsərrufat sahibləri	558
	Ajlə afrađə və artel üzvləri ilə çalşan təsərrufat sahibləri	7.032
	Təqlər	2.424
	İşə qəmaq edən ajlə afrađə	3.134
Qənt-təsərrufatı	İnşaat	2.424
	Nəqliyyat	3.134
	Ticarət	2.424
	Zəhmətin başqa nevləri	34
	Təqlərin iəqyny	91.249
	Məğəlləri olmaıan və ıa qəstərməıan adamlar	9.401
	İşizlər	795
	On ıaşından ıykarı, əzləri işləyənlar	504.405
	On ıaşından ıykarı, əzləri işləməıanlar	506.860
	On ıaşından ııçlıq əhalı	553.749

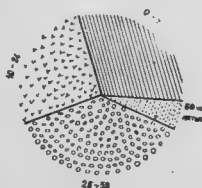
By iqi cədvələ bəkdəda cumhriyyətimizdə 300 392 təsərrufatın oldıyını qəuruz. Bynlardan məzıyər işçilər ilə işləyənlar 10 351 (3,4%) ancak ajlə afrađə və artel üzvləri ilə işləyənlar —198.797 (66,2%), təqlər—91,244 (30,4%) dır, təsərrufatın umım saıların dan ən çökını qənt-təsərrufatı təşkil edir. Beləliqlə Azərbaycan qənt təsərrufatı məmləqəti oldıyı bir daha sıbyt olınyır. Qənt təsərrufatında olan işçilər və kvilykçyların saıı çök azdır. Bynların hamısı bir jerdə 73.828 nəfərdır qı, qənt qışı əhalisinin 9%-ni təşkil edirlər. (Qənt təsərrufatında işləyən işçi və kvilykçyların ən çök qışılardan oldıyını nəzərə alınık lazımdır.) Sənət adamlarının saıı çök az—713 nəfərdır.

Azərbaycanın 1.665 014 nəfər olan bütün qənt-əhalisi öz-əzuna işləməsi üzrə belə bəlunır: əzuna işləməıan və on ıaşından əşəğə olanlar 504.405 nəfər (30,3%) öz-əzuna işləməıan və on ıaşından ıykarı olanlar—506 860 nəfər (30,4%) və əzuna işləyənlar—553.749 nəfər (33,2%). Beləliqlə qənt əhalisi arasında orta hesab ilə hər bir nəfər əzuna işləyəni, iqi nəfər əzuna işləməıan duşır.

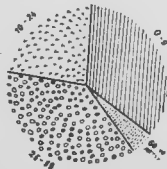
Qənt təsərrufatında məşğıl olanlardan 13.146 nəfərinin (umım qənt ərəqlərinin 1,6%) qənt təsərrufatından qənar işləri də vərdir.

Cumhriyyətin bütün öz-əzuna işləyəni əhalisi belə bəlunır:

Məzəl ilə işləyən işçiləri olan təsərrufat sahiblərinin əhdəsinə	37.056 nəfər
Ancak ajlə afrađə və artel üzvləri ilə çalşan təsərrufat sahiblərinin əhdəsinə	670.568 "
Təqlərin əhdəsinə olan	211.435 "
Məğəlləri olmaıan və ıa qəstərməıanlar	13.563 "
İşizlər	728 "
On ıaşından ıykarı, əzləri işləyənlar	93.32 "

Şəkil-2.

Şəkil-3.

Cumhyriyyətdə umumi savadlılıq və savadlıların yaş üzrə bölünməsi. Jaşdan asılı olaraq savadlılıq cumhyriyyətin bütün qışı və kadın əhalisi arasında by sıradadır.

Yaş	Savadlı qış-lar	Savadlı ka-dınlar
	%	%
0-9 yaş qibi	4,4	2
10-24 -	44	27
25-59 -	29	18
60-dən yığar	15	3

Azərbaycanda savadlı kadınların (hər yaşda) savadlı ərqaqlar-dən daha az oldyklar nəzəri-dikkəti cəlb edir. Savadlı kadınlar savadlı ərqaqlardan iqi dəfə azdyrlar.

	Savadlı qış-ların %-i	Savadlı ka-dınların %-i	Hər iql cins savadlıları-nın %-i
Azərbaycanın umum əhalisi.	24,38	12,03	18,50
Qənt əhalisi.	13,29	3,43	8,81
Şəhər əhalisi.	52,98	38,90	43,84

Dənəq şəhər qəntdən altı dəfə artıq savadlıdyr. Azərbaycan-da bütün savadlı qışılərin orta fəjizi bütün savadlı kadınların orta fəjizindən iqi dəfə artıkdır. Şəhərlərdə savadlı qışılərin fəjizi qəntlə olanlardan 4 dəfə artıkdır. Şəhərlərdə savadlı kadın-lərin fəjizi isə qəntlərdə olan savadlı kadınların fəjizindən 10 də-fə artıkdır.

Milliyyət üzrə savadlılık.

AZƏRBAYCAN XALKI ARASINDA SAVAD BELƏ TƏKSİM OLYNYR:

	Umum əhali	Savadlı	Savadlıların fəjizi
Turqlar qışılar	758,431	107,315	14,0
Kadınlar	679,546	16,327	2,1
Erməqlər qışılar	144,877	60,192	41,5
Kadınlar	137,127	33,547	24,5
Ryslar qışılar	108,459	70,077	72,9
Kadın a	112,000	58,995	52,6
Təlsəqlər qışılar	39,900	2,259	5,9
Kadınlar	37,891	53	0,1

Savadlıların ən çək fəjizini rys qışılar təşkil edir. Ən az əjizini isə az savadlı və bəlkə də tamamilə savadsız olan təlsə kadınlar təşkil edirlər.

AZƏRBAYCAN XALKININ SAVADLIĞININ BAŞKA CUMHYRIYYƏTLƏR İLƏ MUQAYYƏSƏSİ:

	100 Adəmdən savadlı olanlar								
	Umum əhali			Şəhər əhalisi			Qənt əhalisi		
	Qışılar	Kadınlar	Hər iql cins	Qışılar	Kadınlar	Hər iql cins	Qışılar	Kadınlar	Hər iql cins
Azərbaycan	24,4	12,0	18,5	52,9	33,9	43,8	13,3	3,4	8,6
Ermanistan	35,8	14,2	25,2	59,2	42,0	51,0	30,1	8,0	19,2
Qırucstan	42,7	30,6	36,7	68,6	59,4	64,1	35,2	22,4	28,4
Şyralar Rysjassın									
Avropa hissəsi	56,4	33,2	44,1	74,4	61,1	67,5	52,2	27,0	34,4

Bələliqlə Zakafkasija Cumhyriyyətləri arasında umum savad işində Azərbaycan ən son jəri dytyr və Qırucstan ilə Ermanistan-dan çək qeridur. Qırucstan və Ermanistan da öz nevbələrin-də Şyralar Rysjassının Avropa hissəsindən çək qeridurlar.

Azərbaycan xusysən qənt əhalisinin və bilxəssə kadınların savadında çək qeridədur. Şyralar Rysjassının Avropa hissəsində savadlı kadınların fəjizi 27-jə çətdəkdə, Azərbaycan da by fəjiz ancak 3,4 dur.

Dogrydyr şəhər əhalisinin savadında da Azərbaycan o biri cumhyriyyətlərdən qeridədur; ləqin by qeri kəlmək qənt əhalisi arasında oldygy kədr dəjildur.

Əhalinin sikkəlyə. Bir kvadrat qilometroja düşən əhalinin mik-darına sikkəlyə dejilir. Əhalinin sikkəlyəy bilməq devlətə bəz cari məsələlərin həlli üçün lazımdyr. Məsələn, jeni xəstəxanalar, məq-təblər açmaq, jol çəqməq, sənəje, ticarət və kooperasija mərqəz-ləri kyrmək üçün lazımdyr.

Azərbaycan Mərqəzi Statistiq Burosnyın qitəbəsyndə Azər-baycan qənt əhalisinin sikkəlyə xusysyndə məlymat varydyr. Məlymat siyahı dytyldygy 1926-cı ildə Azərbaycan da olan 111 dajirə-jə əjiddur. 85.962 kvadrat qilometro sahənin 30%-i bəz sə-bəblərə qərə məsqyn dəjildur. By 30 fəjizi Azərbaycan toprağy-nın umum sahəsindən çəkmək lazımdyr. Bynyn üçün Azərbaycan əhalisinin sikkəlyəy təj'in etdiqdə 60.000 kvadrat qilometroja kə-dər sahəni nəzərə almak lazıy qəilir. Məsqyn əhalisi olmajan qe-niş jərlər—dajımi əhalisi olmajan jərlərdur. Bynlar duzlu jərdə kış-laklar, dağlarda—jajlakladyr. Ən sikkə əhalisi olan kəza ilə ən se-j-rəq əhalisi olan kəza arasında fərk 1:3,1 qibidur. Məsələn, Şama-xy kəzasında bir kvadrat qilometroja 11,1 qəntli Lənqəran kəza-sında isə 36,3 nəfər düşür.

Əhalisi sikkə olan dajirələr ilə əhalisi sejrəq olan dajirələr art-syndaq fərk daha artıkdır. Hər kvadrat qilometrosyna 5 qəntli düşən dajirələr ilə barəbar hər kvadrat qilometrosyna 65 nəfər düşən dajirələr varydyr.

111 dajirani qənt əhalisinin səkləgə üzrə gryplara bəlduqda aşagədağ cədvəl alınır.

Dajira grypları	dajiraların səjə	Əhali (milyon nəfər)	Uymuq mas- qyn sahə (kvadrat kilometro)	Grypdə bir dajiranın or- ta məsqyn- lygı (kvad- rat kilomet- ro)	Bir kvadrat kilometrodə orta əhali səkləgə
1 kvadrat kilometroya duşur:					
5-dən 10 nəfərə qibi	2	5,5	715	358	7,8
11 - 15 " "	8	74,6	5,298	668	14,0
16 - 25 " "	39	526,8	24,555	628	21,5
26 - 35 " "	33	557,5	19,174	582	30,0
36 - 45 " "	10	148,1	3,720	372	39,8
46 - 55 " "	18	241,5	4,825	357	50,3
56 - 65 " "	4	67,8	1,087	272	61,9
66 və jykarə	2	38,8	485	242	79,9
Jaqyny	111	1663,1	59,909	540	27,8

Bir dajiranın orta məsqyn sahəsini tapmaq üçün uymuq mas-
qyn sahəni dajira ərin səjəna bəlməq lazımdır. Məsələn 16—25
nəfərlik gryp üçün 24.555:39.

Orta səkləgə tapmaq üçün əhalini uymuq məsqyn sahəyə bəl-
məq lazımdır. Məsələn, 5—10 nəfərlik dajira üçün 5.500 nəfəri
715-ə bəlməq lazımdır.

Jaqyn rəkəmlərinə də by kajdalar tətbiq edilir.

Grypdə qəstərlən nışanların kiymətini muajjən etməq üçün son
cədvəlin mutlak rəkəmlərini fajizlərə qecirtməq lazımdır. O vakt
belə bir cədvəl alınır.

Dajira grypları	JAQYNA NİSBƏTƏN ■ %		
	Dajiraların səjə	Əhalinin mikdarı	Səhə
Hər bir kvadrat kilometroya duşur			
5-dən 10 nəfərə qibi	1,8	0,8	1,2
11 - 15 " "	7,2	4,5	8,9
16 - 25 " "	35,2	31,5	41,0
26 - 35 " "	29,8	33,3	32,0
36 - 45 " "	9,0	8,9	6,2
46 - 55 " "	11,7	14,7	8,1
56 - 65 " "	3,5	4,0	1,8
66 və jykarə	1,8	2,3	0,8
Jaqyny	100 %	100 %	100 %

Dajira ədədlərinin by cədvəldə olan 1,8%-ni əvvəlki cədvəl-
dən almaq üçün belə bir sadə məsələni həll etməq lazımdır:

$$100\% \dots\dots\dots 111 \text{ dajira}$$

$$x \dots\dots\dots 2$$

$$x = \frac{100 \cdot 2}{111} = 1,8.$$

Əhali mikdarının by cədvəldə olan 31,5%-ni almaq üçün
(16 dan 25 nəfərə qibi olan dajira gryplarına bəkməli) jykarə-
dağ kajdə üzrə belə bir məsələ həll edilmişdir.

$$1.663.100 \dots\dots\dots 100\%$$

$$526.800 \dots\dots\dots x\%$$

$$x = \frac{100 \cdot 526.800}{1.663.100} = 31,5\%.$$

Okcyylara birinci cədvəldə olan mutlak ədədlərin ikinci cədvəlin nisbət ədədlərinə qecirməq məsələlərini həll etməq təvsijə oluyur.

Son cədvəldə bəkdəkdə son dajira gryplarının əhalinin mik-
darı və sahəyə əhəmiyyətli az oldugyny qəduruz. Hər kvadrat
kilometrosyna 16 dan 25 nəfərə qibi və 26 dan 35 nəfərə qibi
əhalisi olan dajiralar cumhyriyyətin bütün məsqyn topragının
dərtədə üç hissəsini dytyr. (41,0%+32,0%=73%). By dajiralar
qənt əhalisinin isə üçdə iki hissəsini dytyr (31,5%+33,3%
=64,8%).

O biri gryplardan hər kvadrat kilometroya 36-dan 45 nəfərə
qibi və 46-dan 55 nəfərə qibi olanların əhəmiyyəti jykarədağ
grypların əhəmiyyətinə jakındır: bynlar cumhyriyyətin məsqyn top-
ragının 14,3% (6,2%+8,1%) təşkil edirlər və bynynda da qənt
əhalisinin 23,6%-i (8,9%+14,7%) jəşəyir.

Cumhyriyyətimizdə qənt əhalisi aşagədağ kərar üzrə jərləşibdir.
Ən səkləhəli (qənt əhalisi) Kyba, Nyxa və Qlanca kəzalara-
nın alçak dağlarında, Dağlık Karabağın çox juqsəq olmağan şərk
tərəfində və Qurdustan kəzasının Arasa dogry enən qiciq Kafkaz
dağları dəşundə olan canby hissəsindədir.

Azərbaycan əhalisinin alçak dağlara olan həvəsləri by jərlərin
syvarma üçün daha əlverişli oldyklarındən və aşagəlarda olan
və çox tələfat verən malarijənin byralarda daha az olmasından dytyr.

Qur boiy və Aras boiy duzluqları by jərlərə nisbətən daha
az məsqyndır. Ən az əhalisi olan bəjuq və qiciq Kafkaz dağla-
rının juqsəq jərlərində olan dajirələrdir.

Əhalinin səkləgəna jərin dəniz səthindən juqsəqliqindən baş-
ka, jolların da (dəmir joly və çajların) bəz jərlərdə təşiri vardy.

Dərsin təhlil edilməsi usuly.

Butun Zərkədə ordygy qibi Azərbaycanada da kəadnların səjə
qışılardan daha artıkdır (turqlar, təbəşlər, ermenilər və qurdlara
əjd rəkəmlərə bəkməli). Əhalinin ən çox hanş kəzalarda oldy-
gyny jaddə saklamak lazımdır. Azərbaycan bəjuq şəhərlərinin
əhalisi məsələsini muzaqarə etdiqdə by şəhərləri kontyrlı xəritəyə

kejd etməq lazımdır. By şəhərlər, jaddaş cumhyriyyətin müəllər
jərlərində toplamak lazımdır.

Okyanların əzli tərəfindən cədvəllərin mutlak rəkməlin
nisbat rəkməlinə qəçirməli (fajizlərə və dərcələrə qəçirməq)
mutlak lazımdır. Byny dərsin izahında qəstərilən usullar üzrə
aparmak lazımdır

Okyanlar tərəfindən diqramlar çəmq də məcbyridur. Oky-
janların dərsdə qəstərilən diqramlar qibi deji, başka nev' diqram-
rılar (məsələn əjrilər) çəqməli daha yaxşı olar.

Dərsdə qəstərilən məlymat üzrə başka cumhyriyyətlərə nis-
batən Azərbaycan əhalisinin savadlığın qəstərilən diqramın
çəmq heç də pis olmazdı.

Əhalinin səkləg məsələsinə çox ciddi təhlil etməqi artıq təv-
siyə edirəm. Ynytmamalıdır qı, əhalinin səkləg həqumətimizin
cari siyasətinin ən muhum faktorlarından biridir.

JOKLAMA İŞLƏR UÇUN MEVZY'LAR.

- Dərs materialı üzrə aşağıda qı syallər düşununuz və təhlil ediniz
- 1) Azərbaycan əhalisinin milli və ictimai həyatın qəstəriniz.
- 2) Azərbaycan qənt əhalisinin hər iqi cinsin kəzələr üzrə təksimini
qəstərilən dəjirə diqramın düzəldiniz.
- 3) Özü üçün işləməq üzrə Azərbaycanın bütün qənt əhalisi nə cur
təksim olunur?
- 4) Azərbaycanın iklim, toprak və bitqi aləmini jəzənləz.

JOKLAMA SYALLAR.

Aşağıda qı syallara jəzə ilə cavab veriniz:

- 1) Azərbaycanın nə kədr əhalisi vardır və cinslər üzrə
nə cur bölünür?
- 2) Hansı kəzalarda ən çox və hansı kəzalarda ən az
əhali vardır.
- 3) Azərbaycan əhalisi şəhər ilə qənt arasında nə cur bö-
lünür?
- 4) Azərbaycanın ən böyük şəhərlərini qəstəriniz.
- 5) Cumhyriyyətin ən böyük milli grypların səjənləz.
- 6) Öz kəzənləz və dəjirənizdə əhalinin ictimai vəziyyət,
milliyyət və özünə işləməq üzrə nə cur bölündüyünə əjd ma-
terial toplajənləz.
- 7) 6 cə maddədə oldıy qı savadlığa əjd material
toplajənləz.
- 8) Əhalinin səkləg nə deməqdur?
- 9) Əhalinin səkləgənləz sılmaq nə üçün lazımdır?

VƏZİFƏ № 3.

Vəzifənin mündəricatı: İnzibati bəluq. Qənt təssərrufatı.

A. Dərsə ijjəzələr.

İnzibati bəluq. Qəçmiş vəzifələrin birisində qəstərdi qı,
Azərbaycanın dytdıy sahə 85 962,8 kvadrat qilometroja=7864,6
min desetinə = 8572,3 min heqtərə musavidir.

By sahə, bütün Zakafkasija Federasija Cumhyriyyətinin 44,5% və
bütün Şyalar İttifaqının 0,4%-ni təşkil edir.

Cumhyriyyətin bütün toprağı kəza və myxtar əlqələr arasında
da by syratla bölünür:

1. Ağdam kəzəsi	4135,5 kvad. qilometro	4,8
2. Bəq	4631,0 " "	5,4
3. Qəncə	7832,2 " "	9,1
4. Qəbələ	7032,0 " "	8,2
5. Cəbrayıl	4268,6 " "	4,9
6. Zakatala	4296,2 " "	5,0
7. Kəzax	5909,0 " "	6,9
8. Kyba	6963,7 " "	7,7
9. Qurdistan	3533,5 " "	4,1
10. Lənkəran	5379,2 " "	6,3
11. Myxtar Dağık Karabag əlqəsi	4169,5 " "	4,9
12. Naxçıvan S. Ş. C.	5987,6 " "	7,0
13. Şaqi kəzəsi	5123,0 " "	6,0
14. Saljan	9555,8 " "	11,1
15. Şamax	7455,0 " "	8,6

Cami 85962,8 " " 100%

By syratla, biz qəruuq qı Azərbaycanın ən böyük kəzələr:
Saljan, Qəncə və Şamax, ən qucuq kəzələr isə Qurdistan və
Ağdam kəzələr ilə Myxtar dağık Karabag əlqəsidir.

Qənt təsərrüfatı.

1. MULQLƏR VƏ ƏQIN SAHƏSI.

1. Azərbaycan toprağının qarar və jaramaz topraklara bəlundməsi.

Azərbaycanın 8572,4 min heqtar toprağından qarar toprak rəjəna 6653,1 min heqtar, jəni 77%; jaramaz toprak rəjəna isə 1917,3 min heqtar, jəni 23% duşur.

A. S. Ş. C.-də jaramaz toprak cəmləsinə: tyndralar, dərələr, dənəvər kymlyklar və bataklıklar daxildir.

Adətə, bilavasitə qənt təsərrüfatı uqun istifadə edilməjən, laqin başka ehitjaclar uqun istifadə edilən jərləri: məsələn sylar, jollar və tiqili jərləri dəxi jaramaz toprak cəmləsinə daxil edirlər.

Jaramaz toprakların umymi mikdarə cihətincə (23%) Azərbaycan, Avropa Rysjəsinin 50 vilajətinə jəkinləşib (19%), jaramaz jərləri orta mikdarda olan bir hequmət qibi sajlə bilər.

Şubəsiz qi, Azərbaycanda bəjuq jər dytan bataklıklar kyry-dyldykca, byrada jaramaz jərlərin fajizi əqsiləcəqdur.

2. Jaramaz jərlərin kəzalar arasında bəlundməsi.

Ən çək jaramaz jər Saljan kəzasındadyr (qəllər, kym və bataklıklar); byrada jaramaz jər, kəzanın bututn sahəsinin 22%-ni təşqil edir. So ıra Kyba kəzasə (juqsəq dağlyk jərlər) və Qləçaj kəzasə (bataklıklar) qəilir.

3. Jərar jərlərin mulqlərə bəlundməsi.

Əlqədə ajrə-ajrə toprak hissələrinin təsərrüfat məhiyyətindən asblə olarək, cür-bə-cür mulq nevləri tufrik olınyr; bynrlar-dan başlycalary:

1. Maliqanə topraklar, bag və bostanlar.
2. Əqərələr.
3. Çəmənlər, biçənaqlar, əruş jərləri və otlaqlar.
4. Məşələr
5. Jaramaz jərlər.

Cumhyrijjətimizin butun jərar jərləri mulqlər arasında bəla-
pajlanıy:

1. Maliqanə	56,8 min heqtar
2. Məjvə baglar	32,6 min "
3. Uzunluq	29,4 "
4. Əqərə	1822,9 "
5. Biçənaqlar	178,1 "
6. Məşələr	1215,0 "
7. Otlaq jərləri	1442,1 "
8. Əruş jərləri və qollyklar	1878,1 "
Cəmi	6655,1 "

Bir nəmrləi cədvəlin axyarsy sytynyndan istifadə edəraq kəzalar arasında jərar jərlərin muxtəlif mulqlərə bəlundməsinə dəjəy dəjirəvi bir diqram kyarak.

4. Cumhyrijjətin kəzaları və myxtar əlqələri arasında əmlaqin bəlundməsi.

Baglar, başlyca olarək Kyba, Zakatala, Agdam kəzaları ilə Naxçəvan əlqəsindədur. Byralardağ baglar Azərbaycanın butun bag sahəsinin 75%-ni təşqil edir.

Məjvə baglar ən çək az olan Baqə, Cəbrayl və Saljan kəzalarədyr.

Ən çək uzumluqlu olan Qləçaj, Baqə kəzalar, dağlyk Karabag, Agdam və Şamax kəzalarədyr.

Əqin jərləri başlyca olarək Kyba, Saljan, Lənqəran, Agdam və Şamax kəzalarənda çəkdyr. Byradağ əqin jərləri butun Azərbaycan əqinacəq jərlərinin 60%-ni təşqil edir.

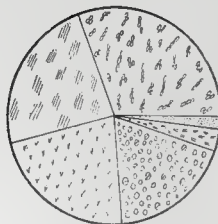
Ən çək jər dytan məşələr: Lənqəran, Zakatala və Qləncə kəzaları ilə Dağlyk Karabag vilajətindədir.

Kəşlak jərlərinin ən çək Qləncə, Baqə, Saljan və Kazax kəzalarənda olyb, jəllək jərlərinin çək da Qurdustan, Kyba və Qləncə kəzaları ilə Dağlyk Karabag vilajətindədir.

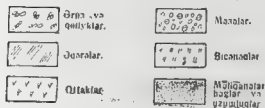
5. Zakatala kəzasında toprağın muxtəlif mulqlərə ajrılmasə (numynə).

Zakatala kəzasında toprağın muxtəlif mulqlərə ajrılmasənin nəm numynə uqun qəstərirəm qi, tələbələr işlədiqləri kəzada (dəjirə və qəntdə) by işi nə cür jəpacaklarynə bilsinlər; by işdə bynlar 1926-cy ilə məxsys "Azərbaycan statistika məlymatənin" 55-ci səhifəsində qəstərilən rəkəmlərdən istifadə etməlidirlər.

Zakatala kəzasının 428,5 min hektarında olan bütün topraq müxtəlif mulqlara bəzən belünur:

Məryül isarələr

№ 8

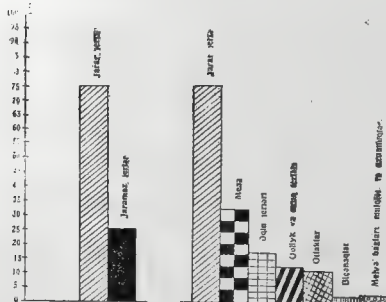
1. Məşələr	2,9 min hektar	0,7%
2. Məşə bağları	5,4 "	1,2 "
3. Uzunluq	0,9 "	0,2 "
4. Əgiz yerləri	60,8 "	1,6 "
By cümlədən:		
Syvarılan	64,8 "	"
Syvarılmayan	5,0 "	"
5. Bığcaq yerlər	8,5 "	2,0%
By cümlədən:		
Syvarılan	2,0 "	"
Syvarılmayan	6,5 "	"
6. Məşələr	138,3 "	32,3 %
7. Ötlək yerlər	45,1 "	10,6 %
By cümlədən:		
Kışlak yerləri	11,3 "	"
Yalıtık yerləri	34,1 "	"
8. Əgiz yerləri və qoşlyklar	53,1 "	12,4%
Cəmi qarar yer	321,3 "	75,7%
Cəmi jaramaz yer	104,2 "	24,3%
Bütün yer	428,5 "	100%

6. A. S. Ş. C. də 1914 və 1926-cı illərdə başlıca qənt təsərrüfat qulturlarının dydygy sahə.

Cumhyriyyətimizin daxilində ziraət, syvarma sylyynyn varlığı ilə səkk bir rəbitədə olyb, amak syvarma vəsajitinin artması ilə qənişləniş arta bilər. Şyralaşmadan sonraq illər içərisində Azərbaycan əqin sahəsi, bir o kədər jəniden syvarılan yerlər sajasında deşil, başlıca muharəbədən əvvəl kalan və anarşi vaktında bərabad bir hala düşən və tədricən əhali tərəfindən əqin ehtiyacına salınmaga başlanan syvarılan ehtijat toprak sajasında artmışdır.

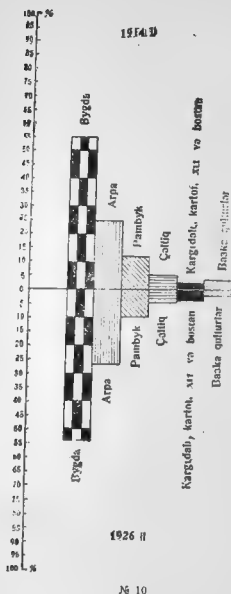
MIN HEQTAR İLƏ ƏQIN SAHƏSİ:

	1914	%	1926	%
1. Byğda	322,1	34,5	552,6	54,2
2. Arpa	228,7	23,6	263,8	25,9
3. Çəltik	49,0	5,1	43,6	4,3
4. Pambyk	114,5	12,0	100,2	9,8
5. Kərgəndə	3,2	0,3	13,1	1,3
6. Kərtəf	5,5	0,6	12,0	1,1
7. Bostan xurlar	9,8	1,0	16,4	1,6
8. Başqa qulturlar	27,2	2,9	18,5	1,8
Cəmi 1914	100		1020,2	100

№ 9

1926 və 1914-cü illərin əqin sahələrini bir-birilə mukajəsə

etmək mümkün olmaq üçün, 1926-cı il mikjəsə (ölçüsü) 100 % qəturulduqda, by 1914 ci il ölçüsünün 106 vahidinə bərabər oluy qı, by da by syratla tapılmışdyr.

$$\frac{958}{1020,2 - x} \cdot \frac{100}{958} = 106$$

1926 və 1914-cü illərin əqin sahələrini mukajəsə etdikdə qərruq qı, Azərbaycan 1926-cı ildə əqin sahəsi umymijətlə, 1914 - il əqin sahəsinə nisbətən, 7 % artmışdır.

Azərbaycanda əsas qulturlar: byğda, arpa, pambyk və çaltıqdır.

Dən fondynyn (byğda və arpanın) başlıca yaradıcısı Kyba, Ağdam, Lənkəran, Saljan və Şamaxı kəzələri dyr.

By kəzələr Azərbaycan dən qulturlarının dydyklar sahənin 50%-ni təşkil edirlər. Pambyka çaldıqda bynyn ən çök hasil olan jeri Saljan, Ağdam və Qeçəçə kəzələr dyr qı, byrada, Azərbaycanın umym pambyk sahəsinin 60%-i pambyk ilə dytylmışdyr.

Çaltıq çaldıqda isə, bynyn ən çök hasil olan jeri başlıca

olarak, Lənkəran, Şəqi və Zakatala kəzələri dyr qı, byrada cumhyrijətin bütün çaltıq sahəsinin 70%-i çaltıq ilə dytylmışdyr.

Kijmətlı qulturlar cihətindən birinci jeri Saljan kəzəsi dytr. Byrada kijmətlı qulturlar kəzanın bütün əqin sahəsinin 40%-ni dytymışdyr. By barədə ən qeridə kalan kəzələr Baqı, Qurdustan, Şamaxı kəzələri ilə dağılık Kərabag vilayətidır.

Kərgədalı, kartof, bostan və xıryn dydyklar sahə ildən-ilə artır.

1926-cı ildə toxumy səpilmə ilə becarılən bitkilər sırasına qəraqərqəç ilə qanaf da daxil edilmişdir. Bynlardan qəraqərqəç, başlıca olaraq, Lənkəran, Zakatala və Qeçəçə əhalisi, qənəfi isə Kyba və Qurdustan əhalisi əqir.

II-SYVARMA İŞLƏRİ.

1. Azərbaycanca sy məsələsinin əhəmiyyəti.

Azərbaycanda sy məsələsi bəjuq, mustəsna bir rol oynayır; çünqı, cumhyrijətimizin bir çök jerində yağmır az mikdarda ol dyqu üçün, syja artk darəcədə ehtijac vardy. Cumhyrijətimizdə əqinçilik üçün syjn əhəmiyyəti topragın əhəmiyyətindən az dejidır; byna qəra də byrada syja maliq olmaq və ondan istifadə etmək məsələsi, topraga maliq olub topraktan istifadə etmək məsələsilə bir dərəcədə dytylyr. Şübhəsiz deməq olar qı, Azərbaycanca toprak məsələsinin həlli, syvarma işlərinin mutəəqqil bir hala düşüb qənışlənməsilə, artk dərəcədə az olan ehtijac toprak fondynyn arta biləcəqi mümkün olmas mənasında syja bağlydyr.

Azərbaycanın əqinə jərar uç milyon 270-min heqtar topragdan, ancak 763 min heqtar, sun'i syvarmaya ehtijac olmaksızın istifadə olyna bilər. Munbit topragın jerdə kalan sahəsi isə, byndan həli-həzərdə suvarılan 908,188 heqtar istisna olmaq üzrə, sun'i syvarma olmaksızın heç bir təsərrufati əhəmiyyətə maliq olmaz; by toprak, ancak sun'i syvarmanın varlığı ilə təsərrufatca kijmətlı ola bilər.

2. Azərbaycanca syvarma tarixi.

Azərbaycanda syvarma çök kədim zamandan bəri mevcydydyr; qərrunur qı, syvarma əqinçilik və otyrak həyatla ejni bir zamanda başlamışdyr. Cumhyrijətin hər bir jerində bəjuq sy arxları, sun'i sy ambarları kalkbsı, sərt kəjələrdə kəzilmiş tynellər və by qibi binaların izləri kəlmışdyr qı, by da syvarma işlərinə bəjuq əməq və enerzi sərt oynamassına şəhadətlıq edir.

Mil və Mygan çəllərinin hər jerində kədim syvarma binalarının kalksılarına təsaduf olunyır; by syvarma tiqintiləri səjəsində. Mil və Mygan elqələri o zaman ən munbit və deviatlı olmyşlar. Miladi - isadən sonraqi I-ci əsrdə jəşəmiş Strabyn, by elqanı təsvir edərqn munbitliqini tərif edir; və by, dəjima jəşl səhranın Babilistan və Məsrə nisbətən daha çök syvarılmışlığına təsdiq edir.

Əlqanın sy təsərrufat tarixindən byny kejd etmək lazımdır qı, Azərbaycan Rysjaja mulhək olandan sonra, syvarma işləri tez bir zamanda tənəzzülə başlamışdyr.

XIX-cy əsrin 30-ci illərinin əvvəllərində istər mərqəzi, istərsə məhəlli Rysja hequməti syvarma işlərindən maraklanmaga başla-

mbs, laqin Azərbaycanda arxlar kazmak uqun hequmət tərəfindən qerulmuş butun işlər, çök sərf olynar paraja baktmajarak, musbat bir nəticə verməmişdir. 60-cı illərdən başlayaraq, elqanın syvarılması məqsədi uqun çajlardan istifadə etməq nukteji-nəzarilə çaj sistemlərinin çök diqqətlə arasdırılmasına təşəbbus edilmişdir. Praktiqi olaraq by işlər, mevcyd olan syvarma tiqintilərinin kismən təmiri və bejuq əhəmiyyəti olmajan bə'zi arxların kazılması məhdudlanmışdır. imperjalizm və ələlxusus vətəndəş muharabəsi ərzində, elqə syvarılınca kədar butun syvarma tiqintiləri kismən dağılmış, kismən başsız bərakılmışdır və hy bərədə Şyra hequmətinə kijnətsiz bir mjrəs bərakılmışdır.

3. Nə qibi syvarma sistemləri mevcuddur.

Azərbaycanda syvarma işlərində ən çök əhəmiyyəti olan şəjlar, bejuq çajlar və xərda dag çajlarıdır. Azərbaycanın başlıca çajları olan Qur və Aras, bir çök kollarıla qeniş bir sy hevzası təşkil edib umymijətlə akın kuvvəsi çök oldyğyna qərə, bynlardan syvarma arxları ayrılmaga, əlverişli şərtlər təşkil edir. Byna bəkmajarak syvarma uqun syja ehtijac (xusysən jaz aylarında) çök şiddətli olır; çünqu syvarma kanallarınlın başlıca kolları bilavasitə əsas çajlardan deji, bynların kollarındən ayrılmışdır. Qur və Aras çajlarıla bynların bə'zi bejuq kollarınlın sylarə Azərbaycan qənt əhalisi uqun islehsal olynmaksızın akəb qədir.

Çaj sylarəndən başqa, cumhyriyyətin syvarma vasitələri cumlasına bylaklar (çəşmələr) qəhrizlər, sun'i sy ambarlar, kyjylar və sy nasoslar daxildir.

Bylaklara aqsaran syvarma rayonlarınlın dag tərəflərində təsaduf olynır. Adəta bir bylak bir qəntin ehtijacını qərə bilir; və bylağın syjy çök olyb bir neçə qəntin istifadə olyna bilən ittifak çök az olır.

Jer altı sylarənlə toplanak uqun jer altında kazılmış jollar və bir çök kyjylara qəhriz dejiilər. Jer altı jol, sy saklayan təbəqə ilə jerin səthinə dogry yzənır; kyjylar isə bir-birindən 20-30 metro məsafədə kazılır. Qəhrizlərdən hasil olan syjyn mikdarı müxtəlif olyb, sanijədə 30 litrdən 325 litrə kədar olır. Həli-həzərdə butun pamyk əqininin 8%-i qəhrizlər vasitəsilə syvarılır. Qənt təsərrüfat şirətinə 373-qəhriz (pamyk və bağlar uqun) kooperativləşmişdir, qi bynlarılan:

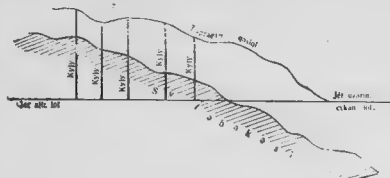
Dəğisik Karabagda	198
Ələncə kəzasında	82
Naxçıvan elqasında	85
Kəzax kəzasından	8-1 vadyr.

Butun əqinlər uqun Azərbaycanda 1100-1200 qəhrizdən istifadə olynır.

Qəhrizdə sy jol ilə bir kyjydan o biri kyjylarə öz-özünə axır, by jol, kyjylarə bir-birilə birləşdirir.

Sun'i sy ambarlarə kar və jagəş sylarənlə toplajəb, jaj syvarma işlərinə kədar by sylarə saklamaga xidmət edir.

QƏHRİZ SXE ASB.

Şəqil-11. Kyjylar arasındaqə məsafələr 20-30 metrodyr.

Bynlara Ləngəran kəzasında təsaduf olynır qi (bynlara byrada istili dejiilər), bynlar Kaspi dənizinin alçaq sahilində mevcyd olyb, butun jaj müddətində syvarmaja ehtijacı olan çaltıq əqinlərini syvarmaga xidmət edir.

Apşeron jərym adasında qicik bostanlarə syvarmak uqun kyjylardan istifadə edilər. By kyjylardan syjy at kuvvəsilə (çarxlarla) çəkarırlar. Qurun aşağı rəjonynda, başlıca olaraq pamyk plantajılarınlə syvarmak uqun, xusysi kajrılmış sy nasoslarə vasitəsilə mexaniki syvarmanın kejd etməq lazımlı qədir qi, bynyn da əhəmiyyəti by jərlərdə az dejiildir.

Sy nasoslarınlın kuvvasından by hesabla istifadə olynır:

Bir at kuvvasına 4,4-heqtar jer syvarıla bilər. Həlikətdə isə 2,2—2,7 heqtar jer syvarılır.

Sy nasoslarındə işləjən motorların 50—70at kuvvəti vadyr. Deməq, bir su nasosy 131—164 heqtar bir jeri syvara bilər.

Həli-həzərdə 164 sy nasosy işləjir bynlar Qur dajirəsində 23,980 heqtar jer syvarırlar.

4. Syvarılma əqin jərlərinin Azərbaycan kəzalarına pajlanılması.

Azərbaycanda butun əqin sahəsi olan 1773,9 min heqtar jərdən syvarma əqinlər hissəsinə 993,1 min heqtar, jə'nə 55% düşür, deməq, syvarılmajan əqinə 45% kalır.

Syvarılma əqin yerləri kəzalar arasında belə bölünür:

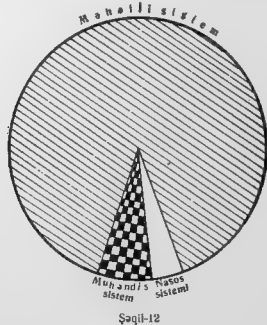
1. Ağdam kəzası	113,4	min	heqtar.
2. Saljan	112,7	"	"
3. Naxçıvan Cümhuriyyəti	107,7	"	"
4. Ağdaş kəzası	85,3	"	"
5. Qeççai	84,8	"	"
6. Kəzax	68,8	"	"
7. Zakatala	64,7	"	"
8. Şamxor	56,3	"	"
9. Şaqi	54,7	"	"
10. Lənkəran	52,5	"	"
11. Kyba	52,1	"	"
12. Qəncə	46,0	"	"
13. Cəbrail	41,7	"	"
14. Zəmbəx	28,9	"	"
15. Dağlıq Karabag	18,7	"	"
16. Baqı kəzası	2,9	"	"
17. Qurdistan kəzası	1,9	"	"

Cəmi 993,1

By syrətlə, beş kəzada: Ağdam, Saljan kəzalarında, Naxçıvan Cümhuriyyətində, sabik Ağdaş və Qeççai kəzalarında bütün syvarma əqinlərinin jərsə toplaşmışdır.

5. Syvarılan yerlərin müxtəlif syvarma sistemlərinə ajrılması.

Azərbaycanda syvarılan yerlərin ümumi sahəsi 908,188-heqtar mikdarındadır.

By toprak müxtəlif syvarma sistemlərinə by syrətlə ajrılır:

	%	Dajira dərəcəsi
Məhəlli sistem ilə syvarılır	810,960 h. 89,3	321,5
Mühəndis sistemi üzrə	63,220 h. 6,9	24,8
Sy nasosları	34,008	3,8 13,7
908,188		100 360

Azərbaycanda bütün syvarılan yerin müxtəlif sistemlərə ajrılması diagramı.

6. Syvarma əqin sahəsinin müxtəlif sistemlərə ajrılması.

Azərbaycanda, 908,188 heqtar syvarılan toprağın ümumi sahəsinə, hali-hazırda 537,261 heqtar, yəni 59% əqilir 41% toprağın münbitliyini məhəfəzə etməq üçün saklanılır.

Azərbaycanda bütün syvarma əqin sahəsi müxtəlif sistemlərə by syrətlə ajrılır:

Məhəlli sistema	450,061 heqtar	91,2 %
Mühəndis sisteminə	30,193	5,6 %
Sy nasosları sistemina	17,004	3,2 %
Cəmi: 537,261		100 %

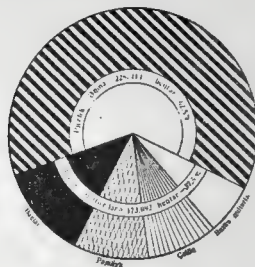
Byrada qərunur qı Azərbaycanın syvarma əqin sahəsinin əsas hissəsi (çək hissəsi) məhəlli sistemlə syvarılır.

7. Cümhuriyyətin syvarma əqin sahəsinin müxtəlif qulturlərə pajlanılması.

Cümhuriyyətimizin Saljan kəzası müstəsna olmaq üzrə, bütün syvarma əqin sahəsi 461,506 heqtar təşkil edir qı, by da aşağıda qajda üzrə müxtəlif qulturlərə pajlanılır:

	heqtar	%	dajira dərəcəsi.
Təxəllər	288,414	62,5	223
Bağlar	56,244	12,2	43,9
Pambyk	45,262	9,9	35,6
Çəltik	41,520	9,0	32,5
Başqa qulturlər	29,757	6,4	23,0
Cəmi	461,507	100	260

Syvarma əqin sahəsinin müxtəlif qulturlərə pəllanməsinin dəjirəvi dijagramı:

№ 18

By syratla, cumhyriyyətin bütün syvarma əqin sahəsinin 228,414 heqtar (62,5%) pəjəzlek əqinə, 173,092 heqtar isə (jə'nji, 37,5%), jazluk qulturlərə düşür.

8. Azərbaycanca syvarma təsərrüfatının mikdarı.

Cumhyriyyətin syvarma təsərrüfatının mikdarı 176,644-dur qı, by da 330,000 olan umym təsərrüfatın 53% təşkil edir.

9. Syvarılan toprakın Myganda mühəndis kanallarına ajrılması.

Myganın mühəndis kanalları ilə syvarılan bütün sahəsi by syratla ajrılır:

PAMBYK JERİ.	Pəjəzlek əqin jeri.	Jazluk əqin jeri.	Bəşə qulturlər jeri.
Şəymjan adına Kanala 12,535 heqtar .	3,270 heqtar		1635 heqtar
Lenin " " " " 8,720	4905 "	1635 heqtar	
Əzizbəyov " " " " 5,150	5995 "		1635 "
Cəmi	14,170	1635	3,270

By uç kanaldan başqa Myganda Nərimanof kanalı dəxi vardır qı, bynın vasitəsilə az mikdarda toprak əqilir; çünqu kanal ətrafındaq toprakın çöky şoranlaşmışdır.

10. Syvarma sistemini bərpa etməq və kыrylyşyn dəjışməq üçün Şyra həquməti tərəfindən nə qibi tədbirlər qurulmuş və qerulməqdədur.

Muhəribədən əvvəl 900.000 desetina kədar jer, 1000 qəhriz, 127 sy nasoslar 1,200 jerli arx, bir çok sy ambarlar və kara sy, Myganda isə bir da həqumət syvarma sistemilə syvarılırdı. Anarşi illəri muddatında A. S. Ş. Cumhyriyyatında by syvarma vasitələri jaramaz bir hala düşdülər. Məsələ: Myganda hə'zi şlyzlar (dəhnələr), qəprilər, masqan evləri və bütün telefon şəbəkəsi dağıdılıb əsas (baş) kanal ilə bynın kolları nəzarətsiz kaldıqlar üçün lilləşmiş, kəmiş və qollarla örtülmüş idi. Nəticədə isə Myganın sanijadə 13,5 kyb sazın sy verən dert kanalı lilləşdiqdən sonra, 2,3 kyb sazın, jə'nji altı dəfə az sy verə bilirdi. Byna qərə də byrada muhəribədən əvvəl əqilən 65,400 heqtar əvəzinə ancak 6,540 heqtar jer əqilə bilirdi. Vaktlı-vaktında Myganda bərpa etməq işləri başlanmasa idi, bir vakt pamyk və taxıl ilə dəvlətli olan by əlqə, jə'nji illərdə müxtəlif davalər və hucymlarda kanalların başlaa tiqintiləri dağılan bir vaktla sysyz bir səhra halına düşərdi.

1925-ci ilə kədar Zakafkasiya Cumhyriyyətlərinin bütün sy təsərrüfatlarının jidarə və ixtiyar, Zakafkasiya sy təsərrüfatı idarəsinin əlində idi. Zakafkasiyanın uç cumhyriyyətinin hər birində isə, by idarənin müvəqqili vardı. Azərbaycanca jerlərin sun'i syvarılmasının artıq dərəcədə əhəmiyyəti oldyğu üçün 1925-ci ildən başlanaraq A. S. Ş. Cumhyriyyətinin bütün sy təsərrüfatı müstəqill Azərbaycan sy təsərrüfatı idarəsinə verilmişdir. By idarə tərəfindən bir çok bərpa işləri icra olınmışdır.

Şıxlıb kanalı (arx) tə'mir edilmişdir qı bynın yzınlyg 13,9 qilometro olyb, Qur çayının koly olan Xram çayından aparılır, və hali-hazırda Kazax kəzasında 2-ci Şıxlıb çayının 671 heqtar jerini syvarır.

10,7 qilometro yzınlygynda Madaqiz kanalı tə'mir olınmışdır qı, bynın vastəsilə Tərtər çayından sy ələnib, 545 heqtar kədar jer syvarılır.

Tərtər sy rayonunda 1-ci Cəmil arxı bərpa edilmişdir; by arx vastəsilə ilavə olaraq jənədən 300 desetin jer syvarılır.

Mygan mühəndis sisteminin çox hissəsi bərpa edilmişdir. Bynyn ixtilərində 6540 hektar əvəzində hali-hazırda 44145 hektar yer vardır.

Naxçıvan əlqəsində Fərhad arxı çəqilir (Şərki Arpaçayın aşağı hissəsində); bu arxın yzınlıy 15 qilometro olyb 2180 hektar jeri syvaracakdyr.

Bəjuq dyz çölunun (Naxçıvanın cənubi-şərk tərəfində) və Naxçıvan ovalarının syvarılmaş üçün Şərki Arpaçayın syly vastasla mexaniqi syvarma işləri aparılır qı, by syratla 7630 hektar jeri syvarmak mumqun olacakydr.

Bir çox qəhriz jenidən bərpa edildiqi üçün, bynların syvarma kuvvaləri 2-3 dəfə artmışdyr. 100-dən çox sy nasoslar və bir çox kazalarda jerli sistemlər bərpa edilmişlər.

Mil duzunda Ojoyr arx kanalının çəqilməsinə başlanmışdyr. By arxın prozeda yzınlıy 39,6 qilometrodyr. Arx Arasdan aparılıb Karkar çaya töquləcəqdir. Hali-hazırda bynyn 32 qilometro kytırlıb, 7,6 qilometrosy kalmışdyr. Bynyn vastasla 37060 hektar qəzal jer syvarılacakydr.

Karasakkal dejiän bəjuq bir kanal da çəqilir. By kanal, Qur çayından aparılıb, Oljancının aşağı tərəfindən qeçəcəq və Alazan Kanıq çayına kədər yzanacakydr. Jolda Alazan çayının Əjeri adlı kolyu qəşəcəqdir. Kanalın 17 qilometrosy kytırlıb, bir neçə qilometrosy kalmışdyr. Bynyn vastasla 8720 hektar jer syvarılacakydr. Hali-hazırda kanal ətrafına əhali jerləşdirilir.

11. Syvarmanın qələcəqi.

1925-ci ildə, by ildən 1930-ci ilə kədər Azərbaicanda qənt təsərrufatın yaxşılaşdırma işləri inqışafın beş illiq planı tərtib olınmışdyr. By plan üzrə Aras, Qur və Tərər çaylarından kanallar aparmak və məhəlli sistemləri yaxşılaşdırmaq vastasla, sysyz çəlləri syvarmak üçün, 13 bəjuq syvarma işləri nəzərə alınmışdyr. Jakın beş ildə syvarılmaş nəzərə alınan jerin umyml sahəsi 165.680 hektara musavidir.

Syvarma işləri Azərbaicanın hər jerində, istər mevcyd olan sy sistemlərində, istərsə jeni sahələrin syvarılmaşında nəzərə alınmışdyr. Xusysən, mevcyd olan məhəlli syvarma sistemlərinin jenedən kyrylyşına, Myganda mühəndis sisteminin yaxşılaşmaşına və başlıca olaraq pambyk plantasiyaların inqışafı məqsədilə jeni sahələrin syvarılmaşına diqqət verilmişdir. Byndan başqa qəhrizlər vastasla syvarılan rayonlarda, istər qəhnə qəhrizlərin, istərsə təzə

qəhrizlər təmiri üçün, hidroqeoəlozi aktarışlar jəpmək, Qur çayında mexaniqi syavrmalı (sy nasosların) inqışaf etdirməq və Lənqəran sy okrygy ilə Naxçıvan əlqəsində ehtijət sy həyızlar kəjərmək dəxi nəzərə alınmışdyr.

12. Azərbaicən sy təsərrufatı idarəsinin təşqili.

Bütün sy təsərrufat başında Azərbaicən sy təsərrufatı idarəsi dyryr. Məhəllərdə Azərbaicən sy təsərrufatı idarəsinə sy okryqlar təbə olyr. 9 sy okrygy mevcydydr (*mulhək olynan syvarma xəritəsinə səkən*).

1. Kyba	sy okrygy.	6. Karabag	sy okrygy.
2. Sirvan	" "	7. Lənqəran	" "
3. Şəqi	" "	8. Mygan-Mil	" "
4. Kazax	" "	9. Naxçıvan	" "
5. Oljəncə	" "		

Hər bir sy okrygy da sy sistemə ajrılır. Hər bir sy sisteminin müəjjn bir çaya ələkəsi olyb, by çayın adilə adlanır.

Bütün sy sistemləri 47 dur. Bynlar aşağıdaqı kajda üzrə sy okryqlar arasında belunur.

SY OKRYQLAR VƏ SYVARMA SİSTEMLƏRİNİN İSTİSMARİ.

I. Kyaa sy okrygy.

Sistemlər:

1. Samyr	sistemi	5. Valvala çay	sistemi
2. Kysar çay	"	6. Davaçlı	"
3. Kydjal çay	"	7. Hiləlin çay	"
4. Kara-Axçay	"	8. Xəzb	"

II. Şirvan sy okrygy

Sistemlər:

9. Pirsahal	sistemi	13. Qələçay	sistemi
10. Agsy	"	14. Turqan çay	" (aşağı)
11. Qirdman çay	"	15. Acıkan çay	" (aşağı)
12. Dəvəbatan çay	"		

III. Şəqi sy okrygy.

Sistemlər:

16. Tyran çay	sistemi (jykarı)	20. Şin çay	sistemi
17. Acıkan çay	" (jykarı)	21. Qurmuş çay	"
18. Qunqut	"	22. Tala çay	"
19. Qış çay	"	23. Myxax çay	"

III-ZİRAƏT.

1. Təsərrüfat və ziraət sistemləri.

Hər bir qənt-təsərrüfat müəssisəsi, bir məhsul dəril, muhtəlif hejvan və bitki məhsulları əsədir. Ləqin hər bir qənt-təsərrüfat müəssisəsində məhsullardan əncək biri birinci jər dytyr və müssəsə qəlinin muhum hissəsini by məhsul təşqil edir.

Hənsə məhsulun birinci jər dytmasından əslə olarək, dərət təsərrüfat sistemi seçilir:

1) Təxəl sistemi; byrada təxəl istehsalatı, artəkdyr (taxəllər, jəgil və başkə bitkilər).

2) Məldərlək sistemi; byrada birinci məksəd, məldərlək məhsulyny əsəl etməqdən ibarətdur (ət, jyn, qən).

3) Texniqi sistem; byrada işləmə sənəijə üçün xam mal istehsal etməq lazəm qəilir (kartof, qətan, qəndir və iləx).

4) Bağbançylək və bəstəncəllək sistemi; byrada başlyca olarək meyvə və bəstən məhsulları istehsal oljnyr.

Ləqin əjri bir sistemə mənəyb olən təsərrüfatlar, əqiləcəq səhə vahidinə sərf oljnan əməq və istehsalat ələtə məkdarından əslə olmak üzrə bir-birindən seçilə bilər.

Təsərrüfatın intensivliq dərəcəsi, umymijətlə ziraət sistemilə muəjjən edilər; by sistem dəxi, təsərrüfatlarda bitkilər ərəsində səhənin bəlməməsindən əslə olmak şərtilə kərarlaşyr. Ziraətin intensivliq dərəcəsilə diziilmiş əsas sistemləri bynlərdyr:

- 1) Otək sistemi,
- 2) Jəri xamə bbrəkmək sistemi.
- 3) Həriqli kəxəq sistem.
- 4) Otly-çək tarlalə sistem.
- 5) Toxym dəjışmə sistemi.
- 6) Sərbəst sistem.

Otlək sisteminin xusysijəti ondan ibarətdur qə byrada bütün qənt—təsərrüfat səhəsi jəlbəz bir otək olarək istifadə edilər; başlyca məşgyləjət və jəşəjşlər məldərləkdyr.

Jəri xamə bbrəkmək sistemində toprak, bir nəçə il əqilər; kuvvətdən dūşq lazəmi kədər məhsul vermədiqdən sonra, by toprak kuvvətlənəmq üçün xamə brəkylər. Kuvvətləndiqdən sonra jənə əqilər və iləx....

Həriqli-uç tarlalə sistemdə bütün əqin jəri uç hissəjə əjrlər; bir hissəsində pəjəzblək, o biri hissəsində jəzblək əqilib uçuncu hissə isə (munbilləşməq üçün) həriqə bbrəkylər.

Otləy-çək tarlalə sistemdə əqin səhəsi təxminən lqi mūsəvi kəsme əjrlər. Bynyn bir kəsme taxəllər, o birisi isə otlar ilə əqilər. Əqin səhəsinin əz bir kəsme isə (1/5 və 1/6-i) otlar bbrə-

kylər. Bütün sistemlərdən ən intensivli olan toxym dəjışmə sistemində toprak xamə bbrəkilməjə də bilər.

Sərbəst sistemin xusysijəti, səhə vahidinə çək məkdarında cənlə əməq sərf oljnməsindən ibarətdur. Bir jəy müddətində əjri bir səhədə bitkilər tez-tez dəjışir (bəjuq şəhərlər jəklənlgəndə səbzəvat jətişdirilməq).

By umymi məlymatlardan Azərbaycanca təsərrüfat və ziraət sistemlərinin kərarətinə qəddiqdə, byrada, ilq otək sistemindən başlajarak, bağ və bəstən qibi intensiv sistemlərə kədər bütün qəstərdiqimiz sistemlərə məxsys, əjri-əjri təsərrüfatlara təsaduf edilər.

Ləqin by, əncək əjri-əjri təsərrüfatlara və jə bynlərin ləqicq gryplərinə əiddir. Umymijətlə əqlənin hər jərində qənt təsərrüfatı tələb oljnan ziraət sistemini, işləmə usulyny və məhsuly nəzərə əldəkdə, əkstensiv bir haldədyr. Azərbaycan qənt təsərrüfatında, xamə bbrəkmək sistemi çək jəjbləşmə; syvarlən jərlərin təxəl əqinlərindən isə pəjəzblək təxəl çək əqilər. Jykarədə qəstərdiqi qibi syvarlən əqin jərlərinin əncək 59%-i əqilib, 41%-i xamə bbrəkylər; bütün əqin səhəsinin 1924/25-ci ildə—79,3%, 1925/26-ci ildə isə 77,7%-inə pəjəzblək təxəl əqilmişdyr. Fəjizcə xamə bbrəklən jərin çək olmasə və əqinlərdən pəjəzblək əqinin başkə əqinlərə üstün qəlməsi, cümhvrijətimizdə qəntçinin indiqi vəktdə əhalinin istifadə etdiqi syvarma mənbəi usulyna jygynlaşmasilə əhal edilər. By mənbə'lər hali-həzrədə, başlyca olarək xər-də daq çəllərdən ibarətdur. „By çəllərin enişliqi çək oldyğyndan bynlərdən sy əjri-əjri qətlərməq çək çətinliqə yğrəjər və qəntçinin əz qucu və ələtə vastasilə əmələ qətilir. Çəjdən sy əjri-əjri məşgylə asan oljy by syjyn əqin jərlərinə aparılmasə, qəntçini əz jərgəy-ni əlməs (dincəlməs) və başlyca olarək əlakdən təmizlənməs jərləri surməq, şyləmək ləqirinə sevk edilər. Qəntçidə lazəmi məkdarədə pəjri və sun'i qubrənin olmamasə və syvarma əqinçiliqi şərajili dəxilində əlak otlar ilə mubərazənin çətin olmasə ony, qəhnə əqin səhəsinin munbitiliqini çətin usyllarla bərpə etməqdən isə, kuvvəsinə jeni səhənin syvarmasına sərf etməq qibi dūzqun bir fiqrə nəticəsinə qətilir. Qəntçini byna vədər ədan bir səbəb dəxi vərdyr. O bilər qə, əlvərişli olməjən çəy mənbəi usulynda toprakın munbitiliqini bərpə ədan bitkiləri tələb etməqlə, dūzqun nəvbəli əqin sistemi kyrmək çətinldur. Byna qərə də pəjəzblək təxəl və xamə bbrəkmə sistemi məhqəm bir jər dytyrlər“. (Azərbaycanda qənt təsərrüfatının bərpə və tərəkklisin qələcəq planı; səhifə 222, ziraət məkəlesi) (rysca).

1926-cı ilə məxsys başlyca qənt təsərrüfat qulturlərinin əqin səhəsinin cədvəlinə dikkət etdiqdə (6-ci maddə, 1-ci bəh, qənt təsərrüfatı) biz qəurməq qə, Azərbaycanın umymi əqin səhəsində, təxəl əqini: byğdə və ərpə üstün qəilir; bynlər əqilmiş səhənin

80,1%-ini təşkil edirlər. Taxılın üstün qəlməsi nə ilə izah oluyur? Byrada da səbəbi sy məsələsinə aktarmak lazəm qəilir. Sy busbutun olmadıkkda toprak şymılab aqılmaır: sy çok oldykda taxıl sistemini atb texniqi sistema qeçmaq imqanb mejdana çbkr; nihajat sy çok olmadıkkda taxıl aqmaq lazəm qəilir; çunqu by bitqilərin syja çok da ehtijacə jokdyr (byrada jalənbz çəltiq mustəsnadyr qi, bynyn syja ehtijacə çəkçokdyr).

By syratla, Azərbajcanda təsərrüfat sistemini seçilməsi, şbks bir syratda əlqənin syvarma imqanından asybtyr.

Hatta texniqi kulturlar becaran təsərrüfatlar belə (məsələn, Saljan kəzasında) əqin toprakbnyb jarəsyına taxıl aqırlar.

Azərbajcan qənt təsərrüfatbnyb qeridə kalmabə, hətta byny Rysja Cumhyrijeti qibi, nisbatən qeridə kalmış bir həqumət ilə mukəssə etdikdə, əqin alab cihətindən artbک dərəcədə fəkir olmasılə də aşqara çbkr,

HƏR JUZ QƏNT AJILƏSİNİN VƏR İDİ

	1926-cı ildə Azərbajcan Cumhyrijeti.	1924-cı ildə Rysja Cumhyrijetində.
Qolan	18	26
Xəş	38	20.

Başka qənt təsərrüfat ələtəndən dəxi Azərbajcan çok fəkir bir haldadyr.

1926-cı ildə hər 100-qənt əjiləsinə duşurdu:

Dəmir mələ	3,50	Vəl	47,14
Ağac	9,98	Cərcənak	2,80
Taxıl sərən maşın	0,07	Kəlbirəjan və sortlara bə-lən maşın.	1,45
Ot biçən maşın	0,49	Qəl arabası	27,40
Taxıl biçən maşın	0,07	Araba	3,98
Mexaniki taxıl dəjan maşın	0,01	Fyrgyn	4,69

(Fyrgyn—mələ və ilax... qibi) muqəmməlləşdirilmiş qənt təsərrüfat ələtənyb nisbatən artbک fajizi, alman və rys təsərrüfatlarbnyb mevcyd oldygy kəzalara duşur.

Qənt təsərrüfatbnyb by cur qeridə kalmasılə əlakədar olaraq, Azərbajcanda məhsyl dəxi, jə'ni bir heqtərə duşən məhsylə pyty ilə mikdarə çok dəjildir (heqtər, 0,91 desetinə musavidur).

BİR HEQTARDAN TOPLANILAN BYGDA MƏHSYLY:

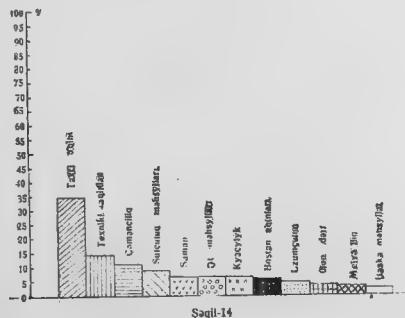
Danmarkada	1922/1925-ci illərdə	2870-qilogram olmys.
İnqilətdə	" " "	221 "
Azərbajcanda	1924/ 25-ci ildə	738 "
"	1923/ 26 "	830 "
"	1926/ 27 "	804 "

2 1913 və 1926/27-ci illərdə qənt təsərrüfatbnyb umyimi məhsyly.

Nəticədə Azərbajcan qənt təsərrüfatbnyb umyimi məhsyly muharəbədən əvvəlqi kiymətlə neçə min ryblə etdiqini nəzərdən qəçirəq.

	1913 il	%	1923/24	1926/27	%
Cami:	138611,0	100	88380,0	136693,2	100
% ilə cami:	100		63,7	98,6	
By cümlədən:					
1) Taxıl	54565,2	39,4	39108,2	46532,5	34,0
2) Texniqi kulturlar.	20777,5	14,9	3159,3	19004,1	14,0
3) Saman:	10719,3	7,8	7621,2	8208,4	6,0
4) Bostan qulturları.	3041,5	2,2	2179,8	7360,0	5,4
5) Cəməncilik:	9916,5	7,1	7107,0	15391,0	11,3
6) Meyvəcilik:	3165,2	2,3	2239,4	2800,0	2,0
7) Uzunçuluq:	4793,0	3,5	3633,6	4240,0	3,1
8) Ət məhsylları:	10730,6	7,8	7277,7	8316,2	6,0
9) Süt məhsylları:	11821,2	8,5	10136,1	10954,0	8,0
10) Qənt, dər:	1529,4	1,1	1370,9	3142,0	2,3
11) Jyn:	920,1	0,7	640,2	788,0	0,6
12) Kəşçilik:	3789,1	2,7	2917,6	8240,0	6,0
13) İpaqçılıq:	2632,2	1,9	923,6	1568,0	1,2
14) Araqçılıq:	206,2	0,1	72,4	179,0	0,1

1926-27-ci ildə Azərbajcan Şyra Cumhyrijeti qənt təsərrüfatbnyb toplan məhsylına dəjir diqramı:

Şəkil-14

1926/27 və 1913-ci illərin qənt təsərrüfatının ümumi məhsulunu bir-birilə müqayisə etdikdə, ümumiyyətlə 1926/27-ci il ümumi məhsulunun müharibədən əvvəlki mikdara çatdırılma qorurmuş (98,6%).

Ümumi məhsulun ayrı-ayrı növlərinə gəlincə, 1926-27-ci ildə 1913-ci ilə nisbətən bostan əqinləri, çəmənçiliq, kəşçilik və ipəqçilik fəjizinin artmışlığı müşahidə edilir; taxıl, texniqi əqinlər və ət məhsullarının fəjizi isə azalmışdır.

IV-MƏDƏRİLİK.

1. Azərbaycan ərəş, otlaq və biçənəq yerlərinin mikdarı.

Topografi və iqlimi cəhətcə, cümhuriyyətimizin toprağı uq hissəyə: düzlük (aran), təpəlik və dağlık hissələrinə ayrılır. By cografii amillərdən asılı olaraq, mal saxlamaq, mal saxlamaq uqun xüsusi otlaq şərtləri: kəş (kəşlak) və jaj (jajlak) şərtləri mejdana çəkir. By şərtlər içərisində mal bütün il jaşıl ot ilə saxlamaq mümkün olır. Otlakların by cür bəlundması Şyra Azərbaycanında maldarlık təsərrüfatının xüsusi kiryuluşunu vucyda qetirir. Azərbaycan əhalisi, maldarlığa olan əlakəsilə və jaşayışla otyrak, jərm qəçəri və qəçəri qibi uq kəssə ayrıılır.

Azərbaycanda bütün otlaq sahəsi 1442,2 min heqtara musavidir qı, by da cümhuriyyətimizin bütün jarə toprak sahəsinin 21,8%-ini və cümhuriyyətimizdəki bütün toprağın 16%-ni təşkil edir. 1442,2-min heqtar mikdarında olan otlaq sahəsi 1077,4 min heqtar kəşlak (74,7%) və 364,8 min heqtar jajlak sahələrinə (25,3%) ayrılır. Biçənəqləri. 178-min heqtar olub, Azərbaycanın jarə toprağının 2,7% təşkil edir və diməq olar qı, musavi mikdarda olarək syvarılan və syvarılmayan biçin yerlərinə ayrılır. Ərəş və qoltyk sahəsi isə 1878 min heqtar və ja cümhuriyyətin bütün jarə toprağının 28,4%-ni təşkil edir.

2. Jajlak və kəşlaklar.

Jajlakların çöky Qıçiq Kafkas daqlarə ətəqində və Talış daqlarında, az mikdar isə əssə Kafkas Silsiləsinin cənub ətəqində dizilmişdir. Jaj otlaklarının əşəş sərhəddi orta hesab ilə 860 sazın (1806 metro) daniz səthindən jykarə bir juqsəqliqdə olub, jykarə sərhəddi isə 1700 sazından artık (3570) metro juqsəqliqə çatır.

Cümhuriyyətimizin bütün jajlak sahəsi 364,8 min heqtar olub 677 ayrı-ayrı parçalardan ibarətdir qı, bynlar da kəzələr arasında by cür bəlundır:

Qurdustan	kazası:	69	parça, sahəsi	78486,5	heqtar
Kyba	"	90	"	60024,1	"
Qışca	"	114	"	58928,7	"
Şəql	"	127	"	37096,0	"
Şəmxor	"	39	"	29065,9	"
Şəmaxı	"	78	"	18893,0	"
Qələjə	"	37	"	12088,5	"
Zakatala	"	73	"	11341,5	"
Bəq	"	39	"	8613,2	"
Lanqaran	"	7	"	5794,4	"
Cəbrayıl	"	6	"	2450,3	"
Myxtar-Dağlık		—			
Karabəq əjəli:				41420,0	"

Klybt, rysca jazılmış, "Zakafkasiya" adlı qitəbaşının 23-cü sahəsində jajlakları by cür təsvir edir: "Jaj otlakları dəniz səthindən o kədər juqsəqdə olar qı, byralarda taxılların yetişməsi uqun bütün jaj istiliqi qafii dejidir. Byna bəkmajarak by juqsəqliqlərdə kəssə jaj müddətində mal-kara uqun jaxş jəm təşkil edən çöky ot bitir; dağ çəllər və bylakların çökygyny mal-karaja xidmət etməq işini asanlaşdırır və jajlakları daha da kiçmətləndirir. Mal-kara uqun, xüsusi Qıçiq Kafkas daqlarının Alp çəmənliəri əlavəli hesab olınır. By dağ sistemi çök da vəhşi və koryncə olmağ, bir çök jəsti hundurluqları vardy qı, bynların üzərində juqsəqən daimi kar xətti, Bəjuq Kafkas daqlarına nisbətən daha juqsəqdə bylınır. Byndan başka, Qıçiq Kafkas otlakları, yçyrymlar (kar yçyrymları) təhlükəsinə və quclu jagışların dağdıcə fəalijətinə daha az yğrajırlar. Byrada iri karə mal çəka bilməyən iri yçyrymlar və jamaclar daxi azdır. Bəjuq Kafkas səradaglarının Alp çəmənliərinə gəlincə, bynyı vəhşiliq və mal-kara uqun az mümkün olmaşına bəkmajarak, qəzəl ot və bylak sylarə vardy qı, by da karə malın saglamлығыna jaxş təsir edir.

Kəş otlakları (kəşlaklar) başlıca olaraq Mygan, Mil, Şirvan, Ağstəhyr, Karajazə səhralarında və Cejrənçəl dərəsindədir. Tələblərə, by səhralarə cografija xəritəsində tapmaq məcburi olarək təvsijə olınır. Kəşlakların juqsəqliqi 270—300 sazından 575—639 metro) jykarə olmağ.

Cəmi 1077,4 min hektar miktarda olan kəşklər sahəsi 1689 parçadan ibarət olub kəşklər arasında belə bölünür:

Qəncə kazası	239 parça, sahəsi 183,7 min hektar	
Baq	131	142,6
Saljan	171	139,8
Kazax	257	185,3
Qəbələ	111	74,3
Cəbrayıl	123	72,3
Ağdam	281	59,4
Şamaxor	27	52,5
Şamaxı	127	50,0
Zakatala	61	34,1
Şəki	53	31,4
Ağdaş	77	27,8
Kyba	31	8,9
Naxçıvan elqəsi		65,4

Qurdistan və Lənkəran kəşkləri Muxtar Dağlıq Karabag əyalətində kəşklər jərləri heç yoxdur.

Kəş otlakları, aran yerlərdə olub, yazda istidən bütün bitqisi janmış otlaklara dəjərlər. Kəşdə byralarda incə kar təbəkəsi altında, kismən pəyız jagəşlərindən sonra bitmiş və kismən jazdan kalmış ot olub; by ot mal-karanın jəmini təşkil edir. Kəşklər sysyz duz yerlərdə olar. By syratla, kəşklə qəçən bir maldarın bejuq beləsy kəhatliqidur. Mal-karanın çuq pis bir sy ilə qifajətləndiqi və ja jakın bir çəy aktarmak üçün yzak məsafələrə qəlməsi ittifaklar az dejidur. Hər iqi ittifakda mal-kara əziyyət çəqir və kəş fəslinin axyrına qəzə çarpacaq dərəcədə artıqlayır.

Azərbaycanda maldarlıq təsərrüfatı aparılmaymışın əsaslandırғы база, jaz otlaklarıdır. Kəş otlakları, jajlak yollarının bağlandıғы əjladə jaz otlakların əvəz edirlər. Adətə jajlaga mal əjəndə qəç başlayır. Kar əridiqə mal-kara javaş-javəş daha juqsəqlərə kalkır və iyylyn axyrılarında daimi kar xəttinə çatır. Dağlarda kar nisbatən qəç ərijirsə, və ejni zamanda jaz jagəş az olmış olursə, kəşklərdə otlayan mal kara aclıq çəqməqə başlayır. 1924-cü ildə Cumhyriyətımızdə oldygy qibi kəşdə çokly kar jagərsə, mal-kara kar altından çətinliqlə əzuna jəm çəkarır, və aclıq çəqməqə başlayır. Jazın tez qırmışla də qəçəri zərərdir; belə bir ittifakda qəçəri, həsarət və zərərli gazların amələ qəlməsindən dolajə vaktından kabak kəşklərdən qətməqə məcbur olub.

Azərbaycan türqlərinin jajlaga olan məhəbbət və həvəsi çokdyr; və by həvas onyn üçün zəryridur. Qəntçilərin iktisadi jəşəşsənb tədkiik edən bir alim jajlaga qəçməqi və qəçün başlanməsənb

bələ təsvir edir: "Hər bir türq bütün kəşə ancak qəç vaktının başlanməsindən fiqir edir. Jajlak həyatı, by həyatın bütün çətinliklərinə bəkməjərlər, qəçəri qəzəl bir həyat qibi qərunur. Maldar, kəşdə jəmaq azlığından artıqlamış mal-karanı jajlakda qəçəlməq ıymyidə jəşəyir. Ev kadənsə, əjilə əfradənin busbutun jərtəb dəğətdəş pal-paltar, sut məhsylənin və qərpə mal-karanın satışından ələ qəlmış ilq para ilə təzələməq fiqirini çəqir. Zəhmətqəş qəntçi qəçəri həyatında dincliq aktarır. Birisi dağ həvasilə sağlamlıqənbə duzəlməq, o biri isə qəzəl soyq kajnama syjyny içmə fiqirində olub; və heç bir türq tapılməz qı, onyn qəzəndə jajlak həyatı qəniş və bəxtəvər tir həyat olmasənb. Jajlaga varib qəntçi və orta qəntçi əjiləsi qəçur; fəkət bynlərin ardınca heç bir şey olmajan jəksyl qəntçi də jajlaga qədir".

3. Mal-karanın ümumi miqdarı və bynyn nevlərə ajrılması.

1913-ci ildən 1926-cı ilə kədər mal-kara nevlərinin miktard (min ilə qəstərilir).

	1909/13	1917	1926
1. Atlar	177	153	168
2. Byjnzylyl iri mal	1696	1133	1370
3. Kojynlar	2588	2020	2439
4. Qəçilər	215	152	305
5. Donyzlar	22	13	19
Cəmi	4638	3173	4301
	100	71,8	92,8

Deməli 1926-cı ildə mal-karanın ümumi miqdarı muharəbədən əvvəlki miktara çatmıqə az kalmış imiş; ejni zamanda 1917-ci ilə nisbatən by miktard çok artmışdyr. By syratla hər 100-baş maldə düşür:

	1909/13	1926
1. At	3,8	3,9
2. Byjnzylyl iri mal	35,9	31,9
3. Kojyn	55,8	56,7
4. Qəçi	4,6	7,0
5. Donyz	0,3	0,5

Byradan qərulub qı, muharəbədən əvvəl və 1926-cı ildə mal-karanın təqibə dəjəşiqsiz kalmışdyr. Mal-karanın çok jərtəş kojyndır. Kojynlara qəçiləri də ilavə edərsəq, byjnzylyl xərda həjvan bütün mal-karanın 60%-ni təşkil edər. Bynyn bütün Zakafkasiya Cumhyriyyətlərində qərunur; mal-karanın uqda bir hissəsinə byjnzylyl iri mal təşkil edir; atların miktard isə cumhyriyyətdə mevcud bütün mal-karanın 1/20 hissəsinə mäsəvidur.

By cümhərdən															
Altar		Bıynalı ırlı mal və camış		Kojınlar.		Qeçilər.		Dovzlar.		Davarlar.		Kətrilər.		Əqərlər.	
İllər.															
Bütün kara-mal ne' təviniñ mikkərs jeqy y.															
İşləq		Kylan.		Jeqyny.		Əqüz, qəl və işləq camışlar.		Səğmal İnaq və camışlar.		Cavan		Jeqyny.		Dişi və ərqəq kojyn.	
Kyzy.		Jeqyny.		Dişi və ərqəq qeçi.		Oqlaq.		Jeqyny.		İri donyız		Cavan və bala		Jeqyny.	
İşləq		Qəvsəq		Jeqyny.		İşləq		Cavın		Jeqyny.		İşləq		Kodyk.	
Jeqyny.		İşləq		Kodyk.		Jeqyny.									
1017	1303	42	15	57	115	140	163	418	625	91	746	46	10	26	3
1281	672	26	7	83	80	105	106	281	246	38	281	37	9	46	2
1825	1806	28	13	51	121	131	160	412	433	219	723	56	36	92	3
														2	5
														1	0
														1	1
														1	1
														1	4
														1	15
														9	1
														10	3
														13	13

1911 й. 1926-сб. й.ларда АЗЕРБАЙЖАН СОВЕТЛАРИДА 100-АДТИ ТАСАРУФИЯТНА ДУСАН КАРИ МАЛЫ

4. Azərbaycanın mal kara ilə tə'min edilməsi.

By Azərbaycanın kara-mal ilə umumi təminatlığını kəzalar arasında pəhləkdə, 1926-cı ildə „butun kara-mal miktərə jəqny“ ilə orta miktərdən kəzalar (1306-dən artıq) Zakatala, Kazax və Şaqi kəzalarından təmin olındygy və orta miktərdən az—Bağ, Qəjəj, Ləngəran kəzalarıla Dağlık Karabag və Naxçıvan Şyra Cümhuriyyətinin təmin oldygy mejdana çkər. At ilə nisbətən Saljan və Kyba kəzalar jəxş təmin olynmışyr; Qəjəj kəzəs, Dağlık Karabag və Naxçıvan Cümhuriyyəti isə az təmin olynmışyr. Kojn orta təminliqdən (732) artıq Ağdam, Cəbrayıl, Zakatala, Şaqi və Kazax kəzalarında, orta təminliqdən aşağı—Bağ, Qəjəj, Qurdistan, Ləngəran kəzalarıla Dağlık Karabag əyalətində mevcuddyr. Byjnyzly iri kara-mal ilə nisbətən jəxş təmin olynmış Ağdam, Zakatala və Kazax kəzalar; zəif təmin olynmış isə, Bağ, Ləngəran və Saljan kəzalarıdyr.

5. Oantci taserufatynda maldarlygyň roly

Cumhyriyyətin maldarlığı qənt təsərrüfat hejvanlarının on nevi ilə: iri bynqyzlı mal, əquz, zeby, kojyn, qeçi, eşəq, katır, dəvə və donyvla qifajətlənmişdur.

Kojuncylyk. Azərbaycanca kojynların ümumi mülklərindən və bunlarla təmin olınanlardan kojuncylygyn bejuq əhəmiyyəti olmasq qeyulur; çünki ilq nevbada, kojuncylyk, təsərrüfatın istəhlaq ehtiyacına sut, ət və yulna ədalətin bir mənba təşkil edir. Başlaqlarlaq qeçəri və ləym qeçəri tipində olan kojuncylyk təsərrüfatlarında isə, iyn və dəri qibi sənaye xam malların mənbəi olmaqla mal əhəmiyyəti da vardır.

Kojoyuncylyk üçün qeniş otlakların mevcud olması lazımdır. By barədə cumhuriyyətimizin çox mikdarda qeniş Alp otlakları olmaqla, əlverişli şərtləri vardır; by otlaklardan hələ bir çox illər bəskə qənt təsərrüfat məqsədi üçün istifadə oluna bilinməz.

Azərbaycanda saklananların köynləri, bütünlüqlə cümhyriyyə d-
xilində ietisən olub kyrykly köyn tipindəndur.

Ən çox iktisadi əhəmiyyəti olan inə cəyri merinos, kojoyuncylygymyzyň bəqamulardy; çünki bynyň sanajy miz üçün beşuq ahamijjiti vardy. Inə və jarym inə tokyamların istehsalı üçün inə merinos və jarym inə jyn lazımdyr. Merinos kojoyuncylygy Azarbajcına Rysjadan gəcmiş və Qıncı kazasynyň gərj hissəsi rajonynda mehqamlaşmışdyr (sabit Şamxor kazası dajirasında). Byrında 150.000 baş merinos kojoyru var idi. Merinosların jeytisdirildiği başlıca marqaz (xaritaja baxkыз): Slavyanka, Çardaklı, Movoy—gorelovka, Novo—Siosovka, Novo—Saratovka və başka qantlardır. Merinos kojoyuncylygyny cumhyriyatımızda ilq apanan malaganlar olmys və bynlardan merinoslar turqlara və ermənilərə qeç-

mişdir. Həli-hazırda merinos koynların mikdarı 6—8 minə kədər azalmışdır və qet-qədə tarəkkı etməq deyl, tənəzzul etməqdədur. By tənəzzulun səbəbi başlıca olaraq, koynların oldıyq rəjdən boş otlaq yerlərinin olmamasıdır. Hal by qı, cumhıyırjıatımızın merinos koynların butun il ot ilə başlamaq imqanı vərən çök əlverışli iklim şərtləri vardır; by da şəbhəsiz, jynyn ıyızlanmasına təsir edə bilər. By hal, Azərbaycan merinos koynların təyinatı başlıca olaraq, qətiş planlar açır. Ləqin bynyn üçün bir şərt lazımdır qı, o da koynlıqlara yigün otlaq yerləri verilməsi məsələsini düzqün həll etməqdən ibarətdir. Qəntçi üçün merinos koynları ilə məşqyl olmanın fəjdəli olması əşəqdəqə rəkəmlərdən qəturul: kəbə jynly koyn "zoxax" iqi dəfə kərxəldəkdə, orta hesab ilə 1,6 qılogram kədar jyn verir qı, bynyn qılogramı əncək 61—73 kəpəqə sətəlr; merinos isə qılogramı 2 manat 20 kəpiq-2 manat 40 kəpiqə qədən 6—8 qılogram jyn verir. Azərbaycan Şıra Cumhıyırjıatının toprak Komisarlıqı Qıqca jəktənlərgəndə Şıavjanka qəndində, qıciq bir merinos koynların dəllüqə təşqil etməşdir.

Byjnıyzy İri kara-mal. Öləqəmizin qənt əhalisində təsaduf etdiqimiz byjnıyzy İri kara-mal nevləri: byta, əqız, inəq, qal, camış və zəbydan ibarətdir. İri byjnıyzy kara-mal əncək əqıncılıb məksədinə xidmət edib müxtəlif çəl işləri və nəqliyyat üçün vahip bir işçi küvvəsi təşqil edir.

By kara-mal, ətlıq-ışçı tipidır və iqi cinsi ağırlıqlar: baş Kafkas daqları ətəqlərində və Qur çayının sol səhilində yaşajan bəjuq Kafkas cinsi və Qıciq Kafkasın təpəliqləri ilə Qur çayının Arasa köşylərinə kədar şaq qənarı dızuqlunda yaşajan Qıciq Kafkas cinsidır. Bəjuq Kafkas cinsi nisbətən xırda olır: by cinsə mənsıy olan inəqlərin əti 50 qılogramdan—100 qılogram kədar olır. Qıciq Kafkas cinsi umymıjıtlə bəjuq Kafkas cinsinə nisbətən İri olıb, əti bəzən 120—200 qılogram olır. By cins sultu və ətli olır. Xusıyən Karabəq və Kazax kara-malı yaxşı hesab olınır. Rıysja Avropası cinsindən Azərbaycan Şıra Cumhıyırjıatında, kolonistlər tərəfindən (alman və sektantlar) byrəja qəturilmiş, çərçəs, kəlmək və alman cinslərinə təsaduf etməq olır.

Lənqəran kəzasında jərim qəçəri halında yaşajan maldarlar məhalində "qıləq" deylan zəby saktarlar; bynyn nisbətən yzın byjnıyzyrlar və byjnıyzyryn kabak tərəfində bir donkəsə var. Donkənin bəjuqluqu 2 qılogram mikdarındadır.

Qıləqin boiy İri, bədanininin şaqli qəlcəq və küvvəsi çökdyr; sutu isə çök dəjildir. Öqləzər əqsarıjıtlə aranda çökdyr. Byınların küvvəsi çök olıb yzın müddət və mütəsəvi işlər. Cumhıyırjıatın butun məhəlli cinslərinin və nev' cırlarının xusıyışjıtlə, boylarının qıciq olmasındadır; çünqı jəm əzliqə, qafı kədar kıllykə olınmaması, tez bir vaktə cıftlaşma və sun'ı seçmənin jöklyqə Azər-

baycanın butun dəjirələrinə məxsıysdyr. Məhəlli inəq çök az; orta hesab ilə ildə 30—45 vedrə sut verir. Bir qılogram jəq 25—30 qılogram sultdan ələna bilər; sut təsərrüfatının mərqəzi, başlıca alman koloniyalarındır. Başqa yerlərdə jəq dytmək və pəndir qəsməq işləri məhəlli ehtıjacə başlıca olaraq, şəhərlərin ehtıjacənin ədəjən mikdardan bir az çök mikjəsda jəjəlməşdyr.

Azərbaycanda sultqulu işinin qələcağı çök parladır; çünqı cumhıyırjıatımızın coğrafi və iklimi şərtləri sut verən kara-malın saktənləməsinə yigındır.

Atdəkk. Azərbaycan maldarlıqında atın mikdarı çök azdır. Byna səbəb cumhıyırjıatımızda jərli əhali üçün işçi küvvəsinin əqız və qəllərdən ibarət olmasındır. Çök pınsı halda bylylan araba jolları və qəhnəlmış əqız atları at küvvəsi işlətməqə jəramajır. Atə əncək, araba jolları olmanın və ja ilin hər vaktində araba hərəqətinin mümkün olmadığı yerlərdə juq üçün saktarlar. By cırlər jərli əqlənin sojyık dag hissəsindədur. By jərldə şejləri juq halında dəşməq məcbıyırjıtlə oldıyq üçün, kədim zamandan biri juq dəşməq sənəti qıbi bir sənət əmələ qəlmışdır qı, bynynla əncək "çərvadılar" məşqyl olırlar (Şamaxı və Qəlcəq kəzərlərində).

Jəktən zamanlara kədar Azərbaycan bir çök kımətli-jərli at cinslərilə məşqyr idi. Bynlardan ən çök kımətliis Karabəq miniq atıdır. Ləqin ejni-zamanda Kyba, maləqən və dliboz atə da şajani-dıkkətdır. Nisbətən az mikdarda alman və rıys qəntçilərində köşylan atlara təsaduf olınır. Jərli at dəvamlı və hər cırl jəmə dəzən olır; umymıjıtlə Azərbaycan qəntçi atə jaxşı cinsdən dəjildir. Sun'ı seçmə jöklyqə, jərli cinslərin kərləş jök olmasına və cırlanmasına jərdəm edir. Byna qərəda həqumətimizin Azərbaycan atçılıqının jəksəyləşdərilməsi jolynda olan kəjğələrəndən birisi da, tərədici cins atlar əldə edib cıftlaşdırma mıntəkələri kırmakdan ibarətdır.

6. Azərbaycan qənt təsərrüfatının umymı məhsylatında maldarlıqın dytdəy jər.

1913-cü ildə 138.611 min (mıharəbədə əvvəlqi) rıylə məbləğində olan qənt təsərrüfatının umymı məhsylatından maldarlıqın pəjəna 18,1% və by cımlədən at məhsylatına 7,8%, sut məhsylatına 8,5%, qəne 1,1% və jyna 0,7% düşür. 1926-27-ci ildə əşəqdəqə rəkəmlər əldə edilmişdir: Qənt təsərrüfatının umymı məhsylatı mıharəbədə əvvəlqi kımətli 136.693-min rıylə olıb, byndan maldarlıqın pəjəna 16,9% düşür; by axırınəz rəkam dəxi bələ taksim olınır: at məhsylatı 6%, sut məhsylatı 8,0%, dəri 2,3%, jyn 0,6%.

V.UZUMÇULUQ VƏ ŞARABÇILIK.

1. Azərbaycan Şyra Cumhyriyyətində uzumçuluğun ümumi sahəsi.

Cumhyriyyətimizdə uzumçuluğun dytdygy sahə: 26.000 hektar bəyüqlüqündədir qı, by da Azərbaycanqə bağların sahəsinə nisbətən 80,0%, bütün jarar toprak sahəsinə nisbətən isə 0,4% təşkil edir. 26,000 rəkamı təxmini olaraq qəturulmuşdur; çünqı by barədə 20 ildən jykarıdyr qı heç bir tədkikat aparılmamış və byna qərə də Cumhyriyyətimizdə uzumçuluğun dytdygy ümumi sahə mikdara həli-hazırda muajjən ediləmmişdir; toprak və malijja komisarlıqlarında olan məlymat isə müxtəlif olyb, təxminən 26721,5 və 28885 hektar arasında oynaıyr.

By 26721,5 hektar mikdarında ümumi sahə, Şyra Azərbayca-nın inzibati vahidləri arasında bəla beünur:

Agdam kezası	2735,0 hektar:	Baqı	3815,0 hektar
Qlənca	2000,0	Şamaxı	2180,0
Şımxor	1928,0	Salyan	545,0
Kazax	1318,0	Lənkəran	594,1
Agdax	1389,8	Kyba	392,4
Şəqi	632,2	Naxçıvan Cumhyriyyəti	899,3
Zakatala	904,7	Dəqlək Karabag	3488,0
Qlənca	4033,0		

2. Uzumun məhsuly jəqlməsi və şarab qəqlməsi.

Azərbaycanda uzumçuluq və şarabçılık, az mikdarda olan mədəni mintəkələr (Qlənca və Kazax kəzalarındaqı alman kolonijaları) istisana olmaq üzrə çök ibtidai bir halıdyr. Çök vakt uzumu ajak ilə taxta tabaklarda tapdalajırlar. Uzum şirəsi tempratryr çök dajışiqliqə ygrajan kablarda kəzəkərdilər. Uzumçuluq texnikasə çök ibtidai bir halda oldygy qum, məhsuly da az olyr, dəjirəsindən asılı olaraq jerli uzumlıqlarda bir heqtardan 1638-dən 4914 qilogramə kədər uzum, təsərrüfat mədəni bir halda bylynan əqlışi duzduq, qubralənməsi qafı və sylanması artək olan Alman kolonijalarında isə 13104 qilogramdan 19656 qilogramə kədər uzum hasıl olyr. Bynynla barabar Qlənca rayonynyn Şyra hequmət təsərrüfatlarında uzumçuluğun daha mədəni bir usyl ilə aparılması və çök məhsyl verən tənəq cinslərinin seçilib əqlməsi səjəsində uzum məhsuly ilildən sürətlə artmadadyr.

1920-cl	İldə	uzum	məhsuly	13115	sentner	olmısydyr
1921	"	"	"	19672	"	olmısydyr
1922	"	"	"	21590	"	"
1923	"	"	"	22951	"	"
1924	"	"	"	39343	"	"
1925	"	"	"	32787	"	"

Azərbaycanda muharəbədən kabək illər jəqlən uzum, orta hesab ilə altı jüz min tona musavı idi. Şyra hequmətində isə jəqlən uzum və qəqlən şarab by kərar iləduy:

	Toplanılan sentner ilə	Şarab qəqlməsi min vedra ilə
1924-cl il	893.444	3140
1925 " "	693.115	2778
1926 " "	532.787	2050
1927 " "	655.738	2821

Hələ by vaktə kədər jəqlən uzum mikdarsə muharəbədən əvvəlqi mikdara çatmamışdyr. Çünqı 1000 heqtara kədər uzumluq sahəbsəz xaraba bir bir halda kalmakdadyr (başlıca Şamaxı kəzəsindən dəqlək hissəsində, Mədrasə, Qərqənca, Səgjan, Qlurcuvan qəndləri). Əldə edilən uzum məhsulyndan 15% cumhyriyyat daxilində uzum halında işlədilir (jeyilir); çök az bir hissəsi doşab hazırlanmasına sərf olynur; jerdə kalan uzumdan isə şarab hazırlanıy. Bazara ən çök jəmali uzum çəkəran Apşeron qəntləri-Məştaga, Pirsəbə, Şuvalan, Nardaran və başqa qəntləri, və Qlənca rayonydyr. Qlənca rayony təbrizi, dəjilən uzumu satışa bərakıy və by cinsin çök hissəsi (60%) Qlənca rayonyndan Rysjaja, Baqəja və Tiflisə qundarılır.

Cumhyriyyətimizdə hazırlanan şarab başlıca kyry¹⁾ olyb ancaq 10%-i şirin olyr. Şirin şarab ən çök Qlənca, Şımxor və Qurdmən rayonlarında hazırlanb, başlıca olaraq Rysjaja qəndərilir. Ümumijətilə bütün şarabın 45%-i cumhyriyyat xaricinə çəkərləb jerdə kalan hissəsi Azərbaycan daxilində işlədilir və spirt qeyirlər.

3. Şarabçılık ilə əlakədə olan istehsalatlar.

Baq uzumçuluğunun başlıca məhsuly olan şarabdan başqa, şarabçılar üçün az-çök əhəmiyyəti olan başqa məhsyllar da vardyır. Azərbaycan da by qeməqçi məhsyllar cümləsinə: şarab distilesi, sir-qə və abkyra istehsalə daxildir. Uzumu başlıca olaraq, şarab yaxşə satılmadıq, vaktli-vaktində uzum jətışmədiqi, by və ja başqa xəstəliqlərdən uzum xərab oldygy ittifaklarda distilə edərlik. Jalnəz mustəsna ittifaklarda, məsələn, şarab satışə az olyb jəz vaktinə tyrsjyır və bylanarsa, o zaman şarabdan spirt qəqlir. Ümumijətilə şarabçılıkdan kalan bütün materjalın (cecə-pəcal, maja və iləx.), cumhyriyyətin bütün rayonlarında xam spirt (uzum araqə) qəqlir. Byny, şarabçılık ilə məşğyl olan hər bir qəntdə bir neçə mikdarda mevyd olan odly şarab distiləsi zavodlarında (sədəcə qiciq distilə kəzanlar — meylar ilə) qəqlir. By xam spirt isə byndan 94 — 96 dərəcəli təmizlənmış uzum spirti almak

1) Şarab kyry, şirin, xorəq şarabları qibl adlar, onların tərkibində olan spirt və şaqərin mikdarsına qərə verilir. Byrada „kyry“ qəlməsi adı kyry sözü ilə kəzəqlənməmişdyr.

uçun, rektifikasiya zavodlarına verilir və kismən, cəca araq adla satılma bərakətlər.

Cumhuriyyət daxilində təmizlənmiş uzum spiriti və konjak spiriti aşağıda qeyd olunan miqdarda hazırlanır (min dərəcələr ilə qeydlənir).

	Uzum spiriti	Konjak spiriti	Tyt spiriti
1928-ci il	10073	3065	8012
1926 - "	9132	4169	3263
1927 - "	12402	1158	4289

(By cədvəldə tyt spiriti istehsalatı daxil qeydlənir miqdardır).

Tyt spirtindən ancaq araq hazırlanır (Ağdər kəzasında və Dağlıq Karabagda). By araq yerli bazarda işlədilib, Azərbaycan daxilində işlədilan araqın ümumi miqdarının 33%-ni təşkil edir. Araqın yerda kalan miqdarı isə uzum spirtindən və Qırucustandan qeydlənən qaraq spirtindən hazırlanır.

Azərbaycanda istehsal olunan bütün uzum spirtinin 20 %-i başlıca olaraq Rysya Şyraları Cumhuriyyətinə qeydlənir. Yerda kalan miqdara isə. Baqı bazarda uzum araqı hazırlanmasında sarf olunub, kismən daxi şarabçılıq təsərrüfatlarında uzum çaxırlarının kuvvətləndirilməsinə işlədilir. 1927-ci ildə çaxırların kuvvətləndirilməsinə 3-miljon dərəcə spirt sarf olunmuşdur. Cumhuriyyətdə 10-konjak zavodı vardır; biri Azərbaycan şarab trestinin (Azvin-Az-şarab) dur; o biriləri isə aşağıda qeyd olunan kooperativlər arasında bəlund-muşdur:

„Korkordija“ — 4 zavod; „Kolokol“ — 2; „Bagçılar ymyrdı“, „Qəncə şarabı“ (Qəncənin), və „Loza“. („təhanq.“) birar zavod. Rektifikasiya (təmizləyici) zavodları altıdır:

Azvinin	1 zavodı vardır.
Korkordijanın	3
Lozanın	1
Bagçılar ymyrdının	1

Ən kuvvətli konjak və rektifikasiya zavodları. Korkordija-nınqlardır.

Uzum sirqəsi, hər bir bag sahibqar tərəfindən və şarab kətkirməyə başlanqan şarabdan və ya sun'i olaraq şarabçılıq kətkir-sindən: cecadər, xarab olmuş uzumdan və iləx... dən hazırlanır. By sirqa yalnız xüsusi (şəxsi) ehtiyac üçün hazırlanır, az miqdarda bejuq şəhərlərdə satılma bərakətlər.

Abkora, sirqanın bir nevi olub koraçan qeydlir; bynyn təmiz ləzzətli olub, çəşni olaraq xərəqə kətlir.

4. Azərbaycan Şyra cumhuriyyətində uzumçuluq və şarabçılıq rayonları.

Azərbaycanda dər şarabçılıq və uzumçuluq rayony: 1) Qəncə-Şamxor, 2) Şirvan, 3) Karabag və 4) Apseron rayony vardır. By rayonlardan ən əhəmiyyətli Azərbaycanda hasıl olan şarabın 2/3 hissəsini hazırlayan Qəncə—Şamxor—Kazax rayony (qərb rayony) dır. By rayon çox məhsul verməsi ilə məşhurdur. Rayonda şarabçılıq ilə ancaq koloniyalı almanlar və ermənilər məşğulduqlar, uzum məhsulünün şarabçılığa yalnız 50%-i sarf olunur. By rayonda spirt çəqmaq, doşaq pişirməq artıq dərəcədə pəşlul bəmaq uçun dən ləzzətli olan bir cins uzum („təbrizi“) becərilir.

Şarabçılıqda ikinci jeri Qəncə və Şamxor kəzaları daxil olmaqla, Şirvanı rayony dır. By rayonu xüsusilə 1918-1920-ci illərdə erməni-türq toqyması zamanı çox zərər dəymişdir, by toqyma nəticəsində ermənilərə məxsus olan bir çox uzumluqlar tələf olmuşdur. Təqlərli ağacları sarmasıq türq uzum bağları, çox aşağı dərəcədə bir jerdəyməkdədir. Türqlər şarabçılıq işləmə spirt çəqmaq ilə məşğul olmaqlar. Byynvə ermənilər məşğulduqlar. By rayonda „kərsir“ deylan uzum cinsi hasıl oluqlu „kəbər“ deylan məşhur Fransa uzum cinsindən qeyda kəlməqlər. Uçuncu. Karabag rayonuna başlıca olaraq şarab distiləsi üçün əhəmiyyəti vardır. By rayon daxi erməni-türq toqymasından zərər çəqmışdır; laqin Şirvan rayonunda fərqli olaraq, byrada uzumluqlar tələf edilməmiş, ancaq kilylyksyz kəlməşdır. Dördüncü rayon — Apseron rayony ancaq türq rayony olub, şarabçılıq ilə heç əlaqəsi yəqətdir. By rayonda quməs itiləyini çox olmasından və sun'i syvurmanın mövcud olmasından ən qeyda jəməli uzum cinsləri — şani jətlir. By uzumlar çox şirin olub, ejni zamanda çox zəif oluqlarından, başqa jərlərə qeydarılması çətin olur və byna qeyda hamısı jətlidilq rayonda işlədilir.

5. Uzumçuluq qultura.

Azərbaycanda uzum müxtəlif nevlər ilə jətlidilir; tənəqlər meynələr sarmasıq, diq və jərə jatan şaqlda oluqlar. Azərbaycan 26000 heqtar bejuqluqunda olan uzumluq sahəsinin daha mədəni saqlan kəsa qeydall tənəqlər pəşna 11000 heqtar düşür. Yerda kəsan 15000 heqtar isə ağacları sarmasıq tənəqlər pəşna düşür (xijabani).

Azərbaycanda ən mədəni saqlan Qəncə—Şamxor rayonunda tənəqlər qəmqoq uçun, jeri biri-birinə paralel şaralalı plantalaşdırub qubələjirlər; tənəqləri və pəşalərə və ya iqi pəşa arasına qeylməş maftyllərə bağlajrlar. Byrada məhsul xüsusən syvarma işi ləzəmi kədar jəşə apərləkdə çox bol oluqlar. Alman uzumçuları kooperativi „Korkordija“ fəalijətinin bejuq bir mədəni təsir vardır. Şirvan rayonunda, aran hissəsində, türq əhalisi uzum tənəqlə-

lərini ağaclara sərmaşdırmaq usul ilə yetişdirirlər. Dəylik hissədə ermənilər tənəqləri kəssə qol şaqində becərər vəzləri məaləcə edir və əzləri də şarab kəşərlər.

Karabag rayonunda texniki şərtlər az-çox Şirvan rayonuna bənzəyir.

Aşeron jərm adasında iklim şərtlərindən asılı olaraq, yetişdirilən uzum tənəqləri jərə jətlər.

Cumhyriyyət daxilində yetişdirilən uzum cinslərinin mikdarı şökyər: laqin bir rajona məxsus olaraq yetişən uzum cinsi mikdarı azdyr. Butun uzum cinsləri iqi əsas grypa ayrılır: jəmali və şarab uzumu grypları. Turq əhalisinin çox oldyqy rajonlarda uzumun jəmali cinsləri yetişdirilir. Məsələn Qəncə—Şamaxor rajonynda „təbrizi“, Aşeronda „şani“ uzumları.

Azərbaycanda kərmiz çaxır üçün ən yaxşı cins hesab olunan „kara şirəji“ uzumdur. Almanlar byna „matras“ deyərlər, by uzumun vətəni Şirvan rajonydyr; ağ çaxır üçün Alman „ryndvejs“ cinsi çox məhsul verən olır.

6. Şyra Azərbaycanın istehsalatçı uzum - şarab kooperatıfları və devlet Şyra təsərrüfatları.

Cumhyriyətə meyvəy olan 26000 heqtarlık umymi uzumluq sahəsinin 7000 heqtarı, jəni mədəni syratda yetişdirilən uzumluq 27%-i kooperatıflaşdırılmışdır.

Hali-hazırda aşağıdaq kooperatıflar fəalijətdədurlar:

- 1) 1920-ci ildən „Konkordija“ (Qəncə və Kəzax kazaları).
- 2) 1926-cı ildən „Loza“ (Qəncə kazası və Qurdəmir slansijası).
- 3) 1921-ci ildən „Kolokol“ (Şamaxor kazası).
- 4) 1927-ci ildən „Bağçılar ımydy“ (Ağdam kazası).
- 5) 1927-ci ildən „Qəncəvin“ (Qəncə şəhəri).
- 6) 1928-ci ildən „Kəx“ (Zakatala kazası).
- 7) 1928-ci ildən „Karvinkoop“ (Dəylik Karabag).

Azərbaycanda uzumçuluq məhsulıny hazırlayan jəlməz uzum-şarab kooperasijasıdyr. İstər əzu, istərsə hequmət üçün mal hazırlamaq işləri kooperasija tərəfindən aparılır; uzum tadarıqunda xusysi şəxslər heç bir rol oynamayırlar. Kooperatıfların şarabları mühafəzə etməq üçün zirzəminləri (padvallar) vardy, By zirzəminlərin dytər by karar jədlər: „Konkordija“ 560-min vedraliq; „Loza“—120 min vedraliq və „Bağçılar ımydy“—25 min vedraliq.

Azərbaycan şarab-spirit trestı „Azvinin“ maddi əsasən təşkil edən devlet şyra təsərrüfatları əncək istehsalat karakterini dəşib, byrada butun diqqət uzumçuluq və şarabçılığa verilmişdir.

„Azvin“ trestinin 8 şyra təsərrüfatının uzumluq sahəsi: 400 heqtarlık uzum verən, 56-heqtarlık bərpə olunan və 25-heqtarlık təsis olınmış Amerika ana pəhranlıqı sahələrindən ibarətdir.

Butun şyra təsərrüfatı zirzəminlərinin dytər—840 min vedraliq dyr. Şyra təsərrüfatları Qəncə-Şamaxor rajonynda vardy.

7. Şarabçılıq və uzumçuluq dəjir tədbirlər.

Uzumçuluq üçün ən korykly olan fəlaqətlərdən birisi—filokseradur. Bynyn zuhyr etməsi uzumluqun tələf olmağa başlamaş dımaqdyr. Hələliq əncək Kəzax kazasında qəruılmış filokseranın dytydyg sahə 16,5-heqtlara musavıdyr. Filoksera. qəza qərunan qucuq bir bitdyr. Bynlar bəluq kolonijalar ilə qəqlərin inə kism-lərində saqın olyb, tənəqin şirəsini sorıy və by syratla tənəqi jəvaş-jəvaş kyrydyrlar. Tənəq xəstəlidir, jəprakları qicilib saralır; uzum salımları quculur; ildən-ilə uzum məhsulıy azalır və 5-6 ilin içərisində tənəq busbutun kyrylyb həmişəliq tələf olyb qədir. Filoksera ilə ən yaxşı mubarəsə usuly—umymijətlə kəpyl edilmiş mədəni mubarəsə usulıdyr qı, by da tənəqlərimizi jəvaş-jəvaş filokseraya qarşı davamlı olan Amerika nevinə çevirməqdır. By itti-faklarda jərli tənəqlər əvvəlcə Amerika tənəqlərinə əşlənər, və byndan sonra bynlar əqirlər; by syratla jətişmiş uzum, jərli uzum olır, qəq isə filokseraya qarşı davamlı olan Amerika tənəqinin qəqu olyr. Azərbaycan hali-hazırda filoksera ilə mubarəsə etməq üçün, toprak daxilinə az mikdarda ququrtlu karbon bərakırlar By usul filokseraya dytylmış uzumluqun məhsulıny azaltmamak jolynda yaxşı nəticələr vermişdir.

Amerika tənəqlərinin ana pəhranlıqına (fidanlığına) Annenfeld kolonijasında (Şamaxor kazası), 27-heqtar, „Xaraba-jeri“ şyra təsərrüfatında da 27 heqtar jər ayrılmışdyr. 1927-ci ildə Annenfelddə Amerika tənəqi pəhranlıqına 3-heqtar jər ayrılb əqilmişdyr. By tənəqlər Frans və Avstrijadan qətilmişdyr. 1927-ci ildə 300-min dənə tənəq əşlənmişdyr. „Xaraba-jeri“ şyra təsərrüfatında 1926-ci ildə 8 heqtar jərə tənəq bəşləmişdyr; 1927-ci ildə isə by sahə 25-heqtlara kədər ayrılmışdyr. Byndan başqa Ləngəran kazasında „Sara“ adasında, dəzenfeksija pəhranlıqı adlanan qicq bir Amerika tənəqi pəhranlıqı vardy.

1923-ci ildə Baqda enoqimija (şarab analiz edən) laboratoriası təsis olınmışdyr. Bynyn məqsədi, şəhər bazarlarına çəkarılan şarab-spirit məhsulıatın analiz edib, şarabın saxtalanması mubarəsə etməqdır. Byndan başqa by laboratorija ilq dəfə olaraq Azərbaycan 1927-ci ildə jərli şarabları yaxşılaşdırmaq məqsədilə şarabçılar arasına jəlmək üçün maja tadarıq etməqə başlanmışdyr. Hali-hazırda laboratorijanın itijərində 25-dən jykar təcrübə edilmiş əcnəbi, Kərm, Kəxetın cins təmiz maja qulturu vardy. By məjalar cumhyriyyət xaricinə dəxi çəkarılır.

8. Şyra Azərbaycanın umumi milli mədəxilində uzumçuluğun roly.

Uzumluğun dytdygy sahə orta hesab ilə ildə 6-7 milyon çər. von ryblə kilmətində 819.672 sentner uzum verir. Uzumarak-konjak istehsalatı 1925/26 ci ildə 11 milyon ryblə vermişdir. By syratla bütün hasıl olan uzumun gejrı-saf hasılalt dəjəri Şyra Azərbaycanın umumi milli mədəxilinin 7%-ini təşkil edir. Ykarsda qəstərdiqimiz uzum rayonların bəjəqə mədəxil jeri uzum baglarsdyr.

VI. BAĞÇYLYK-BOSTANÇYLYK.

Azərbaycanda umum bag-bostanyn dytdygy sahə 32,6 min heqtar (29,9 min desetin) mikdarında olyb, jarar topragyn umumi sahəsinin 0,5% ni təşkil edir. By 32,6 min heqtarlık sahə by cur belunur:

Bag	20,6	min	heblar
Bostan	7,0	"	"
Baqça	5,0	"	"

By 32,6 min heqtarlık umumi sahə, kəzalar arasnda bela belunur:

1. Kyba kəzası	13,2	min	heqtar	10. Kazax	0,5	min	heqtar
2. Zakatala	5,5	"	"	11. Samxor	0,5	"	"
3. Agdam	3,3	"	"	12. Samaxı	0,5	"	"
4. Naxçıvan Cumh.	2,5	"	"	13. Lənkəran	0,4	"	"
5. Qəncə kəzası	2,2	"	"	14. Baqı	0,2	"	"
6. Şəqi	1,1	"	"	15. Cəbrayıl	0,2	"	"
7. Dağlık Karabag	1,0	"	"	16. Saljan	0,2	"	"
8. Ağdaş kəzası	0,5	"	"	17. Qurdistan			
9. Qejiçaj	0,5	"	"				

By cədvəla dikkət etdiqdə, ən çək bag olan jer Kyba kəzasyn olıdygyn qəruurq. By kəzasyn bəzi rayonlarında bağçylyk hatta əhalinin başlıca məşgyljətinə təşkil edir. Kyba kəzasynın dağlık hissəsində birinci jer alma və armud ağacları dytyr; o biri ağacların roly byrada çək azdyr. Aran hissəsində əriq, şaftal, nar, əncir və iləx. ağaclarla təsaduf olynır. Vladikavkaz dəmir jolyına jakın olmaq və meyvələrin də yaxşı olmas şajəsində Kyba kəzasynın meyvələri bir Baqı dəjil, Şimali Kafkaza və hatta Moskva və Leningrada qəndərilir.

Azərbaycanın başqa bağçylyk rayonlarında Şəqi kəzasyn kejd etməq lazımdyr. Byrada ən çək olan agac koz ağaclarıdyr. By ağacların meyvələri Baqı, Qəncə, Moskva, Rostof, Xarkof və Rysja ilə Ykrajnanın başqa şəhərlərinə ixrac olynır. Cədvəldən qəruur qı, bağçylyk və bostançylyk bütün Azərbaycanı jalımlıq və yzak zamandan bəri mevcydydyr; baglara hər jerdə istar aran istərsə dağlık hissələrdə təsaduf olynır. Bagların çöky aran rayonların-

da, az kəsmə isə dağlık kəsmələrdə olyr. Aran jərlərdə bag və bostan 50%, hundur jərlərdə isə 41% vardy. Cumhyriyyətimizdə muxtalif meyvələr və səbzəvat: alma, armud, qavale, hejva, albal, əriq, şaftal, əncir, nar, koz, şabalı, əzqi (myşmyla), teq, qilas, morye, rys uzumu, bəjurtqən, pamador, bədimcan, qəy, kartof, sogan, fasolja, qələm, karpız, kavyn, balkabak və iləx. olyr. Əqsəriyyətlə meyvələrin jerli cinsləri və çək vakt Avropa cinslərindən qəri kalmajan meyvələr jətişdirilir (şaftal). Avropa cinsləri da Azərbaycanı yaxşı jətişir (kalvil, ranet almaları, düşes armudu). Ləqin qəzəl şərtlərə bakmağarak (isti iklim, əlverişli toprak şərtləri və meyvəçiliqin byrada kədim zamandan mevcy olmas) bağçylyk və bostançylyk çək aşağı darəcədadur. Bagların muələcəsi əhalijə az məlymdyr. Əhal sadə usyl ilə meyvələri jəgub saklajyrlar və byna qərə da ağaclar qorlyk çəqib məhsyl daxi tələf olyr. Meyvələr və umymijətlə meyvəçiliq məhsylatə ən çək öz məhəllində işlədilir. Azərbaycan xaricinə nisbətən az bir kəsmə çəkərlir. Bağçylyk rayonlarında meyvələrin satılmas usuly, başlıca olaraq, dağ qəndərlinə və jaylklara juq ilə aparıl bə muxtalif qənt təsərrufat məhsylatına dəjışməqdən ibarətdur. Şəhərlə isə az bir kəsmə çəkərlir. Hal by qı, cumhyriyyətin xususən meyvə rəjony hesab olynən Kyba, Zakatala Qəncə kəzaları və Naxçıvan Cumhyriyyəti jəş meyvələr (və kismən səbzəvat)ın umumi istehsalatə cihətinə o kədar kuvvətlidur qı, nə inqi məhəllində, hatta umymijətlə Azərbaycanı belə byuların işlədilməsinə səz ola bil-məz. Məhsyl, jəlməz cumhyriyyət xaricinə meyvələrin çəkərl-məsilə satıl bə kytarar. Xaricə isə jəlməz almanın bəzi davamlı (çək saklanəla bilən) cinslərini çəkərmək mumkun ola bilir; jerdə kəlan meyvə və səbzə isə kyyrydylms və ja konserv halında çəkərlib satıla bilir. 1924/25-ci ildə Azəriyyəlik tərəfindən Kyba kəzasynın Xaçmaz stansiyasında tiqlimş səbzə-konserv fabriqini və Balaqan qəndində Zakatala qənt təsərrufat kredit cəmiyyətin qıçiq bir kyyrydyc aparatyn nəzərə almasak, cumhyriyyətdə az çək bə-bat bir fabriq və ja meyvə kyyrydyc bir aparatın mevcy olmadgyn səljəly biləriq. By muəssasələr meyvəçiliq və bostançylygyn bütün ehtijacsyn ədəmədiqlərindən, konserv fabriqləri və meyvə kyyrydyc aparatların bina olynmas məsləsi birincl nevbədə dyran məsələlərdəndur. Cumhyriyyətimizin Ali Xəlk Təsərrufat Syrasynın qələ-cəq planında uc konserv zavodynın (Xaçmaz, Qəncə və Lənkə-randa) və uc mexaniki meyvə kyyrydycyn (Kyba, Zakatala və Qəncədə) bina olynmas və meyvə kalkulyasiyada çəqm işləri duzəltməq nəzərə alınmışdyr. Azərbaycan konserv və meyvə kyyryt-ma sanajeyinin umumi istehsalatə bəş il içərisində 1926/27-ci ildə olan 68 min sentnerdən 1930/31-ci ildə 37-min sentnerə çatdırmaq ehtimal olynır. Konservlərin başlıca olaraq səbzə kon-servi olmas, meyvələrin isə mexaniki meyvə kyyrydanlarda işləd-il-

məsi dəxi ehtimal olunur. Bağcılığın by kəsa icmalın kytararak byny kejd etməq lazımdır qı, Azərbajcanda bir çok rayonların qant əhalisi budcasında meyvəçiliq qərəqli bir jer dytyr. Bostan bacarməq və meyvəçiliq 1926/27-ci ildə qant təsərrüfatın umyimi məhsulynın 7,4% vermışdır.

VII. MEŞƏ TƏSƏRRÜFATY

1. Dunja meşə sahəsində Şyralar İttifakının dytdygy jer.

Dunja meşə sahəsi təxmini hesabla 3-milyard hektar jer dytyr qı, bynynd da başlyca hissəsi şimal jərim qurəsinin mətəddi kəsməndadyr. Sosjalist Şyra Cumhyriyətləri İttifakının dunja meşə sahəsində ojnadyg rol aşagədağ məlymatdan aşqar olur.

MUMUM ƏLQƏLƏRİN MEŞƏ SAHƏSİ

Əlqələrin adları.	Meşə sahəsi	
	Milyon hektar.	Əlqənin bütün sahəsinə % nisbəti.
Şyralar İttifakı Asya kəsmə	696	42,4
Avropa kəsmə	171	38,2
Kanada	260	25,9
Şimali Amerika Muttəhid Ştatları	187	24,4
Hindistan	33	7,0
Japoniya	30	66,6
İsvaç	24	57,0
Finland	19	55,8
Almanija	13	26,3
Fransa	10	18,2
Norveç	7	22,0

By syratla qəruur qı, Şyralar İttifakı öz meşə sahəsi başqa əlqələr arasında birinci jer dytyr; və by meşə sahəsi bütün dunja meşə sahəsinin 28%-ni təşkil edir. Öz meşəliqi ilə (meşələrin bütün toprak sahəsinə olan prosentla nisbəti) Şyralar İttifakı birinciliqi yalnız Japoniya, İsvaç və Finlanda quzaşt edir. Ləqin bejuq meşə əlqələri arasında birinci jer dytyr. Şyralar İttifakının Asiya hissəsi Avropa hissəsinə nisbətən daha çok meşəlidir (Sibir tajağası)

2. Azərbajcanın meşə sahəsi kəzalar arasında belunməsi, meşəliq.

Azərbajcanın umyimi meşə sahəsi 1.247.700-hektara musavı olyb, bütün Şyralar İttifakı meşə sahəsində 0,14%-ini təşkil edir.

Azərbajcan meşəliqlərinin cumhyriyətin bütün toprak sahəsinə (8572,3 min hektar) prosent ilə nisbətini qətuursaq 14% musavı, jəni bütün Şyralar İttifakına nisbətən az meşəliqə maliq olur. Qəstərdiqimiz cumhyriyətini 1.247.700-hektar umym meşə sahəsinə xalis meşə 840,100 hektar və ya 770,700-desetindir.

By axyırnə rəqəm kəzalar arasında by kərar ilə belunur:

	meşəliq %-i.
1. Ləngəran kəzası	163,0-min hektar (19,4)
2. Zakatala	119,5 " " (14,3)
3. Dağlək Kərabəg	81,8 " " (9,7)
4. Qurdustan kəzası	71,8 " " (8,6)
5. Qəncə	65,4 " " (7,8)
6. Şəmsur	60,7 " " (7,2)
7. Ağdaş	58,3 " " (6,9)
8. Kəzax	44,5 " " (5,3)
9. Kybə	39,2 " " (4,7)
10. Şəqi	38,0 " " (4,6)
11. Qəlcəli	31,5 " " (3,6)
12. Cəbrəyli	28,3 " " (3,4)
13. Bəy	19,5 " " (2,3)
14. Şamaxı	12,4 " " (1,5)
15. Ağdam	4,3 " " (0,6)
16. Naxçıvan Cumhyriyəti	0,9 " " (0,1)
17. Şəlijan kəzası	— " " (0,0)
Cəmi: 840,0 " " (100)	

By syratla ən çok meşəliqi olan Ləngəran kəzası və ən az meşəliqi olan Naxçıvan Cumhyriyətidir. Şəlijan kəzasında isə heç meşə jokydr.

3. Taxta tədaruğunun zəif inqışaf etməsi səbəbləri.

Cumhyriyətimizin bütün toprak sahəsinə meşə ilə örtulmuş hissəsini dytyşdyrsak Azərbajcan meşə təsərrüfatının roly barəsində, bizdə əslindən artıq bir təsəvvurat əmələ qala bilər. Hal by qı Şyra Azərbajcanın meşəbaqi ixtiyarında olan bütün dəjirələrindən çykarılan taxta ağac qıçiq rəqəmlərdə qəstərilir:

1920-ci il	439.244-kyb metro	1923-24-ci il	518.620-kybmetro
1921-ci .	898.186 .	1924/25 .	539.390 .
1922 . . .	242.041 .	1925/26 .	569.681 .

1925/26-cı ildə bütün Azərbajcanda meşələrdən 469.347 ryblə qəliir olmysdyr. Meşə işinin by cur zəif inqışaf nə ilə izah olunur?

İlq əvvəl byny nəzərdə dytməly qı, bir çok meşələr istismar oluna bilməyir və olynmamalıdyr. By meşələr cumləsinə sy və toprak saklamak əhəmiyyətə maliq olan meşələr daxildir. Jykarında Azərbajcan qant təsərrüfatında syjyn əhəmiyyəti barəsində sejləmişdiq. Təbiidur qı, dag meşələrinin sy məhəfəzə etmə əhəmiyyətini nəzərə aldıkda, hequmat bynların tələf edilməsinə jol ver-

məməlidir. Meşələrin syjı mühafizə etmək əhəmiyyəti ilə bynların topraqı saxlamak işindəqi roly məsələsi sətir bərabətdədir. Çoq vakt dag topraqının kəskinliyi az olyb, umumiyyətlə özündən sy qeçirmədən və bejuq enişliqi olan suxyrlar üzərində laj halında bylynyr.

By naziq toprak təbəqəsinin jyjylyb aparılmamasına səbəb ağacların qəqlərdir. Meşəni kərkəkdə, by toprak təbəqəsi toprak syjy ilə jyjylyb asanlıqla aşaqı suruşur. Topraqın üzərində olan qəqlərlə birliqdə suruşması ititəfəz az qəqlənməmişdir. By ititəfəz lənqəran kəzasında olmysdyr. Məhafəzə və sy saklama əhəmiyyətinə malik olan meşələr, butun meşə sahəsinin 40%-ini təşkil edir.

Byny da nəzərə almak lazımdyr qı, meşə qutllarının başlıca kismi juqsəqliqdə, daqların başında vəz olynmysdyr; jolsyzlyk və çaj sistemini pis halda bylynməsə, bynların istifadə ediləsinin çək çətinliqlərə salur. Jykarədə qəstərdəimiz qibi, Azərbaycan dag meşələri cümhyriyyətin umyım meşə sahəsinin 82,8% təşkil edir. By dag meşələrinin umyım mikdarından 257.009-heqtar meşənin, jəni 30,7 faizinin istismar, meşə (materjalə) daşyan jolların joklygından, gejrilmədən və ja az mürəkkəbdir. Aran meşələrinə qəldiqdə, bynlar daxi istismar üçün bir o kədər əlverişli şərtlər içərisində qəldirdir. Əsas maneəliq, by meşələrin daıma malərəja xəstəliqinin ocağı olan batakəsklərə dytməssədyr. Byradan anlaşıqlar qı, by qeçirijət meşələrin istismar olynmasıne çətinləşdir.

Meşələrin nisbətən az bir kismənin kyrrət əhəmiyyəti vardy və bynlar mühafizə olynır (məsələn Baqı kəzasında Altsagac meşəbəliq dairəsi). Zənkəzija meşələrinin jaxş bilicilərindən biri si olan professor Vinogradov-Niqitin, meşələrin kyrrət əhəmiyyəti by cür təsvir edir: „Meşələr havanın təmizlənməsinə jərdən və havanın ozon gazı ilə təchiz edir; lazımi sərinliqi verir, qulaqlardan koryjyb iqlimin qəşinliqini jymşaldır; meşələr, mualəyə salınan, çaj və bylakların rezimini koryjyır və jamacları qəqləmədən, ycmakdan və aşymakdan korymaq üçün məhqəmlədir. Dag və meşələrin bir-birinə karışması xusysi bir mənzərə jərəddə, təbiəti qəzəlləşdirir və by da xəstələrin psixikasına (sinir sistemine) jaxş təsir edib bynların dincəlmələrinə və sagalmalarına ərdən ədir. Byna qərə da meşələrin ehtijət ilə mühafizə olynmasıne və düşüncəli bir meşə təsərrufatına xusysi diqqət jəttirməq lazımdyr“. (Xydadadof „Zənkəzija“ səhifə 102).

4. Azərbaycan meşə təsərrufatının tarixi.

Çar devrinə devlət meşələrini Baqı və Qandədə olan Toprak və Devlət Əmlaqı İdarəsi idarə edirdi. Devlət meşələrinin idarə və korynməsinə məxsus olan bejuq bir ştatın mevcud olma-

şına bəkməjərk, meşə təsərrufatı inqışafı aşaqı bir dərəcədə idi. Anarşi illərində (1918-1920-ci illərdə) meşələri hər qas öz qeçiri istədiqi qibi kərsib, qatib, təmizləjib, jəndərməssdyr. Byndan baska həman illərdə meşə talərləndi və meşədən təmizlənməmiş sahələrə daşın olmys muxtəlif qənt əhalisi—qəçərilər, meşələri kərməşlər və byralarda daxma və binalar tiqib meşələrdə öz xusysi jərlərində oldygy qibi jaxşayr və meşə ağaclarıne dəhşətli bir syrətdə kərsərlər. Qəçərilərin bejuq həjvan sürərləri da sahəblərin meşələrə vyrdygy jizəne daha da çəkilərdilər. Meşə idarəsi və mühafizə dastəsi, darin qəqlər atms və meşə təsərrufatıne artıq dərəcədə dəğədən by bejuq bəla ilə mübarizə etməqə kədər dejidir.

1920-ci ildə Şyra həquməti kyryldykdən sonra, butun meşələr milliləşmiş və həqumət malı olmysdyr. Toprak komisariəty meşə təsərrufatı sahəsində əsas kərarlər kəbəl etmiş və meşə təsərrufatıne duzğun təşkil olynmasıne və xalk təsərrufatıne bir çəbəsli olan butun meşə təsərrufatıne tez bir zamanda bərpə olynby duzğun kyrylyşy üçün bir çək tədbirlərin həjətə qeçirilməsinə başlamsdyr.

5. Meşə təsərrufatının idarə kyrylyşy.

Hali-hazırda idarə bərasində cümhyriyyətin butun meşələri dərət mufəttişliq dairəsinə bəlundmuş və bynların ixtiyarına 21—meşəbəliqi daxil edilmişdir. Meşəbəliq idarə təşkilatına 21—meşəbəliqi, 28—muavin və 355—atlı karayl daxil olır.

Cümhyriyyətin butun meşələri 113-meşə jaylaklarından ibarət olyb, bynlardan 93 jaylak (meşə sahəsinin 83%) daqlarda və 22-jaylak (meşə sahəsinin 17%) arandadyr. Meşəbəliqin orta hesabla sahəsi nyməyən 57770 heqtar və jəlynəz meşə sahəsi 41420 heqtardyr. Atlı karayl dairəbejuqluqu 3270-heqtardyr. Mufəttişliq dairəsi, aşaqda qəstərilən kajda ilə meşəbəliqə bəlundur:

I-ci mufəttiş dairəsi:

1. Prişib—təlyş meşəbəliqi—	58.400,5	heqtar	meşə
2. Lənqaran	22.684,5	"	"
3. Zyvand	25.654,9	"	"
4. Astara	40.100,0	"	"
Cəmi:		166.840,9	"

II-icinci dairə:

1. Jaləma meşəbəliqi	—14.257,2	heqtar	meşə
2. Kyba	23.990,0	"	"
3. Altsagac	20.600,0	"	"
4. Samaxı	12.473,8	"	"
5. Qəjçaj	31.485,7	"	"
6. Ağdaş—Bym meşəbəliqi—	58.284,0	heqtar	"

Cəmi:163,145,8 heqtar

III. Üçüncü dəfə:

1. Qanca meşəbəliqi	—54.740,9—heqtar meşə
2. Şamxor "	29.168,4 "
3. Qələbəbəj "	30.383,8 "
4. Şaməddin "	28.830,5 "
5. Ağstafa-kəşəzəb "	15.641,5 "
6. Şəqi "	37.570,1 "
7. Zakatala "	123.273,7 "
Cəmi:	319.610,9 "

IV. Dördüncü dəfə:

1. Karabag meşəbəliqi	—112.088,0 heqtar.
2. Qurdustan "	—71.883,0 "
3. Naxçıvan "	1.635,0 "
Cəmi:	—185.606,0 "
Butun dörd dəfədə	830.968,9 heqtar meşə

Kejd: Meşənin ümumi sahəsi arasındakı fərk (iləriqi sahəyə bədən) Mərkəzi Statistika idarəsi ilə Xəlk Toprak Komissarlığının rəkəmlərinin dityşdyrylmasından (yigynlaşdırılmamasından) iləri qalmışdır.

6. Meşələrin tərkibi və əhəmiyyəti.

Azərbaycan meşələri jəlbənz japraklı ağaclardan ibarət olub by ağaclər aşəyda qəstərilən nevlərə belunur:

Fəstək	27%
Vələs	26%
Palət	24%
Kəraagac, ağcəkajən, qəruş	14%
Kəzəlagac	1,8%
Dəmiragac (ancak Ləngəran kəzasında)	1,6%
Jəlanəkoz	1,0%
Kavək, azat (nili), ağcəkavək və iləx	1,6%
Ardəc	3,0%
Cəmi:	100%

Başlıca cinslər palət, fəstək, vələs, kəraagac, qəruş, cəqə, kəzəlagac, ağcəkajən, kavək və başka ağaclardan ibarətdir. Dag meşələrində ağaclərin ehtijati bər haqtara 280-dən 450-kyb metroja kədar, arən meşələrində isə 100-dən 200 kyb metroja kədadur. Jəşca ağaclər by cür belunur: iri ağaclər 44% və by cumlədən koca ağaclər 15%, orta jəşlə ağaclər 32% və cəvən ağaclər 24%.

Dag meşələrində tiqinti uçun işlədilən ağaclərin mikdarb 30%-dən 70%-ə kədadur. Palət odyncəyənən juqsəq texniqi sifəti və kiyətili cinsi ilə (şəbələt jəprəklə palət) cumhyriyjetin kəzəlalər arəsəndə Ləngəran kəzası birinci jəri dytyr. By kəzənlən meşələri əzlərinə məxsys xusysijətlərlə səçilir və onlərin bəjuq stəhsalat əhəmiyyəti vadyr.

7. Meşədən nə məqsəd üçün istifadə olunur?

Kiyətili meşə nevlərinin bol və müxtəlif olması, texniqi cihətdən jəlbənz meşə təsərrufatı deji, meşə istəhsalatı mikjəsənda belə Azərbaycan meşələrinin bəjuq əhəmiyyəti oldygyne mejdəna çəkərb qəstərir. İlq əvvəl qəmur, sirqə-tyrşy tozy, katran, ağac jəglərb, ağac spirti və kanifol almək uçun ağacın kyry distiləsini və kreozot, qviakol, tiakol, aşş xələsəsi və işlərindən kymaş və qən bojamək uçun, bəjuq əhəmiyyəti həjiz olan qəzəl uzvi bojaklar qibi başka preparatlar əldə etməq məqsədilə daha sonraq qimijəvi işlənməsini kejd etməq lazımdyr.

Azərbaycan meşələrində bitən bəzi ağac və bitqi nevlərinin: qitra ağac, cəqə, moryk, bəjurtqan, nar ağac və bijan qəqunən bəjuq ilac əhəmiyyəti vadyr.

Ləqin ən çək əhəmiyyətili, jənacək və müxtəlif inşaat materjəlb həzərləmək uçun Azərbaycan meşələrinin istismar olynməsydyr.

8. Azərbaycan meşə trestı.

Azərbaycan meşə trestı öz işini aşəydaq təsərrufat vahidlərində: Ləngəran, Naxçıvan, Zakatala, Karabag və iləx.. kəzəlalərin meşə tədaruq edən dəjirələrində, Baqşə taxta ambars və odyn ambarlarında aparır. Zəvod tipində olan ağac işləjci müəssəsalər Baqşə taxta zəvody, Vəljəmir boçka zəvody və Zakatala parqet zəvodyndan ibarətdir.

Azərbaycan meşə trestinin fəalijəti iqi jərə ajrələr: birisi qəqlərdən odyncək həzərləmək, o biri isə zavodlarda ağaclərb işləməqdən ibarətdir; zavodlar isə başlıca qəstirilən ağac cinslərini (cəqə və tiqən jəprəklə) və ancak azca jərli ağaclərb (fəstək və palət) işləjirlər. Azərbaycan meşə trestinin tədaruq etmə fəalijəti, müxtəlif şpal, tir, palət boçka taxtas, çərx dəndələri, kəp və pəncərə dəbənb, odyn və iləx... həzərləməkdən ibarətdir.

Tədaruq olynmş materjəllərin başlıca müştəriləri: dəmir joly (şpal və tirlər), eksport təşqilatlar (Frənsız boçka taxtalar, koz ağac), tokycy trestləri (dəmiragac), ticarət və əhəli (odyn, pəncərə və kəp dəbənlər, çərx dəndələri) və Azərbaycan zavodlar (palət və fəstək)dyr.

9. Şyra Azərbaycanında meşə işlərinin qələcəq planı.

Meşə işlərinin qələcəq planı üzrə Baqşəda bəlyk dəldyrmək uçun ilde 650 min komplekt boçka həzərləjən bir boçka zəvodonyn bina olynməsə təsəvvür olynyr. Zəvod 1928/29-cy ilde tiqilib 1930/31-ci ilde işə salınmalıdyr. Zəvod 1,2 milyon rybləjə başa qələcəqdyr.

Azərbaycanda umumi istehsalat 650,000 miqdarında olan Danimarka boğa taxısı hazırlayan iqi zavodun bina olmayış (Lanqaran, Zakatala) təsəvvur olunur. Hər iqi zavodun dəyəri təxminən bir milyon ryblə kiyimində olacaqdır. Lanqaran zavodunun tiqliməsi 1928/29 cu ildə, Zakatala zavodunun tiqliməsi isə 1933/31-ci ildə təsəvvur olunur.

10. Notica.

Azərbaycan meşələrinin eləqənin başqa təbii sərvətləri qibi bejuq kiyiməti vardır. By sərvətin, kydyrgancısına istismar və əhalinin kanakəsizliyə nəticəsində ogyrlanmış, əfv ediləməz bir cinətdir. By cinətin kəsəməsi almək üçün bütün vasitələrə mubarəzə etməq lazımdır. Meşələrin tələf edilməsi, jəlnəz kiyiməti xalk mələnin cinətgərcəsinə ogyrlanmış deməq deyl. by tələf edilmənin bir çox fəlaqəti nəticələri dəxi ola bilər: məsələn: mənədlərin və çajların kyrməsi, əqin jerinin sel ilə başılması və iləx. Byna qərə də cumhyriyatimizin meşələrini korymak lazımdır. Mubarəzə tə'xirsiz olmaledyr. By mubarəzə, nə inqi Azərbaycan, hətta Zakafkasiya, Şyralar Federasiyası və bütün Şyralar İttifakı fəjdəssəndyr.

VIII. BALXKÇYLYK VƏ BALXK JETİŞİDMƏ.

1. Azərbaycanın balxk dytylan sylar.

Azərbaycanda balxk dytylan sylar cografı vəziyyətindən 1) dəniz, 2) çaj və qəl sylarına ajrılır.

Dəniz sylar. Butun Kaspı sahilı boyı ilə Samyr çajının sag kolyndan başlajarak (Dagıstan Cumhyriyatı sərhəddi) İran sərhəddindəqi Astarinka çajının başına kədər yzanır. Dəniz syynyn dəniz içində sərhəddi sahıldən 53-verst məsafə hesab olunur.

Çaj sylar. a) Qur çajının syly, çajın başından Qırcustan Cumhyriyatı sərhəddinə kədər, b) Akyşa çajı syly; çajın hər iqi sahilindən Saljan şəhərindən başlajarak çajın Kəzylagac qərfəzinə akəs təqlən jerinə kədər. c) Araz çajı syly; çajın Sabirabad qəndi jənynda Qur çajına kəvsədgə jərdən başlajarak, hər iqi sahililə İran sərhəddinə kədər, və byradan jykar jəlnəz sol sahilı ilə Naxçıvan Şyra Cumhyriyatına kədər. Bynlardan başqa balxk dytylan sylar cümələsinə: ç) Kaspı dənizinə akəs təqlən bütün çajlar dəxi daxildir.

Qəl sylarına: 1) Ağcala qəlundun daşkəni; 2) Həckəbyl qəlu, 3) Olxovsk qəlu, 4) Kaladəhnə qəlu və 5) Dəvəçi limanə daxildir.

Azərbaycan Şyra Cumhyriyatının dəniz sylarınə Apşeron iqi kəsma: bir-birindən çox fərqli olan şimal və cənub balxk dytylan

syllarına ajrılır. Balxk dytylan syların şimal hissəsinin bejuq istehsalat əhəmiyyəti vardır. (Samyr, Jalama, Xydat, Qılaz, Jəşma vətəqləri). Byralara jəzda dənizin yzak jerlərindən bir çox miki darda səljodka balxkları qəlib çəkər. Sahil xəttinin duzqun və sahilin dərən olyb şirin sylardan fakir olmaşına qərə, byralarda kiyiməti (kəzyl) və ycyz kiyiməti balxk avı inqışaf etməmişdir. Apşeron jərm adasında başlajarak sahilin şaqli dəjisir; byralarda aqək və dəjaz təbii limanlara və təkmil adalara təsaduf olunur: bynlar dənizin cənub hissəsini daha konak səvən edir və Qur çajına jaklaşdıqca, kərməz balxk avı qənışlajır. Qur çajı, çəkij şirin syly ilə dənizə və kismən Kəzylagac qərfəzinə təqləraq Kaspı dənizinin çox hissəsini öz nufyzy altına alır. Dəniz qələqlərindən qurdili və Sara adasılə korynan dəjaz Kəzylagac qərfəzi,

Qur balxk ehtiyatının saklanmasına jərdəm edib, muxtəli ycyz kiyiməti balxklarsının bylyndygy bir jərdur. Lanqaran şəhərindən başlajarak İran sərhəddinə kədər sahil jəna də dərinsiz; çaj və „dənizciq“lərin bol olmaş ycyz balxk istehsalatının inqışafına səbəb olyr. Bir tərəfdən Qur çajının o biri tərəfdən Safidryz çajının (İranda) jaknılgı isə by rəjony kiyiməti balxk avı üçün əlverişli edir. Səljodkadan başqa qəcib qədən sənaje balxklarsının mevcud olmaş, akar şirin həvzlərinin olyb-olmamasından aslybdyr. Çünqu by sy həvzlərdə fevkalədə muhum olan quru təqmaq işi əmələ qəlib. By barədə Qur çajı həvzəsinin müstəsna bir əhəmiyyəti vardır: Qur çajı həvzəsi Cənubi Kaspı balxkları üçün başlıca balxk jətişdirici bir aparatdır.

Qur çajı Qırcustan sərhəddindən başlajarak, balxkçylyk işində (cografı xəritəyə diqqət) aşağıdaq 17-dəjirəjə belunur:

Nö1. Qəncə	dəjirəsi	Nö10. Qırcatlı	dəjirəsi:
Nö2. Minqə-çəur	"	Nö11. Zəbofka	"
Nö3. Əmirli	"	Nö12. Qıncatlı	" (Bogdanovsk)
Nö4. Qərpü-qənd	"	Nö13. Saljan	"
Nö5. Zərdab	"	Nö14. Nikoləvskiy	"
Nö6. Fətxanlı	"	Nö15. XIII	"
Nö7. Xocalı	"	Nö16. Fərxatlı	" (Bəzi promyšl)
Nö8. Nərik	"	Nö17. Nərimanov	" (Banqa)
Nö9. Cavad	"		

Nö1 Qəncə dəjirəsinin sənaje əhəmiyyəti jəkdır.

Nö2 Minqə-çəur dəjirəsinin bejuq devlati əhəmiyyəti vardır; by dəjirə icarəjə verilən dəjirələr cümələsindən çəkərləb jəsəkib bir dəjirə ə'lan olınymışdır. Byrada ilin hansı vaktında olarsa-olsyn balxkçylyk ilə məşğul olmaq jəsək edilmişdir. Byna səbəb odyr qı, Minqə-çəur jənynda Qur çajının dibi daşlıkdır və byna qərə də byrada kiyiməti (kəzyl, nersin, ag) balxklar quru təqlər; deməq by jər, bütün Qur həvzəsinin balxk sərvətinin məhfəzə edən bir jərdur. O biri dəjirələr (Əmirli, Qərpüqənd, Zərdab, Fətxanlı, Xocalı, Cavad, Qırcatlı, Zəbofka dəjirələri) dəxi bir o kədər muhum sənaje əhəmiyyəti jəkdır.

Qur çayb dajirələrindən bəlkəçək işində bir kədər əhəmiyyətli ancaq Nərlək və Qəncəli dajirələrdir. Bəlkəçəkə əhəmiyyətli, Saljan şəhərindən aşağıda olan dajirələrdir: Saljan, Xəllis, Proletar, və başlıca olaraq, ınyımi devləti əhəmiyyətli olan Nərimanof dajirasıdır.

Bəlkəçəkə Qur çayb, dunyanın devləti çajlarındən biri hesab olınır. Əlverişli iklim şərtləri oldıyq üçün, by çajın donmıyan bəlyənk syıy, bir çök mikdarda Kəpi dənizinə təqulur və muxtalif kiyətlı bəlyənk cinslərinı byıraja cəlb edir. Aras çayb iqi hissəyə ajrılır: birinci hissəsi Naxçıvan Cumhıyriyətı sərhəddindən İran sərhəddinə kədər yzınır; by hissədə çajın jəlyənz sol sahili Şyalar Azərbaycanına o biri sahili isə İrana daxildir. İqinci hissə isə İran sərhəddindən Qur çajına kəvsənə kədər yzınır; by hissədə çajın hər iqi sahili Azərbaycana məxsusdyr. By hər iqi dajira ınyımi Aras dajirası adla məşhırdır. By dajiranın ıstar bəlkəçək, ıstərsə bəlyənk sənəjeində fevkəladə bəyq əhəmiyyətli vırdır. Syıyn bol olmasından və sur'ətlə akmasından dolayb Aras çayb bir çök mikdarda kərməz bəlyənk cəlb edir və by bəlyənklerin quru təqməsi üçün ən qəzəl bir jer təşkil edir.

Cumhıyriyətimize başqa çajlarındən Kymbaş, Ləngəran və Kaladəhnə çajlarıne kejd etməq lazımdır. Olxovsk qelundən başlıq Kymbaş çayb qutum bəlyənk sənəjei və by bəlyənk tərəməsi üçün başlıca bir jerdur. Ləngəran çayb hali-hazırda öz əhəmiyyətini itirmişdir. Kaladəhnə çayb Kaladəhnə qelunu Kəpi dənizi ilə birləşdirir; qəçmişdə byrda ıyçz bəlyənkler dıtylyrdı.

Azərbaycan qəllərindən xusyan dikkəti cəlb edən Mygadanə qəç Ağçala qeludur. By sy hevzəsinin (Ağçala qəlu), cənıybı Kəpi ıyçz bəlyənkler sənəjei üçün fevkəladə əhəmiyyətli vırdır; cunıq byra, Kəzylagəc vətəqəsində dıtylan bir çök bəlyənklerin tərədəqi bir jerdur. Ağçala qelunun varlıq Mygadanə syvarma sistemilə sək bəlyənklerə vırdır və by axır illərdə syvarma kanalları rezimin dajışdırılması, jəlyənz bir Ağçala deji, hətta Kəzylagəc sənəjeinin dənənzulunə səbəb olmsıyrd.

Yəy bəlyənklerlə, xusyan sazan, bəlyənk ilə devləti olan Həçkəbyl qəlu, Həçkəbyl dəmir yol stansiyasından dert qilometroyk bir məsafədədur. By qəlu Qur çajının jəlyənləyində bylynyb, bynymla Şorşor kanalə vasitəsilə birləşir.

Olxovsk qəlu Ləngəran dajırlarının şimalındadı. Hali-hazırda by qəlu bir kədər qıçılmış və kıryımağa başlamışdyr. By qəldə ancaq ıyçz bəlyənkler: sazan, çəpək, qutum və sydak bəlyənkler əvəlanı.

Kaladəhnə qəlu Ləngəranın cənıybındadı. Kabak zamanlar by qəlu bəlyənklerlə (sydak) nisbətən devləti idi; indi isə by axır illər by qəlu dənizlə birləşdən Kaladəhnə çajının başı lilləşdiqdən, bəlyənkler qəla daha əz mikdarda qəllir və qəlu öz kabakq əhəmiyyətini itirmişdir.

Dəvəçi limanə qəlu, Dəvəçi stansiyə mahalında (Azərbaycan toprağı) iqi qilometro dəniz səthindən aşağıda bylynyb dar bir bogaz vasitəsilə dənizlə birləşmişdir. By qəldə çökly kəməş bitdiqdən, ıyçz bəlyənkler (sazan, çəpək) boldır; və byna qərə də deməq olar qı, Kəspinin Şimal syılarə üçün bir bəlyənk mənbəidır.

2. Bəlyənk işlərinin indiqi halı.

Azərbaycanın butun bəlyənk əvəlan mıntakələrindən (156) hali-hazırda ancaq 141-mintakə istismar olınır.

Azərbaycan Bəlyənk Trestli	—	49	mintakə
Ermanianist Devləti (Armentorg)	—	4	"
Kooperativ təşkilatları	—	4	"
Bəlyənk dıtyly təşkilatları	—	8	"
Xusys çəşir	—	81	"

Əlbətdə, ən qəzəl mıntakələr Azərbaycan Bəlyənk Trestinin əlindədur. Azərbaycan birləşməsinin ətrafına ilq əvvəl 9-dənə işləq vətəqə, 1926-cı ildə—13 vətəqə, 1927-ci ildə—23 vətəqə, 1928-ci ildə isə ajr-ajr vətəqələr daxil idi qı, bynlardan beş kiyətlı və ıyçz bəlyənkler vətəqəsi, 21-də seljotkə (Jalama, Xydat, Jəşma və iləx.) vətəqəsi idi. Kiyətlı və ıyçz bəlyənkler vətəqələri cımlasına: Qur çayb rəjonynda jərleşmiş ən bəyq və əvəlan bəlyənklerin muxtalif və kiyətlı olmas bəlyənk devləti hesab olan Nərimanof adına vətəqə, Qəncəli, Aras, Həçkəbyl (qəlu) və Kymbaş vətəqələrdir.

3. Bəlyənk avı və quru hasil olınması.

(Min tonlar ilə).

Devir:	KIYMƏTLI VƏ ıYÇZ BƏLYƏNKLER.				
	Çay və qəllərdən.	Dənizlərdən.	Cəmi	By cımlıdan Seljotkə.	Kara quru.
1880—1882-ci il	12,1	—	12,1	—	—
1888—1900 "	39,7	—	39,7	—	1,06
1907—1909 "	41,0	79,1	120,1	65,1	0,95
1910—1912 "	47,4	144,0	191,4	121,2	0,92
1913—1915 "	28,4	125,0	153,4	88,4	0,97
1916—1918 "	10,3	13,6	23,9	1,1	0,42
1919—1921 "	11,1	3,6	14,7	0,8	0,27
1922-ci il.	9,2	10,8	20,0	8,5	0,19
1924-ci il.	—	—	17,2	3,4	0,30
1925-ci il.	—	—	21,1	9,5	0,38
Az. Bəlyənk Trestli tərəfindən 1927 il	—	—	31,6	21,0	0,41
1928-ci ilin plansı üzrə.	—	—	35,8	26,0	0,45

By cədvələ dikkət yetirildiqdə, 1928-ci ildə balıq avının muhərəbədən kəbəkqə normaja çatmadığını qədurur, ləqin il-ildən balıq avı tərəkki edir. 1927-ci ildə balıq avı 1919-cu il balıq avının 215%-i təşqil edir.

IV. Azərbaycan balıqçılıq tarixi.

Azərbaycanda balıq avlanan yerlərin sənəje' məqsədilə istismar XVIII-ci əsrdə belə başlanmışdır. Mə'lymdır qı, by əsrin axırlarında Həştərxan rys tuccları Səljən balıqçılığını icarəyə qəturub, Bysjaja çək mikkarda kiymətli balıqlar qəndərirdilər.

By icarə, Rysjanın 1822-ci ildə Şirvan xanlığına fəth etməsinə kədar davam etmişdir. Rysja həquməti icarə ixtiyarını başkə şəxslərə verdi; sonra isə balıq dytylan sylvə özə istismar etməqə başlamışdır. Devləti təsərrufat, mə'murların idarəsizliqindən pis ayrılıb, vətəqqlərin qəliiri il-ildən düşürdü. Byna qərə də həqumat 1880-ci ilə kədar davam edən icarə sisteminə qəməqə kərar verdi. Ləqin icarədarlar özləri balıq sərvətini vəhşicəsinə istismar etməqə başladılar (balıq və xusysən kərməş bəliqbən əzilməş); və həqumat jəniddən bir dəfəliq icarə sisteminədən vaz qəçməqə kərar verdi. Əjri zamanda, icarə sisteminin ləgvilə bərabər, bəliqbə korymaq üçün, kəryn və nizamnamalar verilmis, jə'ni balıqlar çaj ykərb kəlkəkkə, pilləli jəsək av mudətləri kərar cəlynmışdır; çajların haş və əjək təriflərinə daimi jəsək yerlər əjrilmiş və nihəjət vəhşijənə əvləmə usyl və ələtləri kədəgən edilmişdir. Musaədə cəlynmış əvləmə usylarə isə cəlyi məhdydlənmişdir. By hudyd həm tor ələti və dəşiqtinin boynə və həm vətəqədəqi toryn mikkdarına kəjylmişdir. Vətəqqlərin fəaliyyətinə dikkət etməq və vətəqqləri idarə etməq üçün Baqədə xusysi bir idarə, məhəllərdə isə balıq sənəjei nəzarəti tə'sis cəlynmışdır. İcarə sistemi ləgv edildiqdə, səbik Rysja həqumatının balıqçılıq sənəjei ilə məşqyl olmaq istəjən hər bir təbəkesi balıq əvləmək ixtiyarına məliq cəlyrdy. Byndan əncək, həqumatın verdiqi nizamnamalara təbə' olmaq, və hər bir avçə lədkəsənə 50-ryblə bəhəsəndə xusysi bir bilet əlmək tələb cəlynyrdy. By kəjdə və nizamnamalar 1920-ci ilə kədar davam etmişdir. Kaspi dənizinin kəbək zamanlar qimsəsiz olan səhillərində saqin olmış balıq avçylarə təq-təq dəjil "stan" dejlən gryllarla jəsəməq çəlyşlərdy. By avçylar əqsəran Kybadan və Kərə dəniz səhillərindən qəlmələr idi. 1913-ci ildə by cür stanların mikkdar 53-olub, bynlarda 5700-əhəli jəşajyrdy. By əhəlinin 2600-nəfəri mütəkil səhəbqar olmaşb, myzdyr-fəhlə sifətilə işləjirdi. By əjrilmə (fəhlə və səhəbqara bəluənmə) bəklə jol ilə dəjə qətmışdır. Bynə onynla izah etməq cəlyr qı, əvlənməş balıqların çək dyzlan və byna qərə də vətəqqlər tiqməq lazıym qəliir; by vətəqqlər lazıym binalar,

inventar və məterjal ilə təchiz və işçylərə tə'min cəlynməşdyr. Balıq avçylarına əjri zamanda həm balıq əvləmək, həm də bynlarə dyzlanmaq və sətmək mütəm cəlymlər. Byna qərə vəktilə bynların arasəndən balıq əlyçylarə çəkməqə başladb. By əlyçylar balıqların korynma və sətləmə işlərini mütəəşqil bir syratə səlib avçylar lazıym məterjallarla təchiz edir və sənəje'çilərə pəşin pyl verirlər.

Muhərəbə başlanən qibi, 1914-dən 1917-ci ilə kədar balıq avı istər Qur çəjdəndə istərsə dəniz səhili boynədə əjri bir əljədə kəlməşdy. Vətəqqlər normal halda idilər. 1918-ci il hədisələri balıq sənəjeini butun-butunə bir dyrgynlykə ygratdı. Kəbəkqə təsərrufat sistemi dəğəlib jəni sistemisə hələ əmələ qəlməmişdi. Hər jərdə balıq ogrylyq pəjdə oldy. Adətə balıq sənəjei ilə məşqyl olan, jə'ni balıq avında iştirəq edənlerin mikkdar 5700-dən üç minə düşdü. Balıq avı tənəzzülə başladb.

Syra həquməti kərylydykdan sonra 1920-ci ilin jəz fəslindən Azərbaycan balıq təsərrufatında bəjuq dəjşiqiliqlər devri başladb. Butun balıq sənəjeinin milliləşdirilməsə l'ən cəlynyb, jəşajəsə qəçirildi; butun balıq işlərini idarə etməq üçün Balıq Komitəsi tə'sis cəlyndy; by komitə sonralar Balıq İdarəsi şəqlinə səlibndə. Əz-çək normal şərtlərin kərarləşməsilə balıq sənəjeinin jəniddən təşqili işi öz jəlyna kəjlydy. Azərbaycan kəçmiş dəniz avçylarə qəhnə yerlərinə kəjşəlib balıqçılıqə başladılar. Həli-həzərdə balıq təsərrufatə təşqilatə butun-butunə dəjşimşdir. Vəhid balıq idarəsi iqi jərə əjrilmişdir. Bynyn birisi "Azərbaycan" (Azərbaycan Komitəsi) istehsalat orqanədyr; iqincisi isə toprak komisarlıqə cənbindəqi balıqçılıq və balıq jətişdirmə idarəsədyr qı, by də balıq dytylan həqumat yerlərini idarə edən bir orqandyr.

V. Balıqçılıq işinin səmərələşdirilməsi.

Azərbaycanda balıq təsərrufatə vəziyyətinə jəxşələşdirmək üçün bir çək tədbirlər qərulur. Kismən yəlyyn rayonların sy rezimi şərtləri arəşdərilmiş və arəşdərilənməkdədyr; sənəje' balıqlarə nəv'lərinin bijoləzi xusysiyətləri ilə sy rezimi arasədəqə kərsəlibk'tə'sir kərarlaşır və iləx... Suni syratdə balıq jətişdirmə işləri çək qənışləndirilmişdir. 1913-cü ildə Baqədə tə'sis cəlynmış ixtioləzi stansijəsinin işləri fənni əsaslar üzərinə cəlylmışdyr. Səməralı balıq avı usylarə kərymək üçün by stansija fənni əsaslar məjdənə çəkərməşdyr; bir də by stansija əg balıq, mərsin bəliqbə və kəzyl balıq qibi ən kiyəmtli balıqların dytylyb məhv olmaq kərkysy kərsəbən əlmək üçün bynların suni syratdə jətişdirilməsilə məşqyldy. 1913—1916-cı illər devrində Banqa, Minqə-çəur və Səmyrda üç daimi balıq jətişdirici stansija tə'sis cəlynmışdyr. Banqa və Məngəçər stansijələrində məxəniqi syratdə sy verən zavod,

tərədici bələklərin saklanması və cavan bələklərin jemiən-məsinə məxsus qəlməclər, məsqən evləri və vətəqə muxalləfatı var idi. 1917-ci ildən 1922-ci ilə kədər byralarda bələkçylik ol-muş; ləqin 1922-ci ildə jənə tazadan dogylımyşdyr.

Bələklərin sun'ı syratda jetişdirilmə işlərini karakterizə etməq üçün bələk bələlərinin çykarılmasında dəjir aşaqdaq mərəklə mə'lymatə verməq olar.

ÇYKARILMİŞ BƏLK BƏLƏLƏRİNİN MİKDAR.

1913-ci ildə	18,5 mln
1918 " "	40,0 " "
1924 " "	7153,0 " "
1927 " "	67286,0 " "
1928 " "	120,000,0 " "

Qələcəq iqi ilə bələk jetişdirmə planı, 1928-ci il mikjassın-da olacakydyr.

Qutum, ağ bələk, mersin bələgə, sığa, forel, və kəzyl bələk bələlər çykarılır.

By axyrtıncı illər, ən jaxşs vətəqələrə sahib olan Azərbaycan Bələk Tresti, əsas dikkətinı Aşqeron jərm adasının şimalında bylynan seljotka vətəqələrinin bərgə oynumasına vermışdyr. Vətəqələrdə bir çək daimi və muvəkkəti işçilər çalyşrlar. Daimi işçilərin orta hesab ilə illik miktəb by kərərdə idi.

1926-cı ildə	1,263 nəfər işçi
1927 " "	1,185 " "
1928 " "	1,202 " (ehtimal olınytr).

Muvəkkəti işçilərin səjə isə by illərə mutabik olaraq 981, 1201 və 1396 nəfər idi.

Daimi işçilərə qəldiqdə, bynlərin səjə, vətəqə səjənin art-masına bəkməjərk, iqi il ərzində dəjşiqiliqə yğramamışdyr. Təbi by qetijjət bələkçylik işinin səmərəsələsinə izah olınytr.

1927-ci ildən vətəqələrdə tor çəmqəq mexanizləşdirilmişdyr; bynyn üçün torlar fordzon vastasılə sydan kəldərlər. Byndan əslyə olarək hər vətəqədə çalyşan işçilərin səjə xəjli əzalmışdyr. 93-nəfərdən (1927-ci ildə) 77-nəfərə (1928-ci ildə) enmişdyr.

VI. Bələk sənjəji məhsyly haralara qədir.

Azərbaycan Bələk Tresti, öz məhsylətinə başlıca olaraq Ba-qəda olan mərqəzi ambar, Moskva, Xarkof və Həştərxanda olan şə'bələri vastasılə satır. Azərbaycan Bələk Tresti hali-həzərdə öz bələk məhsylətinin satılđqə bəzərləb jaxşs əjərmışdyr. Kij-mətlı bələk, kəzyl bələk və kismən quru, Rysja Cumhyriyyətinin mərqəzi viləjətlərinə və başlıca olaraq Moskva bəzərləb çykarılır. Ycyz bələkləb işlətən qeniş işçi və qəntli qutlələridir. Bynlərin əsas sətsə jəri Nizni-Novgorod şəhəridir. Seljotkəjə qəldiqdə, baş-

lıca olaraq byna tələb Ukraynadan qədir. Byna qərə də seljotkə Xarkof və Qijef şəhərlərinə çykarılır.

Butun bələk məhsyləti cinslərinin, çək hissəsini Zəkafkəsiyə işlədir. Kontraqentlər vastasılə bələk məhsylətinin sətsə by sy-rəllədur: məhsylətin çək hissəsi (50% kədəri) baş mükəvələnamə-lərə uzrə kooperasiyə və devləti təşqilətlərə bərkəlyb; xusysi şəxs-lərə çək az miktərdə bərkəlyb, jerdə kalənə pəraqəndə sətsə kəjilytr. 1928-ci ildə gərbi Avropa və Amerika bəzərlərinə bir milyon rybləliq əg bələk qurusu çykarılmasə ehtimal olınytr. By-nynda kəjd etməq lazımdytr qı, Azərbaycan bələk tresti bələk məh-sylətin bittəlik və Zəkafkəsiyə bəzərlərinə; jəş, dyzly və dondyryl-mış bir halda çykarar.

VII. Cumhyriyyət bədcəsində bələk sənjəjinin roly.

Azərbaycan sənz sənjəjinin umymi məhsylətinə bələk sənjə-ji çək qərqəmli bir jər dytyr. Bələk sənjəjinin gəjri-səfi mədaxili 10,009.000—muhərabədən əvvəlqi rybləjə mäsəvidir qı, by da butun sənz sənjəjinin gəjri-səfi umymi mədaxilinin 3%-ini təşqil edir. 1925/26-cı ildə bələk sənjəji 6.201.000 ryblə (muhərabədən əvvəlqi kiymətlə) vermışdyr qı, ejni qəmijjətin 2,1%-ini təşqil edir.

Vəzifənin işlənməsi kəjdəsə.

By vəzifə, Azərbaycan iktisadi coğrafiyasının ən bejuq şə'bə-si olan qənt təsərrüfatından bəhs etdiqindən, tələbələr tərəfindən bejuq dikkətlə həll edilmişdir. Azərbaycan iktisadiyyatında sy tə-sərrüfatının rolyny jaxşscaşınə düşünməq, fəvkal'adə əhəmiyyəti-dür: ynytmamalı qı, cumhyriyyətimizdə toprak məsələsinin həlli sy məsələsindən əslyədyr. Sy olmasə toprakın çökyəndən istifadə oly-na bilməz. Çək fəjdələ praktiki bir iş olarək, bir qənt və jə mım-qun isə butun bir dəjirənin sy planınə tərtib etməq tələbələrə məslə-hət qəururam; by planı tərtib etdiqə, vəzifəjə iləvə edilmiş syvarmə xəritəsindən istifadə etməq olar. Muxtalif syvarmə sistemlərilə: arx-lər, qəhrizlər, sy nasoslar və mühəndis sistemi ilə syvarılan toprakın miktərləb məcjən etməq çək mərəklədyr.

Məldərlək məsələsinə, jərli əhəli ilə müsahəbədə bylynomak vastasılə əhalinin hansı kəşləklərdən istifadə etdiqini, by kəşlək-lərin mäsəbət və məni cəhətlərini, əhalinin nə zaman əjläklərə mal-kəranə qəçürməsinə, əjläklərin bylyndygy jəri, hansı jəllər və qəntlərdən qədilləcəqini bəli etməq lazımdytr. Əjläkləb qərmə-miş tələbələrə, qəntlərilə bərabər onları əjläklərə qətməqə və onları əjläk jəşəyləb ətrafilə əjərməqə tevsiyə edirik. Byndən başkə bynlərin əjläk işlərinə, xusysən kədənərlərin əjläk hə-jəti mühitində qərdəqləri işə xusysi dikkət jətməq lazımdytr.

Məhəllələrdə meşələri dəxi ejrənməq: ağacların nevlərini, meşənin istismar olınması və by istismara nə qibi mane'ların mevcud oldyğyny bilmaq lazımdır.

Uzunçuluq məsələsində, jerli uzumçular tərəfindən işlədilan uzum nevlərini, uzum məhsulyny, ixrac olındykda uzumla nə cur rəftar olındyğyny, hara və təxminən nə mikddara uzumun çəkərlməsinə jaxsı ejrənməq lazımdır.

Jerli şərajitin by cur ejrənilməsi (ölqəşinaslık) Azərbaycan iktisadiyyatın sənəfdə qəçdiqdə, muallimlər üçün fevkalədə fəjdald ola bilər.

MƏCBYRI ƏDƏBİYYAT (rusca)

Azərbaycan qənt təsərrufatı barpa və tərəkkisinin qələcəq planı səhifə 294-299-307-318; 351-359; 440-446; 457-464; 495-498.

Klypt, „Rajonlar üzrə Şyralar İttifaqı, Zakafkasiya“ 1921-ci il nəşrijatı, səhifə 61, 79, 76, 53, 51...

Dybinski „Z. F. Ş. C. I-nin muhtasar İktisadi coğrafiyası“ 1925-ncl il nəşrijatı: səhifə 97-101, 122, 124-134...

1926-cı il üçün Azərbaycan məxsus statistikə mə'lumatı. 1927-ci il nəşrijatı: səhifə 55, 69, 71.

Gəjri-məcburi ədəbiyyat (rusca)

„Zakafkasiya İktisadi Əxbarə“ 1928-ci il №15-16, səhifə 113, 117.

„Azərbaycan İktisadi Əxbarə“ 1928-ci il № 4 səhifə 15-19, № 5-6, səhifə 72-76.

„Azərbaycan İktisadi Əxbarə“ 1927-ci il № 2, səhifə 47-49.

Ejri „Əxbər“ 1926-cı il № 4: səhifə 30-46. Ejri Əxbər 1925-ci il № 10-11, səhifə 29-36.

TƏFTİŞ İŞLƏRİNƏ MƏXSUS MEVZYLAR.

İş materialı üzrə aşağıdağı sayılır düşunun və həll edin:

1) Nə qibi qənt təsərrufat və ziraət sistemlərinin mevcud oldyğyny və əlizin jerdə hansı sistemin tətbiq olındyğyny şərh edin.

2) Kəşlak və jallagın nə oldyğyny və əynlərin Azərbaycan maldarlığındə nə qibi rol ojnədəgəyn jəzın.

3) Bıraya ilavə edilmis xəritədən istifadə edərəq, Azərbaycanın syvarılmasını qəstərin skematıq bir xəritə tərtib edin.

4) Cumhyriyyətdə sy istifadəsinin necə təşqil olındyğyny, nə qibi syvarma sistemlərinin mevcud oldyğyny və muxtalif sistemlər altındə syvarılın syvarək toprağın mikddarın qəstərin təsvir edin.

5) Azərbaycan bəlek əvlanan syların nə qibi nevləri mevcud oldyğyny jəzın.

TƏFTİŞ SYALLARİ:

Jazı ilə aşağıdağı syallara cəvab vərin:

1) Azərbaycanın kəzalarын və myxtar təşqilatların sə-jən.

2) Kəzaların və myxtar təşqilatların sahəsini qəstərin və rijazi duz olan duz əyəkə bir dijagram tərtib edin.

3) Jara topraklar muxtalif əqinəcəq nevlərinə nə cur aj-rəblər?

4) 1914-ildən 1926-cı ilə kədər Azərbaycan əqin sahəsi nə cur dəjişikliqə ygramışdyr?

5) Azərbaycan sy məsələsinin nə qibi əhəmiyyəti vardy?

6) Azərbaycan syvarma tarixini nəkl edin.

7) Syvarılan sahə muxtalif sistemlərə nə cur bölünür?

8) Cumhyriyyətin syvarılma sahəsi muxtalif syvarma sistemlərinə və əqinlərə nə cur pajlanılmışdyr?

9) Syvarma sisteminin bərpə olınması və jənədən kыrylmasına Şyra hequməti tərəfindən nə qibi tədərirlər qəru-lmuşdur?

10) Azərbaycan sy təsərrufatı necə təşqil olınmışdyr.

11) Azərbaycan qənt təsərrufatının qəriddə kəlməsinə nə-dən əilməq olır.

12) 1926-ci ildə umymi mikdar fəjiz cəhatında nevlərə nə cur ajrılmışdyr.

13) Qəntçi təsərrufatında maldarlığın nə qibi rolı vardy.

14) Merinos kojuncylyğın inqışafı nə üçün əizə lazımdır və sy inqışaf üçün Azərbaycanın hansı jerdində əvərişli şərtlər vardy.

15) Azərbaycan uzumçuluq və şəracılık rajonların sə-jən.

16) Şəracılık ilə hıvıst istehsalatın əlakəsi vardy və əiz-də hansı kooperatıflar işləyir?

17) Nə üçün Azərbaycan meşə materialı tədarıqu zəif-dür?

18) Azərbaycan meşə təsərrufatının tarixi nə curdur.

19) Azərbaycan hansı meşə ağacları vardy və meşələr-dən nə üçün istifadə olınyr?

20) Azərbaycan bəlek işinin hali-hazırda vəziyyəti nə curdur?

21) Azərbaycan bəlekçılığının tarixini şərh edin.

22) Bəlek işinin səmərələşdirilməsi hali-hazırda nə qibi iş-lərdə zihyr edir?

23) Bəlek təsərrufatının məhsulata hara qədird?

24) İxtoloji stansiyasə nəjə lazımdır və 1914-ci ildən 1928-ci ilə kədər əy stansiya nə kədər əula bəlek çəkmişdyr?

4-cu DƏRS.

BAQƏ NEFT SƏNAJELİ.**A. Dərsin müəddirəti.**

Azərbaycan iktisadiyyatında neft sənəinin roly, neftin əhəmiyyəti, dünya neft ehtiyatları, Azərbaycan neft ehtiyatları, Azərbaycan neftinin ümumi xarakterləri, neftin çəkəlməsi, işlənməsi və təmizlənməsi texnikası, neftin işlənməsi nəticəsində alınan məhsullar, bütün dünyada çəkilən neft, Baqə neft sənəinin tarixi, neft təsərrüfatının səmərələşdirilməsi şərtləri, müəssisələrin quruluşu, 1920 və 1921-ci illər dövrlərində neft sənəli, neft istehsalatının səmərələşdirilməsi, jəllərləndirə, müvəffəqiyyətlər, neft məhsullarının ixracı, Azərbaycan neftin jərdəmə, müəssisələri.

B. Dərsə dəjir izahət.**1. Azərbaycan iktisadiyyatında neft sənəinin roly.**

1913-cü ildə Azərbaycanın sənəli sənəinin, müharəbədən əvvəl olan kəjmətlə, 368250 min manat kəjmətində olan ümumi hasilindən neft sənəli hissəsinə (neft çəkəlməsi və distilləsinə) 299878 min manat düşür qı, by da 81% təşkil edir; 1925-26-cı ildə isə 319292 min manatdan neft sənəli hissəsinə 236885 min manat düşür qı, by da 72% təşkil edir.

By rəkmətlər, jəlməz Azərbaycan sənəində deji, hətta Zakafkasiya Fədarasiyony sənəində əsas jər dytan neft sənəinin, Azərbaycanın ümumi iktisadiyyatda qə roly müəjjən edilir.

Byrada kejd etməq lazəmdyr qı, Baqə neft sənəinin zavodlarına lazəmə olan bütün məjərial ja Rysja Şyralar Cümhyriyyatından və ja Ykrajnadan qətilir. Hətta tiqintijə lazəmə olan əgac, taxta belə Volga çay ətrafında qətilir. Jəlməz neft cəvhərinə təmizləməqə lazəmə olan sement və ququrt by cümədən müstəsna dyr.

2. By syratlə qəruur qı, neft sənəli əsas e'tibarilə Zakafkasiya mə'mylatəne işlətməjir. Neft işlərində qı müvəffəkiyyətlər tə'siri altında Şyralar İttifaqında qə bejuq şəhərlərdən biri sajlən və Zakafkasiya Qoşma Şyra Cümhyriyyatında ən bejuq olan, jərm müljon əhalisi, dəniz floty, və bir çək bejuq jərdəmə zavod və e'malat-xanalar olan bejuq bir şəhər vucyda qəlməşdyr. Əlbəttə Baqə şəhərinin qəzə çarpacak kədar aləb is'tədabə vadyr; gida mə-

syllar təchizi işlərində Baqə, Azərbaycan nisbətən Şimali Kafkasiya ilə səkə bir rabitədədyr. Manyfaktyra, əjak kabə və cür-bə-cür sənəjə məhsullarına qəldiqdə isə, Baqə jəlməz Rysja fədarasiyony və Ykrajna Cümhyriyyatından əslədyr.

Azərbaycan Şyra Cümhyriyyatı bazar Azərbaycan istehsalatının satılmasında (ixracında) qıçiq bir rol oynajr. Neft sənəinin bütün istehsalatı, bütün-butuna neft sindikatyna verilir, neft sindikaty əqsəren başka Şyra Cümhyriyyətləri bazarında və xaric ələqlərdə fə'aliyyət qəstəjir. Azərbaycan Cümhyriyyatı hissəsinə isə jəlməz ümumi istehsalatın 5% kəlr.

Baqə neft sənəində çək az jərli turq əhalisi çəlyşyr 1926-cı ildən janvar ayəne birinə Azarnətdə çəlyşən 44982 nəfər mikdərdə işçi və kyllikçylərin jəlməz 4347 nəfəri jə'ni 9,7% turq olmyşdyr.

By axyrəne illərdə by barədə bir dəjişiqlik müşəhədə olmyş və Baqənin sajr Azərbaycan rəjonlar və əlakəsi artmaga başlaməşdyr.

2. Neftin əhəmiyyəti.

Neft, qətdiqcə daha çək iktisadi və siyasi vəziyyətdə maliq ollyr.

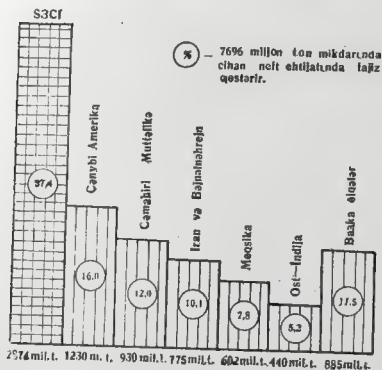
Jərm əsr müddətində neft sənəinə başləcə olaraq, neftdən tənvirat məksədilə istifadə etməq nəktəjə-nəzərilə bəklərdy. Neft sənəində əg neft ən kəzəncə bir məhsul idi. Ləqin axyr vaktlarda ümumiyyətlə işlədilan neft məhsullarının arasynda əg neftin roly düşmüşdyr. Əjini zamanda bynyyla barəbar neft janacəgəne, benzini və neft jəglərinə tələb artlyr. Qəmurun əhəmiyyəti qətdiqcə əzəlyr. Qəmurun dünya istehsalat neft istehsalatına nisbətən bir o kədar surətlə inqışaf etməjir. Neft qətdiqcə qələcəq janacəgəne jərinə dytyr. Bynyn nəklilyat və dizel müləhərriqi sənəində işlədilməsi, neft janacəgə işlədilməsinin artlyk dəracədə artmasıla nəticələnmişdyr. Hərb qəmiləri neft janacəgəne işlətməqə başlaməşlyr. Neft, qəmilərin hərəqət surətini artlyr. „Neft janacəgə ilə işləjən bir qəmi, hər bir dəkikədə, hətta janacəq ehtiyatəne döldyrdygy zaman dəuşə bilər, qəmur ilə işləjən qəmi isə byny bəcərməjir: byrada hər bir intizam pozylyr, komanda qəmur qibi kəralər və cismani zəhmətdən jorylyr. Neft ehtiyatəne döldyrməgə jəlməz bir nəfər qıfajət edir qı, bir krans byrsyn. Hərb qəmisinə bir qırvəngə belə qəmur byrakmak cınaqət dəracəsində bir əgilyəzlykdyr“. (Devenport və Kyk „Neft trestləri və Amerika—İnqilyatə münasibəti“ səhifə 5 və 6).

Dinamo maşın icad olyndykdan sonra bejuq vaporlarda jacak olarak mazıt işlətməyə başladılar. Cihan muharabəsində neftin olandığı roly o zaman inqiltilarə hərbiyə naziri olan Lord Qerzon daha ajdın qəstərmişdir, o „muttəfiklər galibijjətə, neft dalgalarə uzərində uzub çatmışlar“ demişdir. Cihan muharabəsi zamanında Fransanın cumhyriyyət raisi olan Klemanso Şimali Amerika Cəmahiri-Muttəfiklə prezidentü Vilsona belə bir şey jazmışdyr: „Muttəfiklər muharabənü ydyzmak istəməjirlərsə, muharabə mejdənində dejuşan Fransa, jakən vyrysmalarda ona kan qibi lazım olən benzini Almanija kəti hucyma qəddiqi zamanda da ala bilması üçün çalışmalıdyrlar“. Vilson Klemansony xəlas etdi və xələsən nə syratlə olmasən biz ondan biliriq qi, Cəmahiri - Muttəfikənin butun neft floty agzına kədar muttəfiklərin galibijjəti üçün kan qibi lazım olan neft ilə doly olarak Fransa sahillərinə qəndərilmişdi.

Muharabə aşqar syratlə qəstərdi qi, neft hər qimin əlində olarsa, o qələcəq hərbi konfliktlərdə haqim olmaq üçün lazımi kuvvəni ələ qəçirmişdi.

3. Cihan neft ehtijatsı.

Cihan siyasəti üçün, jər altında bylynan neft ehtijatsı qətdiq-

Şəkil-15.
Ajrə-ajrə ölkələrdə milyon tonlarla qəlosi neft ehtijatsı.
O—769 milyon mikdarında cihan neft ehtijatından % qəstərir.

cə bejuq əhəmiyyətə maliq olmaya başlaır. By ehtijatlar, kapitalistlərin urəqini bir zamanlar cəzb edən Aljaska və Klondajka (Şimali Amerika Cəmahiri - Muttəfikəsində) kəzyləndən daha da şiddətli olarak cəzb edir. İndiqi zamanda neft, dunjada mevcud butun briliantlardan kıymətli bir kara kəndyr. Çünqu neft, kuvvə, para və haqimijjət jaradır.

Cihan neft ehtijatsının ajrə-ajrə ölkələr arasında pəyləşməsə aşağıdağı sxemadan ajdın qərunur.

By syratlə qərunuq qi, cihan neft ehtijatsının S.S.C.I. hissəsinə 37,4%, Cəmahiri-Muttəfiklə hissəsinə 12%, Cənubi Amerikalə—16%, Meqsikalə—8%, İran və Bejnənnəhrəje 10% düşür. Başka ölkələrdən Çin və Japonija Formyz adası ilə Rymanija, Galiçya, Hindistan, Əlcəzair və Məsrə kəjd etməq lazımdyr. Butun by ölkələri coğrafiya xəritəsində tapmağı tələbələrə təvsija edirəm.

4. Apşeronda neft ehtijatsı.

Hali-hazırda işlədilan, Baqə neft mədənləri dəjirəsində, jər altındağı neft ehtijatsının mikdarı 190 milyon ton hesab olınır. Byndan başka həmin sahədə işlədilməjən az jərlər dəxi vardır. Byrada olan neft sərvəti daha çok olyb, aşağıdağı rəqəmlərlə qəstərilə bilir:

Dəjirlərin adları.	Həqtlə qəstərilmiş azad toprəğin mikdarı.	Milyon tonlar ilə qəstərilmiş və bir ildə cəkarılması mümkün ola bilən neftin mikdarı.	Milyon tonlar ilə qəstərilmiş neft ehtijatsı.	Nəçə il iştiladə olına bilər.
Syraxanə . . .	580	6,83	390	57
Bibihejbat . . .	250	2,01	65	82
Ramanə . . .	977	1,79	101	57
Səbyncy . . .	151	0,94	53	57
Bəlxanə . . .	49	0,28	15	57
Bınakada . . .	989	3,56	103	28
Artem adası . . .	280	0,71	15	19
	2567	16,10	742	

Əl dəjməmiş Apşeron neft sərvəti bynyyla qifajətlənməjir. By qəstərdiqimiz 742 milyon tondan başka, aşağıda qəstərdiqimiz jəni və busbutun Baqə toprak sahələrində bir çok milyon ton neft vardır.

Sahələrin adları.	Həqlərlə qəstərilmiş azad topağın miqdarı.	Milijon tonlar ilə qəstərilmiş və bir ildə çıxarılmasa mümkün ola bilən neftin miqdarı.
Atəşqah . . .	436	2,38
Sıyl Təpə . . .	450	1,21
Həqməli . . .	816	0,85
Xorosan . . .	210	0,57
Bilacarı . . .	134	0,36
Kala . . .	904	6,85
Zəx . . .	100	0,59
Jaqıny . . .	2559	12,79

5. Apşeron neftinin ümumi karakteristikası.

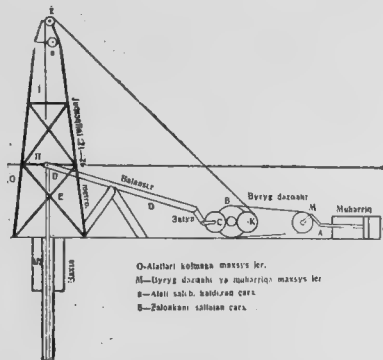
Apşeron yarım adasının toprağı altından çıxarılan xam neft by jerin başqa-başqa dəjirələrində müxtəlif olub, bynyn təsərrüfatı əhəmiyyəti dəxi başqa-başkadyr. Ümumiyyətlə kəşyl oynmysdyr qı, Baqda çıxarılan neft yağlı və yağsyz olarək iqi kəsmə ayrılmalydyr. By bəlqu artıq dərəcədə məşrytdyr, yağlı neftdən surmə yağlar istehsal olına bilər qı, bynların yağsyzlığından istehsal əlverişli dejidur. İstər yağlı, istərsə yağsyz neft xusysı çəqilarinə qərə ağır və junqul neftə ayrıılır. Junqul neftdən çök mikkarda ağır neft və benzin çıxarılır. Bynyn əqsinə olarək ağır neftdən ağır neft və benzin çök az mikkarda alınə bilər. Amma by neftdən çök mikkarda neft kalsıqlar çıxarılır. By syratla ağır yağlı və yağsyz neft, butun-butunə janacagə sərf olınyr. Baq dəjirəsində bir çök sahələr istismar olınyr. Bynların cümləsində bir tərəfdən dert əsqi Baq sahələrini (Balaxanə, Sabıncı, Ramana və Bibihejbat) və o biri tərəfdən jeni sahələri (Syraخانə, Bina-kadə, Artem adası, Pota) ayrırmak lazımdyr. Balaxanə nefti 5-6% benzin, 27-33% ağır neft, 5-6% soljar yağlar 50-60% mazıt verir.

Sabıncı və Ramana neftləri Balaxanə neftinə okşayır. Bibi-hejbat nefti isə 10,5% benzin, 40% ağır neft, 13,5% soljar yağlar və 38% mazıt verir. Jeni sahələr qaldıqda byny kejd etmək lazımdyr qı, Syraخانə nefti əsqi sahəların neftindən junqul benzinlərin olmasla əla cınsı ağır neftin və parafinin çöklygy ilə (2%) seçilir. Byna qərə də Syraخانə neftindən surmə yağlar çıxarmak əlverişli dejidur. Binakadə nefti aqsarıjatlə ağır neftdur.

6. Neftin istehsalı, çıxarılması, və işlənməsi texnikası.

Neft, jer altında müxtəlif dərinliklərdə təsaduf olunan gəliz yağlı və janmaga kabil bir məjədur. Neft çök əsqi zamanlardan

bəri insanlara məlym olub, xam şəqlində tənvirat üçün surmə yağ materialı qibi, dərman və səjirə qibi işlədilirdi. Əsqi zamanlarda neft çök sadə usyllarla çıxarılırdı. Neft olan yerlərdə əl kyyllar kəzylə byradan nefti dəri tylyklar ilə çıxararlardı. Neftin texniqi usyl ilə çıxarılması tarixi, Amerikalı Drekorn tərəfindən (1859-cy ildə) kəzylə by syratla çıxarılması neftin vaktəndən başlayır. Neft adətə çök dərinlərdə (500-1000 metro dərinlikdə) oldıgy üçün indiqi vaktin kyyllar da çök dəridur. İy kyyllar kəzmədən məksəd, jerin kabıyğındaq neft təbəqələrini açmaq və by syratla byralardan neft çıxarmakdyr.

Şəqil 16

Jeri kəzmək üçün, lazıym olan alət və borylar kyyjya salıb, çıxarmak üçün kyyj üstündə istinad nəktələrinin və uzarından lazıym qələn kanalları qeyrilməsi mümkün ola bilən çaxrların mevcud olmasa lazımdyr. By məksəd üçün və həmçinin işçiləri yağsyzdan və qalıqdan korymak üçün kyyj uzarında byryqlar tiqlir. By byrygyn şəqli və byrada kəzmə dəzqahənən, mühərriq və səjirənin dizilişi sxematik olaraq 2-ci şəqildə qəstərilir.

İşin qedişindən asılı olarək, işçilərin müxtəlif juqsəqliqdə (masafədə) bylynmaları icab edir və byna qərə də, byrygyn içində dəşəmədən başqa ust (I), alət (II) mərtəbələr (palatlar) vardy.

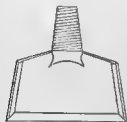
İlq əvvəl şəxt və sonra bynyn dibindən texniqi kyyj kəzylir.

Byryg alətini hərəqətə qətiməq üçün kyjy janənda byryg dəzqahı kyrylyr (C, B, K.). Byryg dəzqahı aşağıdaq əməliyyatın icra olunmasına imkan verəlməlidir.

Vyrma kazma usulynda işqənəni jykarı, aşağı hərəqət etdirməq, by məksəddə dəzqahın çəkma hissəsi xidmət edər; kyjyja alətləri salıb, çəkarmak, bynyn üçün dəzqahın alt kəsmə işləyir, kyjyja zalonka salıb çəkarmak ilə kyjynı təmizləməq—dəzqahın dərər hissəsi işləyir. Dəzqahın butun by kəsmlər bir-birinə bağlən olyb butun bir təchizat şəqlindədur. (A) mütəhərriqi kəljəş vasi-təsila dəzqahın əsas çərxbən (B) hərhlər. By çərxb ilə kyrylmışdyr qı, bir-birindən ayr olarək və dişli çərxblər vasi-təsila dəzqahın çəkma və dərər kəsmlərən hərəqətə qətimə bilir. Byryg kazylan vakt əsas çərxbən hərhlənmə vasi-təsila çəkma hərhlənir (C); by çərxbədə surqu koly vasi-təsila balansır (D) jəgalama hərəqətə-qətimir, by bir məhqəm və som (syvadak) bir dəmir parçasıdyr və orta tərəldəbir dəjak nəktəsi vardır. Rynyn kyjydan qanar olan yeyna sur-qu koly birləşdirilmişdur. O biri yeyna isə, jəni kyjynın tam üzərində olan yeyna kazma alətinin (E) tərəzibə kəsme əsl-məşdyr. Kyjynı təmizləməq istədiqdə dişli çərxblərin jərhlərini dəjiş-dirməq və bynların bir-birinə qəjdirlməsi nizəməni dəjişdirməqlə əsas çərxbən hərəqətini (K) silindirinə verməq olyr, by silin-dir hərhləndiqdə üzərinə sarılmuş polat kanata bağlanmış zalonka salıb kəldəyir. By vakt dəzqahın o biri hissələri hərəqətsiz kəlyr. Dəzqah hərəqətə mexaniki bir muhərriq vasi-təsila, məsələn bir byxar məşənə ja gaz motory neft muhərriqi və ja elektriq motory vasi-təsila qətiməlməlidir.

Kyjyja byrma və ja vyрма kazma usyllar ilə kazylər. Vy-ırma usulynda baltanə təqrar kəldəyib salmakla jərə çəkylər. Balta ja kanata (kanatlı kazma usyl) və ja ştangaja (ştanga kazması) bağlən ola bilər.

Kyjy dərinləşdiqə, ştangalarən (ənsiz dəmir parçalar) mik-dərənə artırlar. Vaktədan-vakta butun kazma aləti kyjydan çəkərib, kyjynı byryg çəmyə və təkəşməş dəş və toprak parçalarından təmizləməq lazəm qəlyr. Nə kədr qı, kyjy dərin dejidur, təmiz-lənmə işi asandyr; kyjy dərinləşdiqə by işi dəxi qətinləşir. Bir-birinə bağlanmış butun ştan-ga sistemini çəkarmak mummqun dejidur. Çün-qu çəkəribləkdə bynlar əjrilə bilər və ja byn-lar çəkarmak üçün çək, yca və hahələ byryg-lər tiqməq lazəm qəlyr. Byna qərə də ştangalar kəsme-kəsme çəkarmak lazəmdyr. Kyjynyn dibini və umyujiatla tiknəsə jyyib, təmizlədiq-dən sonra jənə ejni əməliyyat təqrar etməq, jəni ştangalar bir-birinə bağlamək lazəm qəlyr.

Şaqıl 17
Bağda vyırma usyl ilə
byryg kazılıbda işlə-
nilən baltə.

Aşqardyr qı, belə bir işi tez əmələ qətiməq mummqun dejidur və kazylan toprak cinslərindən əslən olarək təmizlənməni tez-tez təqrar etməq, işi daha də qətinləşdirir. Çək dərinliqdə aşqarən qundə 30 santimetrodan artıq kazmak mummqun olmağır, bəzən hətta 30 santimetrodan də ə kazylər. Belə itti-faklarda byryg kanat usuly ilə kazmağın əlvərişli olmaş aşqardyr. Kanatlı çərxb nə-zərinə sarılmək mummqundyr qı, byna də ə vakt sarf olynır və byna qərə də kanat usuly ilə kazləkdə, kazma surəti artır. Byırma kaz-mağın, vyırma kazmadan əsas fərqləri və bynyn məhijəti bynda-dyr qı, vyırma usulynda dəş mədənlərin parçalanması kyjyja du-şurulən alətin təğnaca vyrdygy zərbə səjəsinə əmələ qəlyr. Byırma usulynda isə, ojma dəzqahında oldygy qibi, kyjy dibində tez-tez hərhlənən alət vasi-təsila suxyrılar qəsilir. Vyırma usulynda xərda-lanmış mədəni parçaların çəkarmak üçün, kazma alətinə tez-tez çəkarmak və zalonka ilə kyjynı təmizləməq lazəm qəlyr, byırma usulynda isə xərda-lanmış suxyrılar kazma işi vaktə çəkərib və by syratla kyjy dibinin təmizlənməsinə artıq vakt sarf olynmajır və alətin salınsın, çəkəribməş lazəm qəlməyir.

Kyjy dərinləşdiqə di-varə, dəmir borylarla məh-qəmlədiyir qı, ycməşən və ky-jyja sy dolmasın. Byryg ka-zymakla nefti olan tabəkinə açmak istəyirlər. Tabəkə açıl-mış. İndi nə etməq lazəm-dyr? Neft tabəkəsinədən neft çəkarmak lazəmdyr. Neftin çəkəribməş və ja nefti tabə-kəsinin istismar, neftin za-lonka ilə çəkəribməş hava təzjiki ilə dərin nasos və fan-tan qibi başlıca usyllarla olyr. Ən qəhnə usyl neftin zalonka ilə çəkəribməşdyr. Həli-həzərdə zalonka usuly ortadan kəldəyiblər.

Zalonka 250—500 qilogram neft dya bilən ənsiz silindri şə-qilli bir kab və ja dəmir bir vedrədən ibarətdyr. Zalonkanın aşağısında içəri açılan və dəstəsi dişəri bakan bir jəylə kapak (kla-pan) vardır. Zalonkanı kyjyja saldıkdə məje kapag kəldəyib, zalonkanı doldydyr. Zalonka doldykdən sonra byny jykarı dər-tərlər və by vakt içindəqı məjein təzjiki ilə kapag ərtulər və za-lonka doly olarək kyjydan çəkəriblər. Zalonkanı kyjyja salıb ky-jydan çəkarməq məfil kanat xidmət edir.

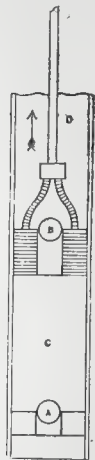

Şaqıl 18. „Bəlik kyj-
rygy“ dejidən byırma
kazma işində işlədilan
baltə.

Şaqıl 19

Səkkəlməş hava (kompessor) vasitəsilə neft by kəjdə ilə çəkərlər. Kyjya iqi bory salınır; by borylar ja bir-birinin içində və aj bir-birinin janynda olır. (Sxemada qəstərlidiki qibi) By borylar bir-birinin janynda dyrdykda ensiz (dar) borynyn jykar buqlumş aşagə ucy o biri qəniş borynyn içinə daxil olır. Dar boryja səkkəlməş hava byraktlər by hava kyjydaqə majei dşarş çəkərlər və majə xusysi kazana akəb təqulur. Byrada neft sydan ajrılır. Səkkəlməş hava vasitəsilə neft ancak, kyjya akəb təqulən syjyn mikdarş çək olub, byny başka usyılar ilə çəkərmək mumqun olmajan təkdyrdə çəkərlər.

Şəkil 20
Damirli nasos sxemassı.

Neftin dərin nasos vasitəsilə çəkərlməş, ucyzlygy sajasilə Baqə rəjonynda çək tapılmalıdyr. By usylyn mahijjəti byndan ibarətdur: byrgy kyjysynyn diametri 2-6 dujməli bir vint borylarə sutyny salınır; borylarə aşagə ucy silindir və ja istəqanla nihajjətləril (şəkil 5 sak) by istəqan bir borydan ibarətdur, bynyn aşagə

Şəkil 21
Kompessor sxemassı.

ğə hissəsində jymry bir klapan vardy (A); by kapak jykarə açılır. İstəqan içərisində bir piston (M) işləyir. By pistonyn daxi jykarə açılan bir klapan vardy (B) Hər iqi klapan jəhər üzərində oturmş və deşiqilər ertən polat qurəcıqdən ibarətdur. Piston damir ştangalar vasitəsilə balansəra bağlanmışdyr. Balansərtən hərəqəti əsnasında piston jykarə kalkdykdə bynyn altında boş bir jər (C) əmələ qəlir. Byrəja neft, öz təzjiki ilə (A) klapanə kaldırır, daxil olır neft, piston ilə aşagə klapan arasındaqə (C) boşlygyny döldyryr. Piston butun-buntuna kalkdykdən sonra aşagə düşməqə

başladykda aşagə (A) klapanə kapanır, aşagə enən pistonyn təzjiki ilə majə pistonyn (B) klapanə kaldırır və pistonyn içərisindən qəçəraq (C) boşlygyndan çəkib jykarə təqulur.

Dərin nasoslar ja byxar məşənlə və ja neft, gaz və ja eleqtriq muhərriqi vasitəsilə hərəqəta qətilir. Muhərriqlərdən ən jaxşşs eleqtriq muhərriqidur.

Neft fantanə əqsəron təzə və nefti kyrtarmş kyjylardan vyyr. Baqə neft mədənləri yzyyn muddat bejuq fantanlar ilə məşyır idilər. Kuvvətli fantanlar yzyyn vakt surməzlər. Fantanə kuvvəsini kabakca bilməq isə çək çətinidur; fantan atmış nefti təz jəgəb, saklamak daha da çətinidur. Byna qərə də hər bir fantan, təsərruf nəkteji-nəzarinə kabilyl gejrı mumqun olan bir hadisədur. Təbii byny biz çək bejuq fantanlar bərasində dəjə biləriq. By cur fantanlarla bacarmək çək çətinidur. Neftin çək hissəsi jərə hopyr və by syrətlə itir, toplənməş hissə isə, tərqiindəqi kilməti mədənləri təbəxxur vasitəsilə itirir və benzin ilə ag neft alınmağa daha jəraməjər, Çökədən Amerikada və by axır vaktlarda isə bizdə də fantan qəziləniln kyjylara çək dikkət verilir. Fantan vyran kyjyny bağlamak çək çətin oldygyına qərə, fantan vyyrməş quman edilən kyjyda, fantanə kabaklamak və başka həzərlik işləri aparılır. By syrətlə fantanərn ertulu istismarə əmələ qəlir. Fantanərn ərullu istismarənda kyjy agzə üzərində ust muhafəzə borysyna məhqəm bağlanmış bir çək polad surmələrdən mutəəqqil xusysi bir alat kojlyr, by kapaklar vasitəsilə lazəm olan vaktə kyjyny kapamak neft şokkasənlə intizama salmak, byny istənilən istismarəta sevk etməq və gəzəndən istifadə etməq mumqun olır.

Çəkərlməş neftdə adətən sy, kym və çəmyr vardy. Byny neft saklanılan kablara byrakmazdan əvvəl, sydan ajrılır və sonra neft borylarə vasitəsilə istənilən və satılan jərlərə sevk edilər. Byralarda neft xusysi rezeryarlarda saklanılır.

By sxemada umyım yzyynlygy 267 qilometro olan 29 bory qəmərləri çəqilmiş çizqilər qəstərilir.

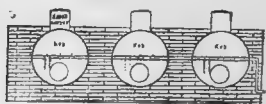
Çək bejuq bory qəmərləri Şyralar İttifakında azdyr. Bynlardan ən bejuqu olan ag neft sevk edən və 883 qilometro yzyynlygynda Baqə-Batym qəmərlini kejd etməq lazəmdyr. By qəmərlə, jəlməz eksport məksədi uçundur. Həli-həzərdə by səhərlər arasında neft qəməri çəqilir. By jəkyən vaktə Grozni ilə Tyapse (Kara dənizdə bir isqələdur) arasında neft qəməri çəqilib işə salınmışdyr. Bejuq bir bory qəməri Groznənə-Maxaç-Kala (səbik Petrofski) ilə birləşdirmişdyr (Maxaç-Kala Kaspi dənizi qənarındadyr) yzyynlygy 163 qilometro olub, bynyyla benzini çəkərlməş xəmə neft və məzət sevk olynyır.

Neftin saklanıbməş daxi by axır vaktlar iləriləmişdyr. Kabaklarda neft aşək ambarlarda, jəni bejuq çykyrlarda saklanılır. By çykyrların divarə qəndisindən neft byrakmajan maddə ilə

rərlər və by syratlə işlənməyə hazır olan neft məhsulları əldə edilir.

Neft disitilə edilən zavodlarda, neftin disitiləşməsi disitilə batarejalara deyilən, bir-birilə unyumi neft magistrals vasitəsilə birləşmiş və çox mikdarda (20) kazanlardan (kyb) ibarət olan ələ-daxilində icra edilir.

By kazanlar bir-birinə nisbətən pillələrlə düzülüşlər, belə

Şəkil-24.

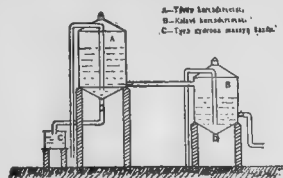
qi, hər bir kazan konysyna nisbətən bir-kədar aşağı vəz olunmuşdur. Hər kazan, kyry byxar xəzinəsi kapak borysy və soydyycy heləzyny ilə təchiz edilmişdir. Heləzyny soydyycy kazan daxilinə koymuşdur.

dyr. Soydyycy kazan soyk akar sy ilə təchiz olunmuşdur. Byndan başqa by kazanın bir borysy dəxi vardır qi, bynyyla soydyycy kazanda mələşmiş disitilə toplanmasına maksys olan kəba kədr akəb qədir. Hər bir kyb daxilində bir çox qıçıq deşiqələri olan heləzynlər vardır. By deşiqərdən byxar kyb içərisinə daxil olar. Zəncir qibi dizilmiş bütün kyblər (kazanlar) od ilə kəzdərlər və by o d vasitəsilə hər bir kyb özünə maksys muəşşən temperaturə kədr küzər. By temperatur birinci kybdən axyrtənc kyba qetdiyəc arlyr. Batarejanın başqa kyblərinə nisbətən əd kəzdərlən birinci kybyna neft daxil olarək, byrədə an əsan təbəxxur edən fraksjaların byrakər və ikinci kyba akəb qədir. fraksjalar isə birinci soydyycy kab daxilinə aparlyr. Birinci kyba nisbətən çox kəzdərlən ikinci kybda o biri kəşmələr disitilə olunyby, ikinci savədyəc kab daxilinə aparlyr. By fraksjalar özündən itirmiş neft. daha artək kəzdərlən üçüncü kyba akəb, qədir və by syratlə bütün batareja kyblərindən qəçir. Eyni bir batareja daxilində benzindən başlamsə, silindir jagına kədr bütün fraksjalar neftdən almak çətinədr. Byna qərə də neftdə olan bütün fraksjalar disitilə etməq üçün, iqi batarejadan istifadə olunyr. Ag neft batarejasə adə ilə məşhyr olan birinci batareja ag neft və benzini almaga maksysdyr. Jag batarejasə deyilən ikinci batareja jaglar almaga xidmət edər. İlk əvvəl junqul jaglar (cəhrə jagə) sonra daha ağır jaglar (məşyn jagə) və nihəyət ən ağır olan fraksija (silindir jagə) alınır. Neftin birinci batarejada disitiləsindən sonra kalan kalkəja mazət, ikinci batarejadaqə kalkəsyna jag gydorny deyilir. Səfləşdirməkdən bəhs etməzdən əvvəl, neftin yeni usyl ilə distiləsini kejd etməq lazımdyr. Qireking presi adlanən by usyl ilə daha ağır fraksijalardan bəyuc təzyiq və juqsəq temperaturə vasitəsilə junqul fraksijalar (benzin) alınır. Beləliqlə by usyl vasitəsilə 300° dan

aşağı da kəlnəjan maddələri olan solja jagəndan və hətta mazətdən əd istiliq ilə kəlnəjan benzin hasıl etməq olyr.

Disitilədən sonra alınmış disitilələri istifadəyə hazır olmysə disitilə qibi hesab etməq olmaz: bynlara bə'zi zərərli şəclər; ququrt, kətran, ləşək jagların bəni jaxsə janmalarına, surmə jagların bəni isə jaxsə surulməsinə mane olan neft tyrsylar kətməş ollyr.

Neftin işlənməsinin ikinci əsas prosesi, disitilə etdikdən sonra əldə edilmiş disitilətlərin səfləşdərilməsidyr, by vasitə ilə az-çox zərərli kətməşklərdən xəlas olmaq ollyr. Səfləşdərma, disitilətlərə tunt ququrt tyrsysy (tyrsy ilə səfləşdərma) və jaxsə natriym (kaləvi ilə səfləşdərma) ilə tə'sir etməkdən ibarətdyr. Kətran və başqa zərərli tərbib maddələrini özünə alan və birləşən ququrt tyrsysy karəlib tyrs gydorn halına qəçir. By ağır bir şəj oldyğyndən diba qəçur və neft hasılatından ayrılır. Neft məhsylatınə qujurt tyrsysy tə'sirinə ygratmak, səfləşdərmanın birinci stadijəsinə təşkil edir: by məhsylat tərbibində naften tyrsylarə kalər qi, bynlara ququrt tyrsysy birləşə bilməyir. Naften tyrsylarəni və məhsylat içində bir kədar kəlməş ququrt tyrsysy qənar etməq üçün məhsylatlara natriym kaləvisi ilə tə'sir edirlər. Ag neft üçün səfləşdərma qədəsi by ikinci statja ilə qifajətlənilyr. Bir muddət

A - Təyis kətməşklərin
B - Kədr kətməşklərin
C - Təyis qədrə məşyn kədr.

Şəkil-25.

Ag neftin səfləşdərilməş skema'sı

dyrylmaga byrakəldəkdən və kaləvi kalkərlər qənar edildiyədən sonra ag neft xusysi xəzinələrə sevk olunyr. Surmə jagların səfləşdərilməş bir kədar mürəq qəbdür. Tyrsyly jagə natriym kaləvisi ilə tə'sir etdikdən sonra by jag iqi uç dəfə şirin sy ilə jəkanlyr və jəvəşə kəzdərlənməklə və uzorinə hava puflamaqlə kyrydylyr. By səfləşdərma əməliyyat zavodlarda necə icra olunyr?

Neft məhsylatlarınə zavodlarda səfləşdərilməş, karəşdərlyə kab deyilən xusysi aparatlarda icra olunyr. By kablara "karəşdərlyə" adə veriləsinə, bütün məhsylatın səfləşdərilməş əməliyyatınə ququrt tyrsysy və natriym kaləvisi ilə karəşdərilməş səbəb olunmysdyr. Daxilində səfləşdərma əməliyyat icra olunan karəşdərlyə kablər kəjdəş konys şəqlində olan dəmir silindir şəqlili kablərdən ibarətdyr. Konys şəqlili kəjdəda kalğylar toplanır. Ag neftin səfləşdərilməş üçün iqi belə karəşdərlyə kab bir-birinin uzorinə kojlylyr, surmə jagların səfləşdərilməş üçün isə karəş-

dərəcə kablarnın sağ jag saflaşdırılmasının dörd stadiyasına (ququrt tyrsysy ilə karışdırılma, kolavi ilə karışdırılma, sy ilə jıkanma və kyrydyılma) yjyn o'arak dert olır. Saflaşdırılmas lazıyn qolan benzin və ja ag neft destilatı yjyarkda dyran (A) karışdırıc kaba doldurylyr və hava ilə birliqdə tunt ququrt tyrsysy ilə karışdırılır. Dyryldykdən və tyrs gydron byrakıldıkdan sonra tyrs destilat aşagədağ kaba akədylyr. Byrada destilat natırym kaləvisi ilə karışdırılır. Sırmə jaglarnın saflaşdırılmas da by syratlı olır.

Ag neft destilantın saflaşdırılmasından sonra kalan tyrs gydrondan sadə bir əməliyyatdan sonra jenidan qasqın və islatmaqə jarar, ququrt tyrsysy çkərylyr. Sırmə jaglar destilatın saflaşdırılmasından sonra kalan tyrs gydrondan sun'i asfalt qibi kiyətli bir məhsyl almak olır. Kaləvi kalksalar sabyn syrragatə olan naften sabynlar hazırlanmasına işlədilir.

7. Neftin işlənməsindən alınan məhsullar.

Neftin işlənməsi nəticəsində əldə edilən məhsulata aşağıdaq əsın gryplara ajərmək olar:

1) Benzinlər 2) bşək jaglar (ag neft və başkalar) 3) Sırmə jaglar. 4) Xusysi məhsylat. 5) Tolyol zavody məhsylatə, 6) Janak.

Benzinlər qeniş bir mikjasa işlədilir. Byny avtomobil və təjjara muhərrirlərində kayçok (rezin) istehsalatında, təbabətə işlədilir.

Tətbiki muxtalif oldygy uçun benzinir muəjjən xassələri olmalıdyr.

Byna qərə də biz muxtalif çəşid benzinlərə təsaduf edirik qi. bynar bir-birindən kajnamanın başladıqə temperatur və tamamilə byxarlandıqlarə temperatur ilə seçilir. Adi zavod distiləsi usuly ilə alınmadan başka benzin bir də "Qreking" əməliyyatə və təbii byryg gazından istehsal olınmak vasitələri ilə alınır.

bşək jaglarnıdan ən çok jəyləne ag neftdir. Tənviratdan başka, ag neft iç janacaklı muhərrirlərdə, ag neft motorlarnıdan (traktor və iləx) işlədilir. Bynyn tənvirat məksədilə işlədilməsi barədə danışınak ləzəm qəlməjir. By haməyn məlmymdyr. Başka məhsyllardan tənvirat uçun işlədilanlardan majaklar və qəmilərdə işlədilan pironafə qəstərməq olar.

Sırmə jaglar məşynların biri-birinə sırtulan hissələrini jaglamak uçun işlədilir. Məşynların muxtalif olmasına yjyn olarək sırmə jaglar daxi. muxtalif olmalıdyr. Bir məşyn jaxşə jaglajani bir jag o biri məşyna jaramajr. Sırmə jaglar adətə uç grypa ajrılır: cəhrə jag (jəpşəməkləgə azdyr), məşyn jag (jəpşəməkləgə orta dərəcədədur) və silindir jag (jəpşəməkləgə çokdyr)

sırmə məhsylatə o'arak, kaba mexanizma uçun, məsələn dəmir joi vagonlarnın oxlarnı sırməq uçun məzəl daxi işlədilir.

Neft distiləsi zavodlarnıda istehsal olınan xusysi məhsyllardan şajani-dikkət, inşaat işlərində və jollar ertməqə işlədilan sun'i asfalt, sabynın bışırmasında işlədilan sabyn nafteni, dəmir joi spallarnı hopdyrylan naften tyrsysy, şanı spıçka və sy qəcməz ərəqlər (materjalar) uçun işlədilan p rafındır. Muxtalif məzlərin (jagların) daxi (ovtomobil, çarx, və iləx məzlər qibi) əhəmiyyəti çokdyr. Qreking əməliyyatında bir çok məhsylat əldə edilir qi, bynlarnın cımləsində ilq əvvəl boja istehsalatında işlədilan benzoly və patlajə maddələr hazırlanmas uçun sərf olınan tolyoly kejd etməq lazımdyr. By məhsylat cımləsində, naftalin, mətbəə kyrymynyn istehsal oldydyg jəşil jag, bojaçəkləkdə təbii aləfə əvəz edən lak-alif və başka məhsylat daxi vadyr. Bir janacak olarək neft kalğış dejiyan məzbət, ag neft batərəjəyindən alınan məzbətin jaglı gydronla və işlənməjə jaramajan ağır neftlə məxlyty işlədilir.

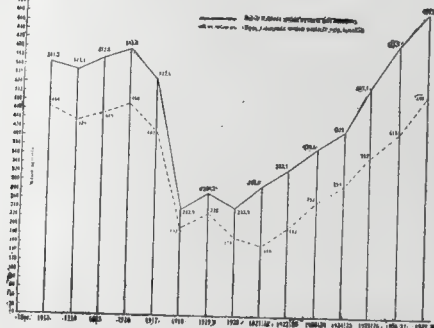
8. Neftin bütün dünya mikjasında istehsal

İç janacaklı muhərrirlərin ixtirəından avtomobilizm və təjjaraçılıqın inqışafından aslıb olarək axır illər jər qurəsində neftin istehsalı ildən-ilə artır. Byndan başka dəniz floty (hərbi və ticarət floty) daxi tədricən qemuru neft ilə əvəz etmişdyr, çünqə muxtalif texniqi səbəblərə qərə neft vaporlar uçun qemurə nisbətən daha alverişli bir janacak qərilmişdyr. Neftin dünya mikjasında istehsalı və bynyn ajrə-ajrə əlqələr arasında pəjlənməsə aşağıdaq cədvəldən qərunur:

Əlqələr	1900		1914		1926	
	Miljon ton	%	Miljon ton	%	Miljon ton	%
Caməhiri-muttəfika	8,8	42,0	34,0	65,5	105,2	69,9
Məqsilka	—	—	3,8	7,1	13,5	8,9
S. Ş. C. I	10,3	52,0	9,2	17,1	8,8	5,8
İran	—	—	0,2	0,4	4,7	3,1
Holləndjə Hindistan	0,2	1,0	1,5	2,8	3,1	2,0
Rymanija	0,2	1,0	1,8	3,4	3,2	2,1
Hindistan	0,1	0,5	1,1	2,1	1,1	0,7
Galiciya	0,3	1,5	1,1	2,1	0,8	0,5
başka əlqələr	0,4	2,0	0,8	1,5	10,5	7,0
Jəqyny	19,8	100,0	53,5	100,0	150,0	100,0

Hollandiya Hindistanın adalı b'z Symatra, Borneo və bynynla konsy adalarə təsəvvur ediriq:

By cədvəldən: 1) Dunja miqyasında neft istehsalının 1900-cy ildən 1926-cı ilə qədər 8 dəfə artdığını (150,9: 19,8 milyon ton) 2) 20-ci əsr muddətində neft istehsalının ən çox artdığını Şimali Amerika Cəmhəri-Muttəfikəsi, Meksika və İran ölkələrinin oldığını, 3) Neft istehsalında 1900-cy ildə Rysyanın birinci yer, 1926-cı ildə isə üçüncü yer ditydığını. 4) By illər içərisində ümumi neft istehsalında S.Ş.C.I-nın payına düşdüqu fəjizin azaldığını (52% əvəzinə 5,8%) qərruq. By, S.Ş.C. İttifakında neft istehsalının çox tənəzzul etməsilə dekil, by illər içərisində Şimali Amerika Cəmhəri-Muttəfikəsində neft istehsalının artk dərəcədə juqsalması ilə izah edilir. (105,2: 8,3 milyon ton=13) jənə by cədvəldən qərruq qi, neftin əsas kəsmə (80%) Şimali və Cənubi

Şəkil-26. Neft istehsalatının inqış diagramması. Butun Rysyada milyon pytllarla neft istehsalı Baqə rajonynda milyon pytllarla.

Amerikada istehsal olunur. Bynynla barəbar 1927-ci ildə S.Ş.C. İttifakında neft istehsalı muharəbədən əvvəlki miqdardan artmışdır.

1927-28-ci ildə neft istehsalı muharəbədən əvvəlki illərə nisbatən 23% artmışdır. 1928-29-cy ildə isə kontrol rəqəmlərinə qəstərməsilə muharəbədən əvvəlki illərə nisbatən 37% artmışdır. Neft istehsalının by cur artması nəticəsində S.Ş.C. İttifakı

hali-hazırda neft istehsalında üçüncü dekil ikinci yer dityb, jəlbəz Şimali Amerika Cəmhəri-Muttəfikəsindən qeri kəlməşdyr.

By diagrammadan qərruq qi: 1) 1926-27-ci ildə S.Ş.C. İttifakında neftin ümumi istehsalı, muharəbədən əvvəlki normalardan artk olmuş və neftin Baqədə dəxi istehsalı muharəbədən əvvəlki normaları qəçmişdir, 2) Neft istehsalının ən çox düşməsi 1920-ci ilə, jə'nli Baqədə Şyra həquməti bərpə olındygy ilə təsadüf edir, 3) Şyra həquməti kyyrlydykdan sonra neft istehsalı ildən-ilə artır. Baqəyə qaldyqda by şəhər ildən-ilə neft istehsalının artmasına bəkməjarak S.Ş.C. İttifakında ümumi neft istehsalında qet-qədə az roll oynajır. S.Ş.C. İttifakında ümumi neft istehsalında Baqə hissəsinə: 1900-cy ildə 95,1% 1913-cü ildə 83,1% 1920-ci ildə 75,4% və 1926-27-ci ildə 66,5% düşür.

9. Baqə neft istehsalatının tarixi.

Kafkasjada neft olması ən kədim zamandan bəri mə'lum idi: Apşeron jərm adası ədəbi "atəşi" ilə məşhür olyb, by "atəşi" təkdis edilirdi. Byndan dolajə byrədə atəspərəstliq dogmıy və Baqəyə muhtəlif məmliqətlərdən əsqi zamandan bəri zuvvarlar qəlməqə başlamışdyr. Həttə atəşqədələrdən birisi by vaktə kədar (Şyranədə vagzal jə'nədə) salamət kəlməş və byrədə 1870-ci ilə qədər belə atəspərəst qəhinləri jəşəmişlər, neftin Kafkasjada başkə məqsədlər üçün işlədilməsi dəxi, əsqi zamandan bryrdir. Nefti o zamanlar əl ilə kyyjylardan çkərarəydilər. XIII əsrdə neft dəvələri tylyglarda Baqədən başkə şəhərlərə həttə Bagdada belə ixrac olunrdy.

XVIII əsrdə neft o qədər jəylmiş idi qi, Baqə xanları kyyjyları icarəyə verib, by syratla başkə olarək əzəlinə sərvət kəjərlirdilər. Bynlar daima neft istehsalı qəbi əlverişli işə qirişən adamları tapə bilirdilər. 1723-cü ildə Baqə xanlığı Rysyaja ilhak edilmiş və neft bəjuq Petronyn dikkətinə cəlb etmişdir. Baqə xanlığı Rysya taxtında anək 1736-cı ilə qədər kəlməşdyr, 1813-cü ildə by xanlık jənə Rysyaja ilhak edilmişdir. Neft istehsalatının ibtidasını XIX əsrin birinci dərtdə birindən hesab edilər. By zaman həqumət bütün neft kyyjylarını icarəyə verib, neft istehsalatını monopolijaya almışdyr. Həqumətin qəturduqu kəzanc çox az idi (ildə 130000 manat) və byna qərədə həqumət əz xərcinə kyyjyları istismar etməq təcrübəsinə kəlkəmişdyr. Ləqin by tədbir dəxi maddi bir kəzanc verməmişdir və nəticədə icarə sistemi 1872-ci ilə qədər davam etmişdir. İcarə muddətinin kəsə olmasından həç qəs neft istehsalatına bəjuq sərməjə kojmaga cürət etməjirdi. 1872-ci ildə neft istehsalatı 24,5 min ton miktərdən idi. Neft istehsalatı muasir usullara jəylməz 70 ci illərdə qəçmiş və byna səbəb Amerika neft istehsalatı olmuşdyr. Amerika neft

istehsalatı by zamanlarda byryg və istehsalat işlərində bəjuq muvəffəkiyyatlar kazanmışdı. Sonra amerikalılar,nefti distillə edib, byndan şaffaf janacak materialı olan,ag neft"almagə əjrənmişlər. Ejni zamanda neft nəklilyatı da inqışaf etmişdir. Boçkalarda qəndəmaq əvəzinə neft, məhsyllarənb borylarla sevk etməqə başlardılar. By itiraaft rys fiqirni daxi ojaltsə, 60-cı illərin axırında məshyr qimjaqər Ejler, Baqədi xam neftdən ag neft çəkərməşdyr. Byndan sonra ag neft zavodlarə tiqməqə başlamışlar, Baqə ag neftinin cinsi babat oldygyndan Rysjadan sürəllə Amerika neftini səkşədməyə başlamışdyr. Aqə neft istehsalatənb inqışaf etməsinə ən əsas səbəb 1872-ci ildə icarə sisteminin lagvi olmuşdyr. By tarixdən e'tibaran neft istehsalatına bir çox, kəsmən jerli, laqin əqsədən xarici (ryslar) sokylmışlar və dərhal Amerika usuly ilə byryg kazmaga başlamışlar. Istehsalatən sürəllə artmasına daxi aktiv və kuvvətli fantanların vucyda qəlməsi ə qəməq etməmişdir. Təbii fantan vyrdykda hasil olan neft, mevcyd olan neft anbar və xəzinələrinin dityarından artıq olyb, ixracə daxi mevcyd olan nəklilyat ilə mumqun deqil idi. By zaman bazarən tələbi həkiki istehsalatdan çox qeridə kalınmışdı. Neft işinin əzünə bir təşqilatə qəziəməsi və başləca texniqi təbəddulətn ilq əvvəl nefti muhafəzə etməq və neft nəklilyatə dajirəsində olacagə hiss olynırdy. Neft işindəqi butun-butuna bir dəiqışiliqdən korkmajan „Nobel" kardaqlarə olmuşdyr. 70-ci illərin axırında, bynlar Baqə neft istehsalatına 20 milyon manat koqyb, bəjuq bir zavod və bəjuq neft xəzinələri (anbarlarə) tiqdirmişlər. Birinci olaraq bynlar, zavod və qəpruləri neft qəmarları ilə (borylarla) birləşdirmiş və Kaspı dənizi ilə Volga çayında neft flotynyn təşqil olynması bynların təşəbbusundan aslyə olmuşdyr. Butun by tədbirlərdən sonra, Baqə neft istehsalatə texniqi cihətdən əz muəllimi olan Amerika istehsalatından 1905-ci ilə kədər qeri kalmamış və jer qurrəsində birinci jeri ditymışdyr. By birinci texniqi inkilabdan sonra, neft sahəblarənb təşəbbusə yzyn muddət olmuş və milliləşməqə kədər zavod və nəklilyat dajirəsində mahijətili bir dəiqışiliq qərunməmişdir. Texniqi cihətdə bir nektədə dıryb, kalmasyna toprak məsələsinin intizama salınmaması dəxi əz səbəb olmuşdyr. Muharəbə başlanan vaktlarda Baqə neft istehsalatə xarici kapital ilə səkb bir rabitədə olyb, həkikətdə bejnəlmil bir istehsalat şəqlini almışdı. Şubhasiz qi, „rys" neft siyasəti Baqəda və hətta Peterbyrgdə deqil, dunja birzalarə olan London, Paris və Bərlində də aparılmışdı.

10. Neft təsərrüfatının səmərələşdirilməsi şərtləri.

Neft işinin əsas xususiyəti: neft çəkan sahənin jalənbəz qəqana bir muəssəsə monopoljasında oldygy bir halda, by neft jerlərinədən səmərəli bir syratda istifadə olyna bilməsindən ibarətdir. Tərsinə bir sahədə bir neqə və ja bir çox firmi işlərə o vakt neft ehtiyatənbən bir çox hissəsi tələf olmuşdyr. By neft istehsalatənbən əsas kənyndyr. By kənyən nə ilə izah edilir? Sy daima nefti tələf edir. Byryg kazıldəkdə neft təbəkasindən ykərədə olan sy təbəkasından, sy, javaş-javaş aşağı jol edir və neft təbəkasini sy başbə xarab edir. Bir kədər vaktıdan sonra əvvəlcə, jalənbəz neftli olan təbəka sy'y neftli kərsək bir təbəka halənb əlir və ildən ilə syjyn mikdərs artır. Neft ehtiyat əz istismar olynmış olsa belə, syjyn tokynməsinənbən dəğdəcəlgə neft təbəkasini ilə bir hala qətirir qi, byrədən çox əz neft istehsal etməq olyr və hətta axırda byrygy byrakmaga məcbur edir. Neft istehsalatə üçün, syjyn dəğdəcə təsirinə neft təbəkalərinin yğraja bilməjəcəq istismar kəjdələrə çox əhəmiyyətliədir. Syjyn byryga daxil olmasına mane olmaq məksədilə, praktiki olaraq qəruəl tədbirlə tamponaz deqirlər. Muxtalif tamponaz usyllarə vardy:

1. Kyjy dərinə qətdiqca bynyn divarlarənb məhqəm saklaməq üçün (kyjy divarlarə ycmamak üçün) kyjyja muhafəzə borylarə salırlar. Birinci bory parçəsə salındəkdən sonra, üst tərəfdən byna başka bir kol vintlini və ja qəjdirilir. Borylar jənə də aşağı düşürülür. Borylar aşağı salındəkdə aşağı düşən kolyn alt ycy rast qəlan syxyların bəjuq bir mukavəmətini səndərmək məqsəjlətinə kəldəğəndən by yç kol məhqəm olmuşdyr, by məksəd ilə alt ycy kalın divarə bir halka ilə təchiz edirlər qi, bynyn də başmaq denilən sıvri alt qənarə vardy, sy ilə mubərazənin birinci təcribəsi bydyr. Başmaqə sy qəcməz qi təbəkasına sokyb, by syratla syjyn üst sy təbəkalərindən basmaq vasitəsilə qəcməsinə mane olmandan ibarətdir; 2) Muhafəzə borylarla kyjy divarənbən arasəndaqə boş məsifəni, dryr sement ilə dolduryrlar. Sement katılaşdıkdən sonra katı bir sy qəcməz kəbkə əmələ qətirir.

Neft təbəkasini, sy basmamak üçün aparılan mubərazə, sy və neft təbəkalərinə harada və nə dərinliqdə rast olynacağı mə'lym oldygy təkdirdə muvəffəkiyyatlar ola bilər, neft təsərrüfatı parçalandəğ şərtlər içərisində qeolog əz joldəqlarə ilə rabitədə bylynmak qibi fənnin əsas silahlarına malik ola bilməjir. Byryg kazıldəkdə qicilmiş təbəkalər bir „ticurat sirri" təşqil edir və neft sahəblarə rəkabət etdiqi firmənbən qeologlarə nəzərindən by sirri muhafəzə edirlər. Bynyn nəticəsində, hətta qəhnə və çəkdan istismar olynan sahələrdə əfv ediləməz səhivlər tərəjir. Byrygyn byrma usyl ilə kazılməsə, jer altənbən kyrylysy barəsində daha dəqiq və

və əjdən bir təsəvvuratın mevcud olmasının tələb edir. Butun by səjədiqlərimizdən biz belə bir nəticə çıxarırbk: ancak neft istehsalının parçalanması ilə yiyəməjan bir qeoloji inqisafənda sy basmakla və syjyn neft təbəkəsinə qəçməsilə mubarəzə etməq olar, deməq, bir sahə üzərində byrgy kazmak işlərini səmərali syratdə kymrak üçün by işin butun təşqilatə ejni bir alda olmalıdyr. Texnika ezu, həqumat və ja xususy monopoljanın vucyda qəlməsinə qəməq edir.

11. Milliləşdirilmədən əvvəlki neft sənəji.

1918-ci ildə birinci dəfə olaraq Baqə neft sənəji milliləşdirilmişdir. 1918-ci ilin sentjabr əjdəda türqlərin Baqəja qəlməsi və Azərbaycan Cümhyriyyətinin e'lanı dərtdə olan artkək surməjan by milliləşdirilməyə niyəjat kojdy, musavat devri Baqə neft sənəji üçün əlqun bir devr idi. İstər neftin istehsalatə, istərsə byrgy kazma işləri tənəzzulə ygradə, byna səbəb Baqənin iqi ildən artkək Rysja Şyry həqum: tindən izolirə edilməsi idi. Şyralar Rysjə, Baqə neft sənəjinə jəjnəz texniqi materyal ilə təchiz edən bir jər deji (1919 cy ildə texniqi materyallər İngiltərədən asənliklə almak olırdy) həttə neft məhsylatının ixrac olındygy b'ir jerdur. Baqədə neft ehtiyatə qun-qundan artırdı. 1920 ci ilin aprel əjdəda, Şyralar həqumatının kirydygy bir qəgda butun Baqə neft sahələrində qunda çıxarsan neftin mikdarə qok az olyb 1880-cy illərin istehsalından artkək olmaıjərdə.

12. 1920 və 1921-ci illərdə Baqə neft sənəji

Neft sənəjinin milliləşdirilməsindən sonra təşqil olınmyş (1920 ci ilin 28 mayında) Azərbaycan neft kompanjasy 270 milyon pyt neft məhsylatının səhəbə oldy.

By bəjuq neft ehtiyatın Baqədən ixrac etməq üçün qok artkək bir kuvvə sərf etməq lazıym idi. Barbad bir halda bylynan Kaspi-Volga nəqliyyat ilq qəmi joly açılan qibi, jəlnəz 150 milyon pyt janacaq əpərə bildi. Əjdə olan butun malijə floty tə'mirinə kojyldy, milliləşdirilmənin birinci ili, mə'dən və zavodlarda aktiv işləməq ili deji təşqilat metodu və sxeməsinin aktarış ili idi. Mə'dənlər bəjuq bir dikkətlə təsəvvurati və inzibati vahidlərə belünub, gryplaşdırıldı. "Mə'dənlər" qeoloji kirylyşdan binalar, e'malatxana və ocakların mevcudylyb, olmmasından əsləb olarək bir-birilə birləşdirildi. Gryp, gryp mə'dənlər by və ja başkə bir sahəyə mütəəllək olyb, olmmasından əsləb olarək birləşib

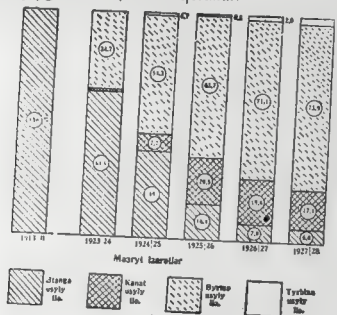
rəjon idarələri təşqil edir. Milliləşdirilmənin birinci ili, mə'dən lərdə istehsalatın daima tənəzzul etməsilə qəçir. Byna qərə də 1921-ci ildə əməq və mudafəə syrasə tərəfindən Smil başda olmaqla qull itijlər b'ir komisjon Baqəja qəndarilir. By komisjon Baqə mə'dənlərinin qələəəqini jaxşələşdirmək üçün bir qok kərnəmələr kəşyl edir. (Əl kyyjylər mikdarənin artması, işi azələşb, əzykə və texniqi materyallar joklygy, qəgəz pyllərin kiyimədən dūsməsi, zəhmət intizamının qəzənilməsi əvvəlqi müş-tərəq idarə usulyynın qəturulub, vahid idarə usulyynın tətbiqi—Azərneftin komitəsi əvəzinə Azərneft—Azərbaycan neft idarəsi). Byndan sonra neft sənəji tərəkkil etməqə başlad.

13. 1921-1925-ci illər devrində neft çıxarsılması.

By devrdə əjdən əja istismar edilən kyyjylərin ədədi və bynylla bərabər çıxarsan neftin mikdarə artıdğı müşahədə olınyr. İstismar usulyyn texniqi tərəkkisi, jəlnəz 1924-25-ci illərdə başlajır. Neftin darin nasos vasitəsilə çıxarsıdğı dyrgylərin mikdarə by ildə artkək dərəcədə qokalır. Zəlonka mikdarə azalır. Darin nasoslar neft çıxarsılması səməraləşdirir, qonqu by nasoslar vəz' edildiqdə kyyjylər hermetiq (qip) kapannıms olıy. Butun başkə istismar usullarında neft təbəkəsindən byrada mevcud olan gazlar artkək qəsilməqsizin ycyb qədir. Bynyn nəticəsində təbəkədə təzjil artır, jə'nə başkə səzlə kyyjynyn dibinə dogry nəftin akına kuvvəsi və surəti azalır və ejni zamanda syjyn akmasına mukavəmət qəstəran kuvvə zəiflajır. İçinə nasos salınmyş və hermetiq kapannıms kyyjy işə havənin kirydygy sərməsindən xylas olıy, byna bəkmajarak gaz jənə də ygyrsə tıamamila dytylyr və benzini istehsalına işlədilir. Nasos istismar usulyynın tətbiqinə kədər Baqədə "açk istismar" qibi sarsək bir usyl işlədilir (zəlonka ilə dərteb çıxarsırdı) belə ittifaqda neft mə'dəndən zavoda qədincə qədər havaja tokınyr və nəticədə ən junqul hissələri ycyb qədir və nefti zavodca distilə eldirdə, byndan qəkan benzinin mikdarə azalır. "Kapalı istismar" usuly səjəsində, neft distiləşməsində ən kiy-mətlə səjəlan benzini, gazolin və ligroin qibi maddələrin mikdarə artır. Zəlonka ilə dərteb, çıxarmaya nisbətən daha kuvvətli bir syratdə syjy təmizləjən darin nasosy işlədilməsi jər altının halına da jaxşə tə'sir byrakdı. Syjyn bəjuq bir enerzi ilə çıxarsılması təbi olarək sy basmamanın ənuunu aldı. Byndan əvvəlqi inqisaf devrində bə'zən sy elə bir surətlə basırdı qı, bir fəalaqət şəqlini alırdı. 1921-1925-ci illər devrində bir də fantan neft istehsalə əhəmiyyətinin artıdğı müşahədə olınyr.

14. Neft istehsalının səmərələşdirilməsi ygyrynda muvəffəkiyyətler.

1925-ci ildən sonra Baqç neft sənəji çoxyn bir syratda tərəkki edir və səmərələşdirilməyə başlajlar. Sənəjin səmərələşdirilməsi muvəffəkiyyətli ictimai kyrylyşyn əsas bir şərtidir. Baqç neft işanəjinin səmərələşdirilməsi hiss ediləcəq nəticələr verməşdür. By lq əvvəl byryg kazma işlərində qərunur.

Şəqil-27.
Byryg kazma usulları %

KAZİMLİB MƏSƏFƏNİN ARTMASI CƏDVƏLİ (METRO İLƏ).

İllər.	Umumiən kazı- mışdır	Ştanga usuly ilə	Kanat usuly ilə	Byrma usy- ly ilə	Tyrbina usuly ilə
1913	171724	171724			
1923-24	78088	503.7	605	27105	
1924-25	122023	45493	9389	66198	912
1925-26	202094	32405	41789	125000	950
1926-27	257734	19560	51432	181872	4900

By diagram və cədvəldə, iykarədə səjdəgəmiş byryg kazma usullarında, baska tyrbina usuly qibi yeni bir usula rast qəlib. By barədə bir neçə qəlmə sejləməq lazımi qəlib. Baqç mühəndisi Kapllyşnikov tərəfindən ixtira olınmış by usuly'n bejəq qələcəq

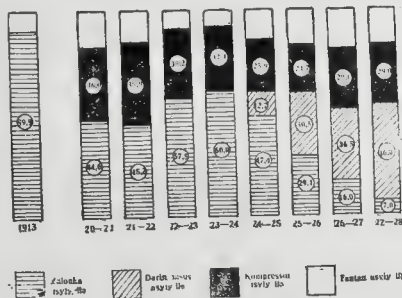
vardır. By usuly'n tətbiğinde kazmağa və kyjy dibinin jyylması-na az enerji sərf olınır. By diagramma və cədvəldən: 1) 1926-27-ci ildə byryg kazmanın muharəbədən əvvəlqi ilə nisbətən artıdğıgı, 2) muharəbəyə kadar Baqç rayonında byryqların qəhnə usuly ilə ştanga vırrma usuly, indi isə yalnız by usuly ilə kazma işlərinin 6% aparıldığıgı və xususan qeniş bir mikyasda tətbiq olınan usuly, ycyz və tez başa qələn vırrma usuly'ny oldıgıny qərunur.

3) Tyrbini ilə kazma usuly iləndə ilə artır.

Byryg kazma usullarının səmərələşdirilməsi ilə barəbar, kazılınış məsafənin hər metrəsy ycyz başa qəlib.

Səmərələşdirilmə nəticəsində byryg kazmanın bahası (dəjəri) 2-2½ dəfə azalmışdır.

Neftin istehsalı dəxi artıq dərəcədə səmərələşdirilmişdir. Byrda nyhi-nəbiden kalma zalonka (çallaq) dərin nasos və kəs.

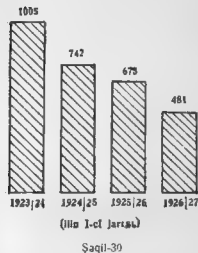
Şəqil-28. Neft istehsalatının şüalları.

mən kompressor ilə əvəz edilmişdir. Nefti çallaqla çəməq usuly-na nisbətən nasos istismarının iktisadi üstünlüyü byndan ibarətdir: Birinci byrygda işləjə işçinin mikdarı azalır və byna qəfə də Azərneft işçilərin mikdarı çox-çok azalmışdır. İyinci byryga sərf olınan enerji dəxi azalır. Əl kyjysına nisbətən nasos kyjysına 3 dəfə az enerji sərf olınır, üçüncü istismar iş saatının

bahası aqşılır, məsələn: 1927-ci ildə əl kiyisində istismar saatının bahası 6 manat 18 kəpiq, nasos kiyisində 4 manat 19 kəpiq jə'nii 32 fəjizdən artıq ucuz başa qəlmışdır.

1913-cü ildən başlanğık zalonka vasitəsilə istismar usuly fəjizinin artıq daracədə dıduquq (89,9% dən 7% kədər) və aqşına olarık, darın nasos usuly rolynyn artıq daracədə artıdğı (1924—25-ci ildən 12,7% dən 1927—28-ci ildə 46% kədər) dijagrammadan qərunur.

Samarələşdirmə nəticəsində istismar məxarici jə'nii neft istehsalatına (neftin çkərtılmasına) səri olynən məxarici daxi azalmışdır. 3¹/₂ ilin müddətində istismar bahası 2—2¹/₂ dəfə azalmışdır. Jyri qı, aşagıdağı dijagrammadan byny jaxşş qərməq olıyır.

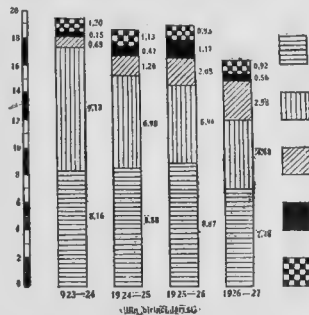
Samarələşdirilmə jolynda başka müvəffəkiyyətlər aşagıdağı işlərdə qərunmuşdur. Jykarıda qəstərdi qı, qeoloji mə'lumatlara, e'malatxana, ocak və ilax... mevcud olmasına jygin olarık Azərneft mə'dənləri gryplara birləşdirilmişdir. Ləqin ilq zamanlar təsərrüfatın busbutun birləşmədi qərunu. Qagız üzərində birləşməq təcridə parçalanmış oldıy qı mejdəna çkədi. Mə'dənlərlə əlakənin ağır şərtləri birləşməqə mane tərədirdi. Nə-

lijjat jəkidi, Baqı isə öz jolsyzylyy ilə Azərbajan xaricində belə, məşhyr ola bilərdi. Birləşmiş və iri bir təsərrüfatın butun üstünlüqləri lazımı əlakənin bərpa edilməsi və mə'dənlərə lazımı materialın vaktli-vaktində verilməsi gejrı mümün oldıy qıbi, həkikətlər önündə pıç olardı. By mane'li qı qənar etməq üçün butun mə'dənləri istər bir-birilə, istərsə ləgv olynmış 18 ambar əvəzinə tiqilmiş mərqəzi ambarlar və dəmir joly stansiyası ilə, dar dəmir xətti ilə birləşdirməq lazımlı qəlirdi. Çəqilmiş dar dəmir xətti, Ağ səhər, Syraxanə, Sabıncı Binakədə və Biləcəri birləşdirir. By xəttin yzınylyy 46 qilometrodyr; byndan başka 19 qilometro ambarlar və mə'dənlərə 14 qilometro daxi stansiya jolları çəqilmişdir. Samarələşdirilmə fiqri by jəniliqə butun-butuna qıfajətlənməjir, Azərneft həli-hazırda Baqı işlərinin koca bir arzısı olan „işçi jyrdları“ tiqlilişini həyata qəçirməqdədir.

1925-ci ilin oktyabr əjə'nii birinə Azərneft işçi və kilylykçylarının mikdarı 50204 nəfər, 1926-cı ilin oktyabr əjə birinə isə 45479 nəfər idi. İşçi və kilylykçyların çokı, normal şərtlər daxilində, mə'dənlərin jəkənyəndə jəşəməlişdyr. Həkikətdə isə bynyn aq-

sınə rast qəlirliq. Neft işlərinin çok kəsmə mə'dən səhəsi xaricində—şəhərdə jəşəyib hər qun eləqtrik dəmir joly ilə Syraxanə və Sabıncıya qəlməqə məcburydyr. Azərneft rəhbərləri, butun neft sənəinin kilylyşyyn dəjşidirməq işində mühüm mumanəətlərdən birisi mənzil ehtiyacı olydygyny qərunurlar. Byna qərə də Azərneft 1923-cü ildə busbutun və jə bir kədər dəğəlmış binaların tə'mirinə və içində jəşəyən binaların xərda tə'mirinə ciddi syrətdə başlad və nihəjət „işçi jyrdları“ tiqlilişinə şury etdi. Çəzilmış plan üzrə jəkin illərdə mədəni jəşəyş tələblərinə jygin 2400 kədər jəni jyrd mənzillərinin tiqlilməsi müləhəzə olynır. 1926-cı ilin oktyabr əjə birinə Azərneftin butun işçi jyrdlarındə tiqlintisi kiyrtarmış və kiyrtarmamış 2850 mənzili 676 bina (ev) 4 məqtab 1 dənə 8 otaklı üymy jatacak evi və 3 hamam var idi.

Jykarıda səjlədiqlərimizi kəsa olarık xuləsə etdiqdə neft istehsalatı dəjirəsində texniqi inkilabın başlanğıcını; mə'dən səhə-

Şəqil-31. Bir ton neftin (mənzil ilə) otıyış kilyatı.

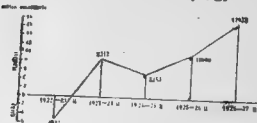
lərinin duzqun bir syrətdə təksimatını byrma və tyrbina usuly ilə byryq kazmanın tətbikini jyryyların, jər altınn qeoloji kilylyş mə'lum olmaq əsas üzrə kəzılması, eləktirqləşdirilmə, kəpəli istismar tətbiki, nəkliljətin nizama salınması, ambar işlərinin mərqəzləşməsi və əjəni zamanda istehsalatın ucuz ələ qəlməsini kejd etməq olar.

Həç şubha jəkdyr qı, neft istehsalatının qəstərdi qı, jəniden təşqil olynması imqan, milliləşmə qıbi bir faktoryn mev-

cydijlatilə əmələ qəlmışdır. Çünku bəjuq manapolja təsərrüfatın əlverişli olması ən çox neft işində aşqara çıxır.

Neft işində məxaricin azalması nə qəstləməq üçün aşağıdaq diagrammənə tərtib etdiq:

Xalis istismar məxarici dediqdə biz, zəhmət məxaricini, material janacaq elektrik enerzi və muxtəlif məxaricləri dəxi təsəvvür edirik. Pajlara çıxılan məbləğ—malijə komissarlığına verilən məbləğdir. Azərneftin 1926-cı ilə qədər tətbiq etdiqi amortizasiya usuly byndan ibarət idi: byrygyn istifadə müddəti 5 il və sənəliq

Şəkil-32. Mənfəət və ziyan.

edici məqsəd çox əhəmiyyətli—neft çıxan yerləri, bir tərəfdən sı basmış byryqlərə ləq etməqlə və o biri tərəfdən istismar olunan byryqlərin fondyın, bynların təmir joly ilə artırmaqla sağlamaqlardır.

Azərneft sənədləşdirilmə işləri nəticəsində zərər çıxaran bir müəssisə hələdən, kəzənclə bir müəssisə halına qəçdi qı. byny da aşağıdaq diagrammadan qoruruq.

15. Neft distillasiya işlərindəqi muvəffəkiyyətlər.

Neft distillə edən zavodların butun əşyalarını başqa əşyalar qib-Syra hequməti əlinə bərabər bir halda olaraq qəçmişdir. Zavodların təmiri, yeniləşməsi, alət və materialların jöklyy çox cətinliq tələfirdi. Byndan başqa neft distillə edən zavodlara by axıza qədər çox az fiqir verilir, çünku başlıca olaraq by fiqir byryg kəzmək və neft çıxarmaq işlərinə verilir. Neft distillə edən zavodlarda xam neftdən benzın, aq neft, surma yağlar və neft janacığı alınması məlumdur. Zavodun fəaliyyəti bazərin ehtiyac və tələbindən asılıdır. Bazərin ehtiyac və tələbi janacığa olırsa, işi elə qəturmaq olar qı, butun məhsulat janacaq olsun ("məzət" məhsuly) bazərin tələb və ehtiyac dəjəsidəqi ittifaqda zavod "aq neft" işlər, jəni neftdən çox aq neft almıqqa çalışır. Ovtomobil nəqliyati və təjjərəçiliq tərəkki etməsi, zavodlardan var kuvvə ilə benzinin artması nə tələb etdi. By məqsəd üçün zavodlardan birisinin aq neft batərəjəsi janında "boryly aparat" kirylymişdir qı, byrada iqlinci dəfə gazolin distillə etməqsizin eksport benzini almaq mümkün olıy. Zavodlardan birisi "nefti benzindən tə-

mizləməq məqsədinə jərar bir halda salınmışdır və by səjadə Bibihejbət və Syraxan neftləri 12—15% benzın verir. Nihajət, benzın istehsalı işində "Qreking" zavodun iqlılması ciddi bir muvəffəkiyyətdir. Qreking zavod, aqr neft məhsulatından benzın almıq mümkün edə bilən aparatlar məcmuyna dəjirlər. Byna, kəzərməq artıq dərəcədə bəjuq bir, temperaturı qətdərməklə və bəjuq bir təzjilə muvafiq olıyır. Əldə edilən Qrekingləşmiş benzinin xususi qəçisi qədkıy və byna qərə də Azərneft, by benzına kəzərdərməmə lazıq qədən jənqul gazolin almaq üçün bir çox təcrübələr jəpədi. By məqsəd üçün Syraxan və Ramana—da, professor Tixoritsinin kapalı devri* üzrə işləyən bir çox aparatlar kəjlydi. By işlər səjəsində ildən ilə benzinin çıxması artmağa başladı. Məsələn 1922—23-cü ildə 0,34% benzın çıxırdı; 1923—24-cü ildə 0,96%, 1924—25-ci ildə 2,22%; 1925—26-cı ildə 4,06% çıxırdı; 1926-cı ilin nojabr ayında isə by fəjiz 5,8 qəlmışdır.

Əlbəttə bynların hamısı neft distillə edən zavodlara hesabına səjmək olmaz. Çünku benzın çıxması nə cəkməmə işində, tətbiq olunan kapalı istismar usuly bəjuq rol oınamışdır.

Aq neft istehsalı işində, aq nefti jaxşılaşdırmaq üçün dəxi bir çox təcrübələr jəpəlmışdır. Axır vaxtlarda bizim aq neftə olan tələb artmadıyır. İş byradadır qı, hali-hazırda iql cins aq neft hazırlamaq lazımdır, birisi əşk üçün o birisi isə muhərriq-üzrə və Qreking usuly üçün. Təcrübə işlərdə qəstərdiqimiz iql cihət üzrə aparılırdı. Hər biri 10 milyon ton aq neft istehsal edə bilən iql "boryly aparat" kirylymişdir.

Jəq istehsalı dəjirəsində, təjjərə jəqlərindən çıxması nə cəkməq üçün bəjuq təcrübə işləri aparılmışdır. İldə 20 milyon pyt jəq hazırlayan bir jəq zavodu iqlılmışdır. Məzətin işlənməsi dahi dərinləşmiş və asfalt məhsulyna qədər vərdirilmişdir. Ejni zamanda məzətdən çıxarılan silindur bazərin mikkdar artmışdır. Benzın və surma yağların xarici bazara çox mikkdarda satılması neft təsərrüfatı nə məhqəmlə bilir. By məqsədlə Azərneft iqlinci Baq-Batym neft qəmərinə qəmqəməq başlamışdır; by, bəjuq bir təşəbbusdur. Hali-hazırda mevcud olan səqizl dıymalı aq neft borysy ildə bir milyon ton aq neft sevk etməq iqlirilə qəçilmişdi, həkikətdə isə by qəmər vasitəsilə by mikkdarın jərsindən bir qədər artıq aq neft sevk etməq mümkün olıy qı, by da Azərneftin ehtiyacını qəməjir. Iqlinci bory qəmərinin qəçılması Zakafkasiya dāmir jolyı n az mikkdarda sevk edəcəq istədadən tərətdiqi mənərlərin ortadan qəturmaqdan başqa, aq neftin sevk edilməsi bahası nə də yczləşdirməkdir.

Neft distillə edici zavodların fəaliyyətini qəstərməq və byny muhərabədən əvvəlqi norma ilə dıtyşdırmək üçün aşağıdaq cədvəl qəstərim.

MİN PYTLARLA NEFT DISTİLLASJAS

İllər	İstehsalat	Həzər məhsuliat alınmışdır									
		Benzin	Ag neft	Sollar ja- gu	Surma- jaglar	Xuyssi jaglar	Viskozin	Janıck mıssı- mıssı	Hızırcañ sıyabın jaqıyır	Jırm təb rılantlar	
1913	278358	1456	82193	11908	18904	11	120	148673	263267	5144	
X-1920 IX-1921	119607	276	29928	1325	5368	91	137	79222	116347	74	
" 1921, 1922	124347	380	29326	1225	7388	64	126	82183	120694	698	
" 1922, 1923	126797	440	28172	1488	5673	62	214	81048	117093	6860	
" 1923, 1924	144022	1496	37421	5581	4722	13	128	83878	135579	6315	
" 1924, 1925	186233	3463	30176	4861	8187	141	343	98833	163994	21193	
" 1925, 1926	214151	7024	36491	1538	10837	890	526	113508	193674	15692	

Neft distillə edən zavodların səmərələşməsi devri, kiçikməli məhsuliatın və xüsusən benzinin çıxmasına təsir etmişdir.

16. Neft məhsuliatının ixracı.

1920-ci ildə S. Ş. C. İttifaqı xaricə neft məhsuliatı çıxarmışdır. Xarici məmurlara neft məhsuliatının ixracı 1921-ci ilin aprel ayından başlamış və ildən, ilə artmışdır. Bu ixracın beşuq kısmı Baqı neft sənəji üzərinə düşür. Məsələn 1925-26-cı ildə S. Ş. C. İttifaqından 1331 min ton miqdarda çıxarılmış ümumi neft məhsuliatından 1008 min tonu, yəni 80 % Baqı hissəsinə düşür.

Neftin Baqıdan ixracı by cədvəldən qorunur.

İllər	Min ton
1920-21-ci il	2,6
1921-22 "	101,0
1922-23 "	231,2
1923-24 "	534,2
1924-25 "	919,0
1925-26 "	1008,1

Baqı nefti, iç bazara Həştərxan, Petrovsk, Krasnovodsk is-qələri vasitəsilə, xarici bazara isə Batum və Ənzəli (İran) tərikilə çıxarılır. Neft məhsuliatı Batuma, xüsusi vagonlarda (sistern-lərdə) dəmir joly ilə və ag neft borysynda sevk edilmaq vasitə-silə çıxarılır.

17. Azərneftin qeməqçi müəssisələri.

1. Elektrotok.

Baqı neft sənəjində oldyq qibi, heç bir jerdə neft istehsa-latı elektrik stajonları-nın tə'alijiatından sək bir rabitədə dejil-

dur. Hətta dunjada ən beşuq hesab olunan Şimali Amerika və Meqsika neft mə'danlarında elektrik carajanı Baqıda ojadıqı roly ojnamaı, byna qərə da orada mə'danların ehtijacına sərf olunan elektrik enerjisinin istehsalı çok olmaı, byny bir çok pərca halında bylyan qıçq stansalarda alırlar. Baqı neft sənə-jində oldyq qibi, beşuq neft işlərinin ehtijacını ədajə bilən kuvvatlı stansalarda enerji istehsalının mərqəziləşməsi Amerika neft sənəji üçün hələliq bir ideal olaraq kalır. Hali-hazırda "elektrotok" (elektrik carajanı) adında vahid bir müəssisəyə bir-ləşmiş Baqı elektrik stansaların neft istehsalında ojadıqı beşuq roll muharəbədə əvvəl belə əzunu qəstərmış, muharəbə zamanı və Baqı neft sənəjinin milliləşdirildiği ilq zamanlar art-mış, indiq zamanda isə bynların əhəmiyyəti daha əjdən qorun-məqdədur. Milliləşmənin birinci ilində butun neftin 64% elektrik enerjisi vasitəsilə istehsal olynyrdı. 1925-26-cı ildə elektromotör-lərin hesabına, istehsal olunmuş butun neftin 85% düşmüşdür, hali-hazırda isə butun neft elektrik kuvvasilə istehsal olyny. By syratla əlverişli olmayan byxar məşın Baqı neft sənəjində əz əmrınu surub kərtərmış. Elektrotokun başlıca stansaları Ag şahardağı "Krasnaja Zvezda" (Kızıl Yıldız) ilə Bibihejbatdağı "Krasin" adına olan elektrik stansasıdır.

2. Lejtenant Şmidt adına məşın kəjbran zavod.

Şmidt adına olan məşın kəjbran zavod butun Zakafkasiyanın iri zavodlarındən birisidir. Kaba mə'dan işlərinə yjgynləşdiril-mış və muharəbə müddətində məşınları qəhnəlmış by zavod, neft işinə məxsus müasir texnika ehtijacını ədəməq imqanı xari-cində idi və byna qərə da Azərneft by zavodı bərpa etmiş, qəhnə alətlər kəjdəyə qətririb jeni alət və n.əşınlarla təchiz etmiş-dür. Milliləşmə zamanı çəlyən 50 nəfər işçisi indiq 1400 nəfərə çətdirilmişdür. Zavodun tə'alijiat karakteri dəxi dəjşiqliqə ygra-mış və apardığı tə'mirat işləri əvəzinə, zavod jeni məhsulat (alətlər) byrakmaga başlaı, tədricən qultvı istehsalat işlərinə qəçmişdür. Hali-hazırda by zavod dərin nasoslar, bynlar üçün dəzəqahlar, byrrma usyl ilə kəzməyə məxsus dəzəqahlar və dərin nasoslar vasitəsilə kiyylar istismar etməqə məxsus qıçq alətlər kəjbr.

3. Nəkliziat.

1920-ci ilin maj əjdə neft sənəji milliləşdirildi dən sonra Azərneftin butun nəkliziat jəlbəz juq nəkliziat ilə məhdud-ləşmişdi; avtomobil nəkliziat və dəmir jolları jək idi. Hali-ha-zırda Azərneftin jurlərlə miniq və juq avtomobilləri vardy; byn-dən başka butun fabriq, zavod dəjrasında 139 qilometro zynly-

gynda və Şvars adına Azərbaycan mədən dəmir jolları mevcuddur qı, by jolların da bir çox vagonları və səjirə mütəhərriq kəsmələri vardır.

4. Kanat.

Azərbaycanın şirələşməsindən əvvəl Bəqədə 6 kanat fabriqi mevcud idi. İndi isə Azərneftin bynrlarında ancaq birini istismar edir və by fabriqi Bəqə neft sənəinin kanata olan bütün ehtijacını tamamilə edəcə bilər. Kanat istehsalatında qı muvəffəkiyyətlər nətiəsi. kanatın otıyış kiymətinin ucyzlaşmasıdır.

5. „III Bejnəlmilal“ mismar zavody.

Mısmar zavody mısmar, məfil və pərçin (qı başlı мых) istehsal edir. Azərneftin mısmara olan ehtijacı by zavod tərəfin dan bütün 100%, pərçinə olan ehtijacını isə qıqıq bir kəsmə edənir.

6. Taxta və ağac zavody.

Əqsəriyyətlə işçi jırdy qıntısı ehtijacını edəməqə xidmət edir.

7. Qərpiç zavodları.

(Proletar və Fioletov adına) inşaat qərpiçi istehsalına və kəsmən qıl kablar istehsalına yigynləşdirilmişlər. By zavodların məhsulətlərin bəhası qetdiqə aşağı düşməqdədir.

8. Baş mağaza.

Məhtəşəm b'r muəssədur. Byrada qıqıq bir mısmara kədar muhafəzə olynyb, mədən və zavodlara lazımlı olan bütün əşja hak-hesaba alınıb muhafəzə edilir. Baş mağaza, Bəqə şəhərinin müxtəlif hissələrində mevcud olan 20 mağaza ambar əvəzinə təş-qıl olınmyşdır.

B. Dərsin hazırlanması kəjdəsi.

By dərsi hazırladəkda əynın məhiyyətcə uq kəsmədən: neftin disti-lası və istehsalından, texnikasından (aparatyra) neftin çıxarılması və ehtijabına məxsus məsələlərdən və Bəqə neft sənəji tarixindən ibarət oldıgyny nəzərə almalıdır. Neft iktisadiyyatı (ekonomikası) əjran-dıqə əy kəsmələr müxtəlif əhəmiyyətli məliq olub, ən əhəmiyyətli neft-in çıxarılması və ehtijabı kəsməyir qı, əyna xususi bir diqqət verməq lazımlı qəılır. Vahid və iri neft təsərrüfatının parçalanmış qıqıq neft təsərrüfatına nisbətən məliq oldıyı üstünlüqlər fıqrını, əjdn təsəvvür

etməq artıq dərəcədə əhəmiyyətlidir. Bəqə neft sənəində əldə etdiql-miz əəjuq muvəffəkiyyətlər, jəlbəz əy nektəjinzərlə məsələjə jəknləş-dəkda, izah oluna əılır. Tələələr, XX əsrdə neft sənəinin artıq dər-əcədə tərəkki etməsi səbələri məsələsini əjdnləşdərte möhəqəm mənim-səməlidirlər.

Diagramma vasitəsilə qəstəriləmədən cədvəlləri (Aşqeron jərm ada-sında neft ehtijabı, ətun dınjada neft istehsalı, neft distilası və ixra-catı) başka b'r şaqələ salmalı (fəjizə və jə dəjirə sənəcələrinə çevirməli və lazımlı diagramma ilə cənləndərməli) (diagramma dıuz əycaqlı, dəjirəvi və əjri çizəqlər vasitəsilə qəstərilə əılır).

C. Kontrol işləri uqın mevzylar.

Aşqədəqə syalları fıqırlaşa, həll etməlidur.

- 1) Bəqə neft sənəinin tarixini jəzın.
- 2) Dunja neft ehtijabı və Aşqeron jərm adasındaqə neft ehtijabı nə cır pəjlaşmyşdır.
- 3) Milliləşmədən əy vaktə kədar Bəqə neft sənəində nə qıqlı mu-vəffəkiyyətlər əldə edilmişdir.

Ç. BY SYALLARA TƏHRIRI CAVAB VERIN.

- 1) Neft sənəji Azərbaycan iktisadiyyatında nə qıqlı rol oynajır?
- 2) Muasir sənədə neft nə qıqlı rol oynajır?
- 3) Neftin istehsalı və distiləşməsi nə qıqlı əjyr-əjyr proses-lərə (qədəzlərə) əjrlər?
- 4) Neftdən ələnən məhsullar və əynların əhəmiyyətini qəstərin.
- 5) Dunja neft istehsalında S. Ş. C. İttifakı nə qıqlı jər dytyr və S. Ş. C. İttifakında neft istehsalı nə cır inqışaf və tərəkki etmişdir?
- 6) Neft təsərrüfatı nə səmərlə b'r halda kyrmaq uqın nə qıqlı şərtlər vardır.
- 7) Neft distiləşməsi işində nə qıqlı muvəffəkiyyətlər vardır.
- 8) Azərneftin qəməqçi muəssəsələrini qəstərin?

D. MƏCBURİ MƏNƏVLƏR (ƏƏƏİJJAT) (RYSCADYR).

- 1) Каутер. „СССР по районам. Закавказье“. Изд. Гиз'а 1927. Стр. 89-119.
- 2) Худяков. „Закавказье“ изд. Центрального Управления нечаги ВСНХ СССР „в 1926 г., ценз 3 р. 75 к. Стр. 112-129.
- 3) Вольфа и Шубе. „Лаборатория по экономическим географии СССР“ изд. Гиз'а в 1928. Стр. 174-183.

- 1) Протул. „Как извлекается нефть из недр земли“. Изд. Совета Нефтяной промышл. 1935 г. цена 35 к.
- 2) Проф. Гурич. „Как перерабатывается нефть“. Изд. того же совета за 1925 г. цена 20 коп.
- 3) Добрянский. „Что такое нефть“. Изд. того же совета за 1923 г. цена 20 коп.
- 4) Бондаревский. „Советская нефть“. Изд. того же совета за 1926 год. цена 2 р. 50 коп.
- 5) Ломов. „В погоне за нефтью“. СССР. Изд. 1924 г. Цена 18 к.
- 6) Некоторые достижения в области рационализации Азербайджанской Нефтяной промышленности, изд. 1927 г. г.р. Баку.
- 7) Бариков. „Азербайджанская нефтяная промышленность на пороге 7-го операционного года“. Изд. Азнефти.

BEŞİNCİ VƏZİFƏ.

A. S. Ş. C-NIN TOKYCYLYK SƏNAJELİ.

Vəzifənin müdərəcəti.

Tokycylyk sənajeli nədur və hansı nevlərə ayrılır; pambyk nədur, pambygyn nevləri, pambyk lifinin cəhan hasilatı, Azərbaycanı pambyk hasilatı, Azərbaycanda pambyk qolynun əqin sahəsi, 1926-cı ildə pambygyn əqin sahəsi, Azərbaycanda pambyk əqin sahəsinin kəzaları qəra təksimi, Azərbaycanda pambykcylyk tarixi, pambykcylykda kooperasiyanın roly, Azərbaycan pambykcylygy üçün Rysja bazarının əhəmiyyəti, pambyk klymatları siyasəti, Azərbaycan pambykcylygynda agronomiq tədbirlərin inqisafı, pambygy işləmə operasiyası, Azərbaycanda tokycylyk sənajelinin hali-hazırkı vəziyyəti və onyn qələbəci, lın və lın sənajeli, ipəççilik və ipəç sənajeli, qanaf, qəndir.

A-Vəzifəyə əjd izahat.

1. PAMBYK VƏ PAMBYK SƏNAJELİ.

1. Tokycylyk sənajeli nədur və hansı nevlərə ayrılır.

Tokycylyk sənajeli bir səra operasiyalary ihata edir qı, bynlar əjirmə və tokycylyk istehsalat olmaq uzra, iqi bəuq istehsalatda birləşdirilə bilir. Əjirmə istehsalatı, fabriqa qələn lilili materialdan ipliqlik e'malə ilə məşğyl olır. Tokycylyk istehsalatında, tokyma dəzqahıların vasitəsilə ipliqdən tokyma hazırlanır. Sonra tokymaların tamamilə kəjrilib kytıması qəlır qı, bə'zan by da ajrılca bir istehsalat olaraq ajrılır.

Ipliqlik hansı lifli materiallardan hazırlanır? Lifli materiallar təbiətdə istər bitkilər və istər heyvanlar aləmində çox miktarda vardır. Əjirməyə jarajan 400 dən artıq bitki lifləri vardır. Ancak lifli materialların az hissəsi sənajə əhəmiyyəti kazanmışdır. Bynların arasındə birinci jeri pambyk dytməkdədir. Pambykdən sonra lın, sonra qətan, rys qəndiri, cyt (hind qəndiri) və ipəç qəlır. Muəjjən bir fabriqin hansı materialı işlətməsindən asılı olarık,

tokycylyk sənəjei: pambyk, jyn, qatən, ipaq və gejrı sənəje'lərinə ayrıılır.

Azərbaycanda pambyk, jyn və qatən sənəjei vardır.
Pambyk sənəjeindən başlajak.

2. Pambyk nədur?

Pambyk, pambyk qolyi deylən bitqiden alınən zərif bir tuqdur. Pambygyn yaxşy jetiməsi üçün ən muhum şərt, iklimdur. Pambygyn qolyi çok mükdarda ısıq və istiliq istər. Pambygyn veqetasija devri (bitqinin jetiməsi üçün lazıy olan devr) çok yzyın, 7 aj kədar çəqir. Bircə hy hal pambygy tropiq və sybtropiq bitqiləri grypyna daxil edir və byna qərə də onyn aqılma sahəsini muəjən olarək təhdid edir. Bynyn şimal jərym qurrasında jəylmə hudydy, 40° şimal enindən qəçər. Pambygyn jetişdirilməsində daha az əhəmiyyəti olan cənyb jərym qurrasında isə, təxminən 14-18 1/2° cənyb enindən qəçər və cənyb tropiqindən o jana qəçir. Ondən başka, pambyk üçün bütün veqetasija zamanında, xusysilə jəy ortasında juqsəq jəy temperatury lazımdyr. Pambyk meyvəsi-nin kozası jetişib açıldıqy və əsil pambyk lifi adlandırılmaqyız tuqlər ilə örtulu toxymalar açılıb xarici atmosfer təsirinə qarşy kəldiqy zaman, son dərəcə məhy edici təsirdə bylynan donlara və səhər şaxtalarına qarşy çok həssas olır. Byna qərə də, yzyın və isti qəçən jəy, sərin və şaxtasız pəjəz pambygyn yaxşy jetiməsi üçün ən əsas şərtidur. Pambygyn jəgmərlər hakkında da əzu-na qərə şərtləri vardır. Başlangıç devrində və sonra tamam boj alınca pambyk çok rutyhət istər. Laqin pəjəz jəgəslər lifə pis tə'sir edər; jəgəslən çok olmasq isə daha da mənfii syratdə tə'sir edər. Ən əxirdə qunəş şua'larınyn yzyın surməsi pambyk əqini üçün çok əhəmiyyətliidur. Qunəşin by tə'sirinə qərədur qı, pambyga „qunəş balası“ deylirlər.

Pambyk, toprakdan çok şejlər tələb edir: pambyk—lili çok olan, sərin, kyry toprakda çok yaxşy jetişir. Pambyk aqılən toprak hər halda munbit olınalıdyr.

3. Pambygyn nev'ləri.

Pambyk qolynyn ayrı-ayr nev'ləri oldykca çokdyr. Pambyk-cylykda bynlardan ancak dert nev'inin əhəmiyyəti vardır.

1) Tuqlu və jə lifli pambyk qolydyr. By nev' başbca müttəhid ştatlarda jəylmədyr. Müttəhid ştatlardan, Məssər, Orta Asya

Şəkil-1. Pambyk qolynyn çiçəqli, açılmış və açılmamış kozalı bir budağı.

Şəkil-2. Açılmamış pambyk qoly kozası.

və Zakafkasijə (Azərbaycana) jəylmədyr. Bynyn pambygy oldykca yzyın, nazıq və məhqəmdur.

Şəkil-3. Pambyk qolynyn açılmış kozası: 1) Kozanın qısıqlı (qıcıldılmış həldə), 2) ayrıca lifli bir toxym.

2) Dəniz kəragy qolydyr. By qol daha juqsəq qejfijətliidur. Ona qərə də, bynyn pambygynən ən nazıq nımrəli ipiq əqrilir. Müttəhid ştatlarda və Məssərdə jəylmədyr.

3) Ot şəqili pambyk qolydyr. By ən çok Asjada və kismən Azərbaycanada jetişir. Bynyn lifi kəsə və qobyd olır.

4) Ağac şəqili pambyk qolydyr. Byna Brazilja və Pervda (Cənybi Amerikada bir devlətdur) təsaduf olınyr; bynyn bejuq bir sənəje əhəmiyyəti jəkdır.

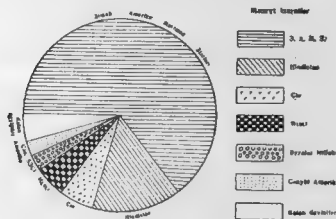
4. 1913 və 1926-cı illərdə muhum elqələrdə pambyk lifinin bütün dünya hasilatı.

Pambyk lifinin dünya hasilatı ən muhum elqələr arasında by cür təksim olınyr:

Min ton hesabı ilə.

Devletlər və elqələr.	1918-cü il	%	Dünya də- rəcəli.	1928-ci il	%	Dünya də- rəcəli.
1 Şimali Amerika Muttahid Ştatlara . . .	2826	60,0	216	3808	64,5	231,3
2. Hindistan	777	16,6	59,8	902	14,9	53,6
3. Çin	483	10,3	37,0	343	5,7	20,5
4. Məşər	315	6,8	24,5	325	5,4	19,5
5. Şyralar İttifaqı	118	2,6	9,4	164	2,7	9,7
6. Cənubi Amerika	88	1,7	6,1	163	2,6	9,3
7. Kalan devletlər	98	2,0	7,2	257	4,2	15,1
Jəqny:	4705	100	360	6052	100	360,0

1926-cı ildə PAMBYGYN DUNJA HASILATƏ DİAĞRAMB:

Şəkil-4

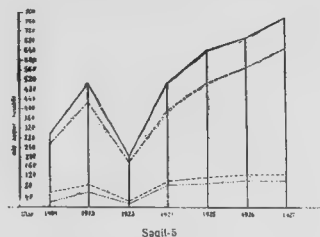
By diqramda qorulduqu uzrə Şimali Amerika Muttahid Ştatlara pambyk lifi istehsalında dunjada birinci jeri dytmakdadyr və onların hissəsinə pambyk lifi dunja sahilatənin 60%-i düşür. Pambyk lifi istehsalatında Şyralar İttifaqı digər devletlər arasın da beşinci jeri dytmakdadyr. Hərbdən əvvəl Rysja da beşinc jeri dytmakda idi.

5. Şyralar İttifaqına nisbətə, Azərbaycan Sosialist Şyra Cümhyriyyətində pambyk lifi hasilatə.

1926-cı ildə Şyralar İttifaqında pambyk lifinin umumi hasilatə 160,064 ton, Azərbaycan isə 18.816 ton, jə'ni 11,7% olmysdy. Şyralar İttifaqının pambykçylykla məşğyl olan hamy cümhyriyyətləri arasında (Əzbəistan, Kazakistan, Taciqistan, Karakyr-

ğyz, Karakalpak, Turqmənistan, Ermənistan və Çurclistan), pambyk lifi hasilatə e'tibars ilə Şyralar İttifaqında Azərbaycan iquinci jeri dytmakdadyr. Birinci jeri isə Əzbəistan dytyr.

6. Zakafkasija federasijasyna və Orta Asjaja nisbətə Azərbaycan pambyk qoly əqini sahəsi.

Məşryt işarələr:

—	Bütün Şyralar İttifaqında	pambyk qolyn əqini sahəsi
—	" Orta Asjada	" " " "
—	" Zakafkasija federasijasında	" " " "
—	" Azərbaycanda	" " " "

Azərbaycan by xusysda Zakafkasija federasijasında birinci jeri dytmakdadyr. Azərbaycanın pambyk əqini sahəsi Şyralar İttifaqına nisbətə 1909-cu ildə 6%, 1927-ci ildə deməq olar qı-12%. Zakafkasija federasijasyna nisbətə isə 1909-da - 34%, 1927-da-72% idi.

Həqumat, Azərbaycanda sistematiq şyrətdə artan by əqini sahəsilə qifajətlənməjəraq Azərbaycanın pambyk əqini sahəsinin 1928-29-cy illərdə birdən-birə 28.000 heqtara kədar artırdəblməsinə kejd etmişdyr.

Azərbaycan sy təsərrufatə tərəfindən, syvarma sistemini yaxşılaşdırmaq və qeşləndirməq üçün bəyjuq işlər qorulmaqdadır. Jakın beş il üçün tərtib edilmiş plana qəra, jeri syvarma sahələrinin artmasına yigyn olaraq Azərbaycanda pambyk əqini sahəsinin aşagədaqlə ölçüdə olmasə nəzərə alınır:

1920-cy ildə	139030 heqtar.
1930-cy	158152 .
1931-ci	184436 .

7. 1926-cı ildə pambyk əqin sahəsinin Şyralar İttifaqı rayonlarına qərə təksimi.

Aşağıdağı cədvəl vasitəsilə, Şyralar İttifaqında pambykçylik rayonları və 1926-cı ildə Şyralar İttifaqının ümumi pambyk əqin sahəsinə nisbətən bu rayonların nisbi əhəmiyyətləri barəsində aşağıdakı bir təəvvür əldə edilə bilər:

Rajonlar	Min heq- tar hesa- bə ilə	%
I. Orta Asiya		
Əzərbaycan	412	59
Türkmənistan	74	10
Kirgiz	32	4
Kazakistan	33	4
Karakalpak	17	2
Tacikistan	8	1
Jeqny:	570	80
II. Zakafkasiya		
Azərbaycan	107	15
Ermanistan	13	3
Qırucutan	9	2
Jeqny:	129	20
—	705	100

Butun Şyralar İttifaqında deməli, 1926-cı ildə Şyralar İttifaqının bütün pambyk əqin sahəsinin yarısından artıq Əzbəjistana, 15%-i Azərbaycan, 10%-i Türkmənistanla düşmüşdür.

8. Pambyk əqin sahəsinin Azərbaycan arasında təksimati.

1925-ci ildə Azərbaycanın ümumi pambyk əqin sahəsi 100 min heqtar idi və bu sahə kəzalar arasında belə bölünürdü:

1. Saljan kəzəsində	34,1 m. heq.	24 %
2. Ağdam	17,6 "	16,1
3. Ağdaş	14,2 "	14,0
4. Qeşçay	13,6 "	13,3
5. Şamaxor	6,52 "	6,3
6. Naxçıvan	6,2 "	6,2
7. Qəncə	5,43 "	5,4
8. Şamaxı	4,55 "	4,3
9. Kazax	4,24 "	3,9
10. Cəbrayıl	3,92 "	3,8
11. Myxtar Dağıla Karabag Əyaləti	0,76 "	0,7
101,12 m. heq.	100%	

By sıratla, Azərbaycanla pambykçylik mərqəzləri Saljan, Ağdam, Qəncə və Qeşçay kəzalarındır.

9. Azərbaycan Sosialist Şyra Cümhyriyyətində pambykçylik tarixi.

Azərbaycanda bəccarilən bütün sənaye bitqiləri arasında pambyk, istər dytdygy əqin sahəsi və istər əlqənin təsərrüfatındağı əhəmiyyəti e'tibar ilə, şübhəsiz qı, birinci jeri dytməkdədir. Azərbaycanla pambykçylik əhəmiyyətinin artmasına bir səbəb də odur qı, pambyk jəhənz muajin iklim, toprak və syvarma şərtlərində bəccarilə bilər. Azərbaycanla isə bu şərtlər tamamilə vardır. Butun Şyralar İttifaqının pambyk sənajey üçün xam material mənbə olmaq e'tibar ilə pambykçylygyn çox bəjuq əhəmiyyəti vardır qı. Şyra hequmətinin pambyk məsələsinə bəjuq diqqət verməsinin səbəbi də bydyr.

Pambygyn vətəni Hindistan səjəlr. Pambyk Hindistanda da ha kədim zamanlardan mə'lym olmuş və oradan Orta Asiyə, Məşşə, Çinə və Amerikaya jəylməşdyr. Pambyk qoly ancak aralarında jətişdirilə bilər. Byna qərə də pambygyn jəylməş onyn sun'i olaraq syvarılmaş ilə səkk syratda ələkəddədir. Qeşçay kəzəsində əqindən kəbak bir dəfə syvarmaqla pambyk jətişir. Azərbaycanın pambyk rayonlarının çökynda isə vaktndan-vakta dəfələr ilə syvarılır. Fərk ancak onların səjələrində və zamanlarındadır. Eyni zamanda by fərkən səbəbi, onların sy ilə tə'min olynmalarının dərcəsindən iləri qəilir. Zakafkasiyanın hali-həzırqə pambykçylygynyn ən qəhnə ocağı Ermanistandır. Qəçmiş Erivan gyberniasında camaat, qəçən əsrin səqşəncinci illərinin axyrynda Amerika toxumları almaga və pambyk fabriqlərinə pambyk vərmaqlə başlamış, 90-cı illərdə pambykçylik marak, qəçmiş Baq və Qəncə gybernialarına da qəçmişdyr. Baq gyberniası hudydy içərisində pambykçylik ən artıq Mygan çölündə inqışaf etmişdyr. O zaman Mygan çölündə bəjuq syvarma inşaət kyrylmışdy. Sonra, Qur çayının sol sahilində, duzanqah boynca yzanan Qeşçay kəzəsində da pambyk əqin sahəsi çox bəjuq miktara çatmışdy. Qəçmiş, Qəncə gyberniasında da pambykçylik çox sürətlə artırdı. Byrada gyberniasın duzanqah hissələri birinci jeri dytyrdy. Syjyn əzlgəyindən cənybdağı dağlık kəzalərdə pambyk çox əhəmiyyətsiz rol ojnayırdı. Pambyk hər jerdə bəjuq bazar əhəmiyyəti kəzəndə. Pambyk heç bir zaman xusysi ehtijac üçün və jə kystar tokyma e'malından ətrü bəccarilməjirdi. Tərsinə pambyk kəbakca fabriqa qədir və sonra həzır manyfaktyr şəqlində kismən kəjədyr və bynynda da kystar tokycylygy və əjirməçiliqini siddətlə səkkşdyrən aradan çəkərdi. Pambykçylyga olan marak artırdıqə zaman qəçmiş Erivan gyberniasında qıraxı kilmətləri çoxjuq səldiqi halda, qəçmiş Qəncə gyberniası hudydy daxilində qıraxı kilmətləri o kədər juqsalmamışdı; çünqə byrada Ermanistanda ol-dygy qibi, az topraklık bir o kədər hiss olynmājırdı. Pambygy-

lygyn qəlirli bir iş oldygy anlaşılmakla, Azərbaycanın mulqədar bəlləri, təsərrüfatı ehsaslarına aparmğa çalışsərdlər. Pamykçilyk ortaja çykəncəja kədar bəllər ancaq, topraklarına təhçim olynmıyş qəntlilərdən təjcu almakla maraklanıy, təsərrüfat ilə isə heç maraklanmıyşərdlər. Pamykçilygyn ortaja çykması ilə bəllər, an'ənəvi ətalətlərini byrakarak, qeniş syratda pamyk aqınına başladılar. Laqin jənə də by prosesə umyimi bir əhəmiyyət vermaq olmazdı. Azərbaycan qəntlilərinə an'ənə kuvvəti çək bejuç idi. Byna qəra də ta inkilaba kədar byrada da qiraja əlakələri daha artıq idi. Azərbaycan pamykçilyk tarixində Mygan çəlu mustəsəna bir rol oynamışdyr qı. bynyn uzarında bir az dəjanmalıbjk. Ən parlak təsəvvurlar və ən acəs çmyrşyzylyklar by çəl ilə əlakədar idi. Mygan çəlu Qur və Aras çaylarınyın aşaq təriflərinin cənybynda bylynməkdədyr. By çəl, şərktərfədən Kaspi dənizlə hudydyanmaktədyr, gərb tərəfindən isə, Şyralar İttifaqınyın sıjəs hudydyndan çək yzkləra kədar davam edərəq İran hudydyına cəçər. Mygan çəluunun Azərbaycan hudydy daxilindəqi sahəsi, 5,000 kvadrat qilometroya musavidir. Bynyn bejuç hissəsi tamamilə sy-syz jər olyb, ancaq suni syratda syvarılmakla həjat əsəri qəstərilə bilər. Jalənyz dəniz sahili mntəkaləri istisna təşqil etməqdədyr. Byralarda çəklıy bataklik və qəllər olyb. By xususyda umyimi mənəzərdən qəsqin syratda ajrəlyr. Mygan çəlu suni syratda syvarıldıkdə, bir çək təxyləryn və pamybygyn jətişməsinə tamamilə musaidir; bynyyla bərabər bynləy Mygan çəluunun hər tərəfinə əqmaq mumqun dejidur. Mygan çəlu sahəsinin muhum hissəsi aqinə heç jəraməjan dyzly toprak ilə ərtulmuşdyr.

Umyimijəllə mutəxəssislər, Mygan çəluunun ancaq 25,000 heqtar topraqnyın syvarılbb, surulməqə və əqilməqə musaid oldygyntə təjcin edirlər.

Aras çaynyın syjyna jalənyz Mygan çəluunun deji, Aras ilə Qur arasındə bylynan 165,000 heqtarlık Mil duzunun da ehtijaç vardy. Əqər, by bejuç çajın jykar məcrəsə bojynda bylynan və by çajın syjyny az işlətməjan (məsələn Ermənistan qibi) bir sərə jərləri də ilavə edər isəq, o zaman Mygan çəluunun həmsənyin nədən ətru syvarıla bilməjəqəqi tamamilə ajdənləşər. By müləhəzələr, Arasın kiymətli syjyny çək ehtijaç və kənaət ilə sərf etməq lazımq qılıqını qəstərir. Təassuf olşyn qı, Myganda belə bir ehtijaç və kənaət qəruilməjir. Həli-həzərdə hər jərdə "çala" adlanən syvarma sistemi həjimdir. By sistem syvarılan bejuç sahənin başdan-başə sy ilə döldyrylməsəndən ibarətdir. By cür syvarma sistemi jalənyz syjy kənaət nəkteji-nəzərindən deji, ejni zamanda topraq tamamilə pozyb jəraməz bir hələ sala bilməsəilə də zərərlidir.

By sistem syvarma usulyynyn topraq jəraməz hələ salmanın səbəbi bydyr. Mygan çəluunun əmələ qəlməsinə Aras və Qur çaj-

larınyın ləqləy səbəb olmışdyr. Bir metrodan, bir neçə metroja kədar kəlynlyg olan by ləqlər, çək bəraqəli bir toprakdyr. Ancaq duzqun kyrylməməş olan syvarma sisteminin, topraqnyın mntəbillyqini tamamilə jək etməq qibi bir kərkysy vardy. By kərkə aşaqdəqə hallardan tərənmişdyr. İndi Mygan çəluunun oldygy jərdə bir vaktlər Kaspi dənizi dalgalanmışdyr. Ona qəra də Mygan çəluunun, bir vaktlər dənizin dibini təşqil edən, ana katə (toprak altə katə) hələ də syda ərimiş dyz ilə çək zəncındur. By dyzylər çək dərinədə oldykdə, bir c kədar kərkily dejidur. Laqin bynlər bir syratla toprak üstünə çykəcək olşyrs, əqincilik uçun ciddi bir kərkə təşqil edər. Mygan çəluunun (inkilabdan 15 il kəbak kyrylmış) syvarma sisteminin kolleqtorlar (işlədilmiş syjy aparən xususy kanallar) jəkdır. Byna qəra də, aqinləri syvaranda, byxar olmağa vakt tərəmajən sy hissəsi topraqny dəniliqlərinə hopyb toprak altə sylərinə kərsər və by syratla toprak altə sylərnyin səviyyələrini juqsəldir. Topraqnyın kəpiljarlık xassəsinə qəra, syda ərimiş dyzylər, topraqny uzuna çəkmgə imqan tapır və by syratla toprak dyzlanəb, xarəb olşy. By kajda ilə 20 il içərisində xəjli sylanən topraklar xarəb olmuşdyr. Myganda jərli syvarma çəkdən bəri vardy. Laqin by syvarma bir o kədar çək sahə dytməmişdyr. 1902-ci ildən 1917-ci ilə kədar davam edən muhəndis kyrylyşy oldykca çək əhəmiyyət kəzənməmişdyr. Muhəndis syvarma sistemi inşaatə nəticəsində, aşaqdəqə dərtd sistem kyrylmışdyr.

Şaymjan (qəçmiş Golisin) kanalə, Lenin (qəçmiş Aşaqə-Mygan) kanalə, Əzizbəyov (qəçmiş Jykar-Mygan) kanalə və Orta Mygan kanalədyr.

By dərtd sistem inşə olyndygy zaman, by sistemlər vasitəsilə 200,000 heqtarə kədar sahənin syvarılması təmin ediləcəqi təsəvvur olynmışdyr. Ancaq kanallar rəjonynda lazımi kədar otyrak cəmaat olmadıqə qəruılmış və by səbəblə də səbəqə işinin tamamilə əlçədə inqışət dirdirilməsi mumqun olməmişdyr. 1916 və 1917-ci illərdə, tamamilə muntib olan və syvarıla bilən toprak sahəsinin ancaq 40%-indən istifadə edilmişdyr. 1917-ci ildə Mygan çəluinə 17,000 rys və 30,000 turq qəçub saqın olmışlar.

1918-ci ilin əvvəlində Mygan çəluında kyldyrylar fə'alijəta başlamış və rys cəmaatnyın həmsəy Rysjəja kaçmaga məcbur olmuşdyr. Ajdən səjdur qı, muhəndis inşaatnyın butunluqlə kajda altıncə saklamak—kanalləy təmizləməqə və hillenməqdən kərymək uçun daimi qəz jətiməqə və çəlməşmək lazımq idə. Azərbaycan syvarılan qibi butun syvarma sistemlərinin təcilə syratda təmin olynması məsələsi ortaja atıldı. By işi təqrər Mygan çəluinə kajdən cəmaat qərməldir. By cəmaat, kəbakca Mygandan kaçb muvəkkəti olarək Şimali Kəfkəsə jyrədanən və kəbakca təq-təq, sonralər isə qənt-qənt kajdən cəmaat idə. Muhəndis inşaatnyın bərpəsə

işə başlanğıcda yaxşı qetmədi. 1921-ci ildə bərpa işlərinə bütün ittifaq müqəssadəsi əhəmiyyət verildi. By vaxtdan e'tibarən bərpa işləri çox müvəffəqiyyətlə qetməyə başladı və nihajət 1924 cu ildə uc mühüm kanal bərpa edildi. Bütün by işlər ancak bərpa karakərlərində olyb, kurylysy dəjışdirməyə və ja məhəqəlaşdırmaq məqsədi tə'kid etməjirdi. Ancak, jəlbənz Mygana deji, ejni zamanda Azərbajcana da əjd olan by əsas syvarma sistemlərinin mühəndis kanallarının tiqliliş parlak dejiyə biləcəq bir dərəcədən çox yzak idi.

Tədkikçilərdən biri daha 1912-ci ildə haman kanalları by syratla karakterizə etmiş idi: «Hamı kanalların başlıca hissələri o cürə kurylmyşdyr qı, by kanallar ancak Aras çayının səviyyəsi juqsəldiqi zaman sy ala bilir; syjyn ən çox lazımy oлдыqy jaj zamanında isə sy o kədar az olyr qı, syvarmağy davam etdirməq deji, hətta bir çox qəntlər iqlməqə belə sy tapa bilməjirlər.

İndi syvarma adə altında edilən işlər, istoty ilə ə-tulu jeni dzyzlyklar və sahələr əmələ qətirir. Heç bir qəndin əz kanalı və əzunun syiy jəkdır. Gəlisin sistemində kanalın dərinliq 2,5 metrodən artıkdır və əqər akəntə bəndli dəhənlər ilə başlanmış və səddə vasitəsilə sy juqsəldilməz isə, heç bir qənt es topraqənz syvara bilməz.

Halby qı, by kanaldan 15-dən artıq qənt istifadə edir. Bydyr qı, qəntilərgryp-gryp kanal mudirinin jənbə qədib, sy üçün nəvbə qəzələməqə məcburydyrlar. Sonra kəd etməlidır qı, qəntilərin duzğun syvarma həkəndə bir təsəvvürləri belə jəkdır. Əz topraklar ətrafına bir metro və daha juqsəq səddlər kəjərbə syjy byrakırlar: by syratla bir qəl əmələ qəlir, by qəlun syjy siqən deşiqilər ilə akarak kənsy toprakların jəllərlənz doldyryr və səz jək qı, əzu ilə barabar topraqənz dzyzlarənz də oraja aparır» (Petroviç) Zakafkasijada pamybykçylyk, səhiə 116, Tiflis 1926-cı il).

Mygan camaatənz hali-həzrəda syvarma inşaatına verdikləri kəjmət, jykarədə səjənilənlərdən əz fərklidır və bələq də heç fərqli dejidır.

10. Pamybykçylykda kooperasiyanın roly.

1924-25-ci ildə birinci olaraq qənt təsərrüfat kooperasiyası pamybykçylyga cəlb olınmyşdy. Kooperativlər, pamybykçylyğın hər bir prosesinə, jə'ni əqin işlərinə, məhsul jəgmək işlərinə, əqinçilərin müqavələ mycəbinə əhdələrinə qəturduqları məcburiyyətləri jərinə jətirməqə qəfajət etməqə və gejr işlərə iştiraq etmişlərdur. Byna yjyn olaraq pamybykçylyk bərsində kooperativlər 3 sənəbə ajrılırlar. «Vəqəlat kooperativi» adlanan zəif (I sənəb) kooperativlər, pamybyk təmizləjən zavod idarələri tərəfindən təşkil olınmyş əqinçilərin müqavələ mycəbinə əz əhdələrinə qəturduqları məcburiyyətləri jərinə jətirmaq işlərini əz bəylənlərnə qətururlar.

Nisbətən məhəqəmlənmiş (II sənəb) kooperativlər, əzləri əqin kəmpəniyə təşkil edirlər, əzləri əqin jəgər və zavodlara verirlər. «Kətraqənt kooperativləri» adlanan by kooperativlər konkret olaraq by işləri qətururlar: pamybyk təmizləjən zavodların kontroly altında, əz rəjənlərdə qəz əqinçiləri kəjd edirlər. Pamybyk əqini səhəsinin əlçusunu təj'in edirlər, pamybykçylara avans verməq üçün zavod idarələrindən lazımy miktarda pyl əblərlər, əz əqinçilərinə birinci avansları və toxymylyklar pəjləjirlər, byndan sonra qəz işlər, pamybykçyların əqinlərini jəkləmək, iqinci avansları pəjləmək və ən axırda onlar ilə hək-həsab qərməqdən ibarətdur.

Əqinci əz pamybyğyn zavoda təslim edənə oradan xusysı bir talon alır, by talon əz kooperativinə verəraq orada tamam hək-həsab qərar.

İl sənəb kooperativlərin noksənz, pamybykçyn əz xam mələnz realizəsiyə zamanında iqi dəfə artıq zaman və əməq sərf etməqə məcbur olınmyşdy: xam mələ zavoda qətirib təslim etməq və oradan xusysı talon alandan sonra axırənz hək-həsab üçün əz kooperativinə kəjəlməkdır.

Ən axırda III sənəb kooperativlər, II sənəb kooperativlərin hamı işlərini aparmakla barabar, satın alma miktəkləri təşkil edəraq, II sənəb kooperativlərin noksənz qənar edirlər. Satın alma məvkəində bəmybykçydan pamybyk təslim əblər və orada hək-həsab qəturulır. By syratla zavod idarəsi xam mələ jəlbənz II sənəb kooperativindən satın əl və pamybykçyn qədib qələcəqı məsafə əzəlməş olyr.

Kooperasiyanın pamybykçylykda iştiraq etməsinin artması by rəkmə ilə qəstərilir:

	1924-25		1926-27		1927-28	
	Ədəd	Həqat ilə sahə	Ədəd	Həqat ilə sahə	Ədəd	Həqat ilə sahə
I sənəb kooper. (qəfəlat kooper.)	14	19905	34	29836		Kəldərləmədyr
II sənəb kooper. (kətraqənt kooper.)	6	12293	30	29490	44	77505
III sənəb kooper. (satın alma miktəkləri)			4	7000	10	21470
cumlatani:		22199		66326		98975

By syratla 1927-28-ci illərdə pamybyk əqini təşkilatə deməq olar qı, 100% kooperasiyə vasitəsilə aparmışdyr. By rəkmələrdən qərdəduqy üzrə, kooperasiyanın işi ildən ilə qənışləmə və qət-qədə pamybykçylyk təsərrüfat məhsylənin satılmasənz kooperativləşdirilməsi şaqini almışdyr.

İnqışaf etməqdə olan pamyk sənəje'i öz işində, təşkil olınmamış pamykçylar qutlasi əlakədə bylynmaga məcbur olmysdyr. By cur pamykçylar Azərbaycanca 73,000 kədar munfərid təsərrüfat təşkil etməqdədurlar.

Pamyk təşkilatlar, by kədrək çök əjr-əjrə bamyk əqincilərinə dogrydan-dogryja avans verdikdə məhsuly jəgan zaman və ja avanslar ədəjəndə bir sərə noksanlar və çətinliklər tərəmişdür. Pamykçylar ilə əlakəni düzəltməq üçün, pamykçyların öz təşkilatlarınə vətənciliqinə muracaət lazıym oldygy qərulmuş və bynyn üçün 1926-cı ilin mart ayında, „Pamyk Birliqi“ adı altında, Azərbaycan Pamyk Kooperativ İttifaqı təşkil olınmysdyr.

11. Pamyk satma təşkilat. Toxym məsələsi.

Pamyk, təmizlənmis və təmizlənməmiş olmaq üzrə iqi şəqildə satılır. Daha çox jəlbəmiş olan iqcini halda pamykçy lif toxymalar ilə birlikdə təslim edir və by syratla əqin materialından (toxymdan) məhrum kalır. By halda pamykçy özünə lazıym olan toxymy ja pamyk təmizləyən zavodlardan və ja binəqdarlardan satın almaga məcbur olır. Belə bir kəjdə mevcud oldykca, əqin materiala juqsəq qəfijjətli ola bilməz. By, pamyk təmizləyən zavodlarda iş şərtlərilə izah olynr.

Zavod, toxymy lifdən təmizləyəndə əqin materialınə qəfijjətini nəzərə ala bilməz. Jaxş bitən toxymlar, jətinməmiş və ja jaxş bitməyən toxymalar ilə karəşir. By syratla zavodlardan alınən toxymalar çək zaman jaxş cins olmağır və pamyk qolynyn jaxş bitməsi şübhə altında kalır. Əqr cəmaət pamygy özə təmizləyib jəlməz lifi satarsa, onda iş jaxşdyr. By halda jərarlı əqin materialınə, bynynla mənfəətdər olanlar, çək diqqətli bir syratda seçirlər. Ancak bynynla da işin içindən çəkilmiş olmağır; çünkü Azərbaycan toxymlarınə Amerika toxymları bir jana dyrsyn, Turquestan toxymları ilə mukajəsə etdikdə belə, istər qəmiyyət və istər qəfijjətə daha aşağı məhsul verir.

Byndan belə bir nəticə çəkarılır: pamykçylygyn jaxş inqışaf etməsi üçün, jaxş toxym qətitirməq və pajlamak işində devlətin təşəbbusu olmalıdyr. Ləqin daha muhum olaraq, əqinciləri təcridə edilmiş toxymalar ilə tə'min etməq öz əhdəsinə alacak, mədəni bir binəqdar olmalıdyr. Belə mədəni binəqdar, məhsulyr qənar bir jərə satılmamacayyn bilən və byna qərə da lifin qəmiyyət və qəfijjətə jaxş olmasına mənfəətdər olan, devlətin özə ola bilər və bizdə hal-hazırda belə binəqdar həkikətdə də devlətdür.

12. Azərbaycan Sosialist Şyra Cümhyriyyətinin pamykçylygyn üçün rys bazarlarınə əhəmiyyəti. Devlətin tənzim edici fə'alijjəti.

İnkilab başlangıç Azərbaycan üçün rys bazarlarınə nə kədr əhəmiyyətli oldygyyn əjdən syratda qəstərdi. 1918-ci ildə Rys şyra federasiyası ilə Azərbaycanın rəbitəsi qəsidikə zaman pamykçylyk deməq olar qı, səfıra kədr azaldı. Çərəqin olmaması və Azərbaycanın özünə pamyk sənəjinin çək məhdud olmas səbəbilə istehsal edənlar üçün pamygyyn heç bir kəjməti kəlmədi.

Gərbi Avropa ilə olan əlakə heç bir syratla by boşlygy döldyərə bilməz idi. Ancak Şyra federasiyası ilə birlişdikdən sonra Azərbaycan pamykçylyk işi bərpə edildi. Şyra hequməti kyyrləməklə, hələ qı hiss ediləcəq dərucədə pamygyyn istehsal usuly dəjişilmədi, amma pamyk satın alınma işində çək bejuq dəjişikliq oldy.

Hal-hazırda, hazırkı operaşyalarınə başlıca roly devlətin təşkilatları oynamaktadı. İndi istehsalçılar ilə hazırlyşsə arasındə bərpə edilmiş münasibət ilə, inkilabdən əvvəlki münasibət arasındə bejuq fəfəvət vardy.

İnhisarç—devlətin mənfəətləri ilə pamykçylygyn mənfəətləri biri-birinə ylgynr. Devlətin tərəfindən aparılan duzğun siyasət səz jək qı, arzə olınan tə'siri etmişdür və by tə'sir pamyk əqini sahələrinin çək-çək artmasında qərulur. Ancak devlətin fə'alijjətinin nəticəsi birçə əqin sahələrinin artmasından ibarət dejidür, pamykçylyk devlətin təşkil və tənzim edici tə'sirinin ən kuvvətli syratda hiss olınan bir sahəsinə təşkil edir. Byna səbəb pamykçylygyn təsərrüfat fə'alijjətinin xususijjətidür: hər şeydən əvvəl, syvarma inşaətə olmadan təsərrüfat aparmak mümkün dejidür. Byna qərə da bizim şəraitimizdə pamykçy, sy verən və satan devlətin təşkilatlarından asılı kalır. Sonra inadçə və çək kyyllək istəyən bir bitki olan pamyk üçün hər halda jaxş və təcridəyən qəçirilmiş toxym olmalıdyr. By syratla pamykçylar jaxş toxymla təchiz olınmak barəsində də devlətin təşkilatından asılıdyr. Qubra barəsində də eyni şeyləri deməq olar. Ən nihajət pamykçylyk üçün lazıym olan kapital və əməq qəntli təsərrüfat üçün çək bejuq və ağərdir. By isə, qələbəq əqin hesabına avans üçün hequməti muracaət məcbureddir. By uç moment, devlətin qəntli pamykçylygyn ihatə etdikə zəncirin kuvvətli halkalarınə təşkil edir.

Pamykçyja borc verən devlətin orqanı, əqin sahəsinə və ən muhum olan xam malın (inhisar) kəjmətini muajjən edir. Byrda biz sosialist devlətinin öz tə'sir sahəsinə, bir çək minlərcə münfərid qənt təsərrüfat arasındə nə cürə jəjdəyən əjani olaraq qərruq.

1001 numynə mintəkəsi var idi. By numynə mintəkələri kəzalar arasında by cür təksim edilmişdi:

Kəzalar.	Cəqəli aqın mintəkələri	Cəca qubrası mintəkələri	Kəba jonca aqıntı mintəkələri	Cumlatırs
Kəzak	66	58	20	144
Qəncə	61	59	11	131
Səql	33	19	1	53
Qəşqaj	111	60	14	185
Şamaxı	50	18	3	71
Ağdam	50	70	8	158
Cəbrəyl	53	17	5	75
Saljan	72	55	15	142
Myxtar Dəğlik Kərabəg Əlqəsi	20	17	5	42
Jaqyny:	546	373	83	1001

Hali-hazırda baza sklad işi ikinji dərəcə işlərdən sayılır. Agropersonal başlıca diqqəti numynə mintəkəsinə yönəldir. Cəca qubrası barəsində propogandaja da xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Konşy qəntilərin tarlalarına nisbətən $1\frac{1}{2}$, 2 və daha çox dəfə artıq məhsyl verən numynə mintəkələrin düzəldilməsi, kejd olınması, məqsədə çatdırılması. Aqramon mintəkələrində cəqəli aqının yaxşılaşdırılması əhəmiyyətli olaraq qərib inandırıcı olan qəntilərin gryp-gryp aqramonlara müraciət edərək, öz tarlalarında da cəqəli aqın üçün qəmaq etmələrini xahiş edirlər.

By syratla pambyk aqınlarının məhsuldarlaşdırılması, qəniş qəntili qutlasi arasında jəqəlməyə başlanmış və by syratla məhsuldarlığın yüksəlməsinə jərdən etmişdir. İndi numynə mintəkələrinin juqsəq məhsyl vermələri nəticəsində cəqəli ilə sapan məhsula tələbin artmış qəşlənməkdədir. Ləqin malija kuvvəsi az olan qəntilərin əz-lərinə lazımı olan məşən və alətləri devlətin qəməqi olmadan tə-dərqudə bilməyirlər. By tələbi ədəmaq üçün bir para aqramon mintəkələrində qira ilə məşən verən mintəkələr vardır. Qəntilərin by mintəkələrdən çox az bir pyl ilə, joksyl qəntilərlə isə busbutun muftə olaraq əzlərinə lazımı olan qənt təsərrüfat məşən və alətlərini qirəqə qəturə bilirlər.

1927-ci ildə, qəntli təsərrüfatlarında numynə tarlalar düzəlt-məq, pambyk tarlalarında işlətməq üçün pylsyz cəca pəlləmək joly ilə, birinci dəfə olaraq qəntiləri cəca qubrası ilə muntəzəm syratda tənəş əlməqə başlanmışdır.

Cəca qubrası ilə qubralanmış mintəkələr deməq olar qı, hər jərdə musbət nəticə verdi. By mintəkələrdə məhsyl 15-40% artmış oldy. Cəca qubrasının məhsylin artmasına nə kədr fəjdəli oldyqyny əhəmiyyətli olaraq qəran qəntilərlə, səz jök di, ən jəktən zaman-da əzləri öz tarlalarında cəca qubrasını işlətməqə başlajacaklardy.

Cəqəli aqın və qubra işlədilməsi barəsində propoganda ilə bərabər, kərsəbək zavod toxumlarının sort toxumları ilə əvəz etməq üçün bejuq iş aparılmıkdadyr. Çünki kərsəbək zavod toxum-ları, bir çox sortlardan təqib edilmiş oldyqndan az məhsyl material verir və by materialın dəjəri az oluyr.

Hali-hazırda kərsəbək zavod toxumy əsas iqi sort ilə əvəz ediləməkdədir: "Türqstan Kingi və Navrots sorty".

Ən əlverişli pambyk qoly becərməq üçün təcribə işi, Karaçə-la təcribə stansiyasına həvalə olınmışdyr.

Kərsəbək zavod toxumyın sort toxumy ilə əvəz edilməsi barəsində tərtib edilmiş plana qəra, 1927-ci ildə butun Saljan-My-gan rəjony Navrots sorty ilə döldyrylmışdyr. Cari ildə Saljan-My-gan rəjonyndan başqa, Qurdəmir və Myxtar Dəğlik Kərabəg rəjyonları da sort toxumları ilə tə'min edilmişdir. 1929-cy ildən baş-lajarak butun pambyk aqın sahələrinə sort toxumlar aqılacaqdyr. Sort toxumlar işlədilməqə həm məhsylin qəşijəti yaxşılaşar, həm xam maldan alınən lif mikdarı çoxalar və ejni zamanda pambyk qolynın məhsyllylyqy ən az 8-10%-ə artar.

1929-cı ildə tə'sis edilmiş və oblast stansiyası tipində kyyryl-mış olan Qəncə mərqəzi seleksiya-təcribə stansiyasından Azərbaycan Sosialist Syra Cumhyriyyətinin butun şyvarma rəjyonları istifadə etməkdədir Stansiyanın programına aşağıdaqılar daxildir:

- 1) seleksiya məsələləri, 2) tarlaçılıq texnikası məsələləri, 3) hidromodul (veriləcək syyn mikdarının təjini etməq) məsələ-ləri.

Seleksiya pambyk qoly, dənli taxıllar və paxla nevləri daxil-ür.

Stansiyanın nəzdində jərdəmcə muəssəsə olaraq aşağıdaqı muəssəsələr vardır:

- 1) qimja laboratoriyası, 2) seleksiya laboratoriyası, 3) hidro-modul kabinetli, 4) veqetasiya nəktəsi, 5) meteoroloji stansiyası.

By stansiya pambyk qolyna bejuq diqqət verməkdədir və hali-hazırda sort jətimədən başqa, işlədilməq sortları kabəkədən təcribə edir; həm stansijada və həm də Zakafkasiyanın pambyk rəjyonlarında təşkil edilmiş olan əz istinad mintəkələrində sort təcribələrini aparır. Hər mintəkədə 30-dan 40-ə kədr pambyk qoly sorty aqilib muşajın rəjyon üçün by sortların nə dərəcəyə kədr əlverişli oldykları təjini oluyr və hər hansı bir rəjyon üçün əl-vərişli oldykları muşajın edilmiş olan 15—20 sortdan ən yaxşıсын təjini etməq üçün bir də mukəjəssəli təcribə edirlər.

By cür seleksiya işləri bir jərdə, aşağıdaqılardan ibarət olan tarlaçılıq işi də aparılır: 1) qubralama, 2) şyvarma, 3) toprak bəcərmə, 4) aqın, 5) aqına kyyilyk etmə, 6) zərar jətinərlər ilə mübarəzə, 7) nevbəli aqın, 8) pambyk ziraəti üçün cür-bə-cür məşən və alətləri təcribə.

Şoranlarda pamybyk ziraatı məsələsi çox əhəmiyyətli bir məsələdir. By məsələni öyrənməyi (Cəfər xanda) Mygan şoranlar stansiyası özünə məqsəd etdirmişdir. By stansiya müstəqil əhəmiyyəti var isə də, jəna qəncə stansiyasının bir şəbəsidir. Stansiya, çox şoranmış və ya asanlıqla şoranla bilən topraklar rayonunda by-lynməyənə qərə, birinci nevbədə şoran işlərini tədki edəcəyə və bynlar ilə mubarəzə usulların hazırlayacaqdır. Sonra tarlaçılıq texnikası məsələləri və ən nihəyi Mygany və ona oşkəşən Azərbaycan (Şirvan Mil çəlu qibi) şərk hissəsində aralıq yerlərinin özərlinə məxsus şərtləri içərisində bitkilərin və xusysilə pamybyk qolynın məhsuliylygyny təcibə etməq işi qəilir.

Pamybyk qoly məhsulynyn azalməsinə pamybyk qolya düşən nəxəşlyklar və zərər jetirənlər də tə'sir edir. Zərər jetirənlərdən ən korkylysy boz və gejr çajirtqələrdur. Şəbatlə mubarəzə sajasında Azərbaycan çajirtqə jatakları deməq olar qı, jok edilmişdir. Xalk Toprak Komisarlığı nəzdindəqı, bitkiləri mühafəzə şəbəsi pamybyk qolya zərər jetirən: pamybyk kyrdy, çor, pamybyk biti qibi, Azərbaycanın bir çok rayonlarında qəruələn başka həşərat ilə də mubarəzə aparacaqdır. Azərbaycanın bir çok kəzalərində pamybyk kyrdy (koza kyrdy) qərunmuşdur. By həşəratın zərərli tə'sirləri Azərbaycanın bəzi rayonlarında pamybykçylərin həmə əməqlərini pyç etmişdir.

Pamybyk məhsulynyn Azərbaycan 1926-27-ci illərdə azalməli mikdarə orta hesab ilə 8% idi. Həli-həzərdə hər tərəfdə, hərümçəq qənası deylan və bitqini zəiflədi, "çor" xəstəliyinə səbəb olan zərər jetiricinin jəyildə qərulanmışdır. By zərər jetirici, toprağın iş becərilməsi səbəbilə zəifləməsinin və həmçinin pamybyk qolya bacarıksız syratda kylylyk edilməsinin nəticəsidir. Nisbətən az jəyilməş olan pamybyk biti, kara dərin və gejrili, pamybyk kyrdy çor və qənjəy nisbətə az korkyly zərər jetirənlərdəndur. İndiliq pamybyk kyrdy ilə mubarəzə, aldadəş avlama kərgədalə tarlalarə vasitəsilə aparılır. Bynlar kərgədaləy toplanır, pamybyk kyrdynyn sərfələri oradan jəyiləb məhv edilir. Çor ilə mubarəzə—ququrt səpməq vasitəsilə, pamybyk biti ilə, tutun və ya səbyn həlimi çiləməq vasitəsilə aparılır.

Zərər jetirənlər ilə elmi təcibə-tədkik işi entemoloji stansiyasında jolya kojlymışdır. By stansiya, zərər jetirənlərin biologiyə və ekologiyəsinə və onlar ilə mubarəzə usullarınə və bynlar ilə əlakədar olan bir çok məsələləri tədkik üçün qeniş plan qəturmuşdur.

16. Pamybyk işləmə operasijaları.

Həli-həzər qə təsərrüfat həyatında pamybygyn juqsəq jer dyt-məsinə səbəb, onyn ucyz bəcərilməsi və qejijlətinin juqsəq olma-sıdır. Elə qı, ipəqdən başka, butun lifli matojallara nisbətə na-

ziqliqı və əldə edilən ipliğin məhəməliqini artıran, eşilmə kabilyəti pamybygyn juqsəq qejijlətlərinəndur. Bynynla barabar pamybyk başka lifli maddələrə (məsələn, qətonə) nisbətə məşın ilə işlənməqə juqsəq dərəcədə əlvərişlir.

Pamybygyn işlənməsi bir sıra operasijalara ajrılır. By operasijalar bəzən by və ya başka syratla təqib olynarak ejni bir muəssəsədə birləşdirilir; ləqin çok zaman bynlərin hər biri ajr-ajrə muəssəsələrin işlərini təşqil edirlər. Aşağıda qə istehsalat by operasijalara ajddur:

- 1) Pamybyk təmizləmə istehsalatı.
- 2) Pamybyk ajırma istehsalatı.
- 3) Pamybyk tokycylyk istehsalatı.
- 4) Ağartma istehsalatı.
- 5) Bojama istehsalatı.
- 6) Nəqş basma sanajei.
- 7) Ajırma istehsalatı.

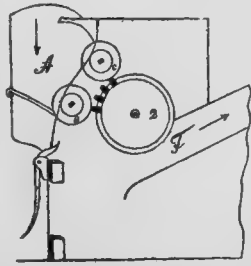
Pamybyk, pamybyk qolynyn qejidəsində bitən xusysi kapsyl (koza) ladan alınır. Pamybyk by kapsylə toxymalar ilə kərsinməş həlde bylynır qı, pamybyg işləmədə birinci operasiya hamən toxymalardan təmizləməqdur.

XVIII əsrin sonyna kədər by iş əl ilə qəruur və çok bəha otyrır idi. 1793-cü ildə Yjtnə tərəfindən cin adlanan pamybyk təmizləməş məşın ixtira olyndy qı, by məşın əməqin məhsuliylygyny çok juqsəldi. O vaktndan başlayarak pamybyk, mexaniki kuvvətlə hərəqətə qətilən xusysi zavodlarda təmizlənməqə başlandı. By zavodlar həmişə, pamybyk bəcərilən rayonlarda kyrylyr, pamybyk təmizlənmədən sonra təj hələndə skkblər və by şəqildə ticarətə byrakılır.

Pamybyk təmizləməş və ja dan ajrən məşın (cin) 3 tipə ajrılır:

- 1) Valə olan — valə cin;
- 2) Məşarə olan — məşarə cin;
- 3) Bəçaklı olan — bəçaklı cin.

Yjtnənin məşın, məşarə cin tipindəndur; çünqı by məşınəni dişli çarxına qirdə məşarə deməq olar. Jykarəda qəş qəşildə bir-biri-

Şəqil-6. İki rəza məşarəli olan, məşarə cinin qasıqlı.

nə paralel (*C* və *B*) vallarına yerləşdirilmiş içi çərçə məşarlar olan, məşarın cinin qəşqi qəstərilmişdir. Vala 100-ə kədər və daha artıq məşar yerləşdirilir.

Xım pambyk *A* kamerına təqulur, tez fırlanan disk şəqilli məşarın dişləri pambygyn liflərini ilisdirir və onları öz ardınca, xusysi kafasanın jarkırları arasından dərter. Toxymylar isə by jarkırların arasından qəçə bilməz; çünqu jarkırların aralar çox dardır. *D* valına, hər məşarın kəşsəsinə çevrə üzərili fırcalar olan bir çox çarxlar yerləşdirilmişdir. Disk şəqilli məşarlardan daha tez fırlanan *D* valı, dişlərin arasındaq lifləri təmizləyir və təmizlənen liflər, vintilyator vasitəsilə *F* koly üzərili jəgma kamerına yçar.

Kabakqə zamanlarda pambyk toxymyların bir hissəsi aqın üçün ayrılır, kalan hissəsi isə janacək üçün, tarlalar qubrələməq üçün və çox zaman mala jem olarək istifadə edilirli. Laqin by toxymalarda 15%-ə kədər jag bylynyr qi, by jag xoraqlara işlədilməq, səbyin kajırməga və surtma jagı olarək şirəçiliq işlərinə və gejrəja əlvərişlidur. Pambyk becarılan rajonlarda jag çkaran zavodlar 1890-cı ilin axırında orlaja çkəmbəşdyr.

Hali-hazırda pambyk toxymyndan aşağıdaq məhsyllar əldə edilir:

1) lif artıq olan linter və ja pufa və cindən sonra toxymaların üzərində kalan pufa. By pufadan məhləc və para tokymalar kajırlır;

2) muxtalif nev' pambyk jagları və

3) eləcə jag çkaranan sonraq kalək. By jaxşə maldyr.

Məksədi, pambygy ipliqə çevirməq olan əjirmənin (pambyk əjirmə istehsalatının) əsas, eşmədən ibarətdur. By eşmə bir neçə hazırlıq operasijasından sonra edilir.

Hali-hazırda əjirmə operasijasə, selfaktor və vater adlanan mürəqqəb məşınlar vasitəsilə edilir.

Tokyma istehsal etməq üçün yzın saplar çərçə ilə vallara sərilir və tokyma dəzqahının bojnca dərtilir. Eninə qəcirilmiş və dal-ba-dal hərülümşə saplar isə başqa çərçəni əmələ qatırır. Yzınlama çərçəyə—eriş, aradan qəcirilən eninə sapa isə—argac deqilir.

Mexaniki tokyma dəzqahə 1787-ci ildə Kartrajt tərəfindən ixtira edilmişdir. Mexaniki tokyma dəzqahının məhqəmləşməsi Nərsop tərəfindən XIX əsrin axırında ixtira edilmiş avtomatik tokyma dəzqahından ibarətdur.

Tokycylyk sənəjeində bir neçə tamamlama prosesi vardır. Bynların başlıcaları uqdur: 1) agartma, 2) basma, 3) bojama.

Əzunun xusysi rəngi olmayan heç bir istər ipəq, istər pambyk və istər jyn jokdyr. Ona qərə də by rəng qədərili və by syratla əldə edilən ag fon üzərinə bojakə xalis rəng vıyır.

Agartma çox kədim zamandan bəri məlumdur. Mənlərə il çərisində pambyk ja bitqi kələviləri vasitəsilə və ja çəmənlərə sərmaq joly ilə agardılrd. Sonra xloryn bojamaddələrini jaxşə qəjdərməsi əqrənilidi və by syratla umymijətlə xlor işlədilməqə başlandı və xloryn işlədilməsi qətdə muqəmməlləşdirildi.

Tokymanın (və ja ipliqin) bojanması da çox kədim bir sənətdir. By, bitqi bojalər vasitəsilə edilirdi. Ən jəni zamanlarda isə mineral bojalar ilə bojajrlar. Bojama işi, indiqi texnikanın kəşşək bir sahəsinə təşqil etdiqindən, cur-bə-cur məşınlara ehtijac vardır. Muqəmməl nəş basma (çit nəşləmə) sənəjei üçün də belə cur-bə-cur məşınlar lazımdır. Bojama sənəjeindən ayrılaraq nəş basma sənəjeində tokymaya başdan-baş rəng deqil, jərbə-jərbə qullar və nəşlər vıyırlyr. Kədim zamanlarda basma aləti olarək, dəstəli və üzərinə nəşlər oylımyş taxta formalardan istifadə edilirdi: by formalar bojaja bətrilər və sonra qəgəzə məhur basan qibi tokymaya basılrd. 1783-cü ildə şotlandiyalı Bel silindir şəqilli çit nəşləyən məşın isxtira eldi. Indiqi çit nəşləyən məşınlar Bel məşının əsasə üzərinə kyrylmışdyr. Indiqi çit basan məşınlar, üzərinə nəşlər oylımyş mis valir ilə təchiz edilir. Val kabakca bojaja və sonra tokymaya tokyndırylyr və by syratla valdaq nəşlərin şəqli avtomatik olarək tokymanın üzərinə basılır.

Indiqi çit basma xanalar çox mürəqqəbdur. Bynlarda jəqə rəsəsam ştat və xusysi ojma ystaxanalar vardır.

Ən axırda tokymanın tamamlanması və ja „appretyras“ qədir qi, by tokymaya lazımy xarici qəjjijəti verən operasijaların jəfəti-məqmyasıdır. Tokymaya by xarici qəjjijəti agartma, bojama və basma verə bilməz. Appretyraja, tokymanın uzunun hamarlanması, jəkanması, kyrydylması, kraxmallanması, utulanması və gejrə daxildir. By proseslərin hər biri üçün xusysi məşınlar vardır.

17. Azərbaycanın hali-hazırqə pambyk sənəjei və onyın qələcəqi.

Pambyk təmizləyən və jag çkaran muəssasələrdə çox miki-darda işçi çalışmamakla barəbar, by kategoriya sənəjein əlqə iktisadiyatında bəjuq əhəmiyyətli vardır. Azərbaycanada olan pambyk

Şəqil-6. A—B-ji.

tənzimləmə muassasaları, mə'lym səbəblərə görə Zakafkasiya cumhyriyyələrinin hamısında qaldırdı.

İsladılmaqda olan zavodların miqdarı (1924—25 illərdə) 17-dən 16-ja düşdü. Oqulcları isə—1052 at kvvatından—1327 at kvvatına kədar artdı. Bynynla barabar, İsladılmaqda olan cinlərin sayı 65-dən, 62-ja və məşarların miqdarı—4840-dən 4670-ə düşdü. By zavodların ən bejuqları Saljan, Qurdəmır, Şamxor, Bərdə, Ycar, Jevlax, Petropavlov, Zybov-a, Laqi, Ağstafa və Naxçevvandıdır. Azərbajcanda, üç jag zavody vardır: Baqı zavody, Laqi zavody və by j.knrlarda kırılymsıy çok bejuq Qlənca zavodydır.

Azərbajcanda pambyk sənajel, Baqda byndan 27 il kabak təsis edilmiş olan Lenin fabriqi tərəfindən təmsil olynyrdı. O vakt-dan Azərbajcanda Şyra huquqatı kırıylana kədar, bir dənə də ol-sın bejuq bir tokycylyk sənajel kırıylınamışdır. İstehsal nektajı-nazərindən Lenin fabriqi muharabədən kabakqı səviyyəni qəçmiş-dir. Fabriq, xammal olarək Kafkas və İran pambygy işlədir. Ağ-ipliq və az miqdarda məhləc e'nal edar.

Orta miqdarda ja'nı 1810 işçi ilə fabriq, həm əjirmə və həm tokyma şə'bələrində işi nevbə-ə işləjdir. Fabriqin qənisləndir-ilməsinə və jeni kırılylş Qlənca əjirmə-tokyma fabriqinə mütəxəssis işçilər hazırlamak lazıy olđygına qəra hali-hazırda əjirmə şə'bəsində üç nevbə ilə işlənməkdədir.

Byrada hazırlanan ağy 50%-i Baqı bazarlarında, kalan his-səsi isə başka şəhərlərin (Ykrayna, Zakaspi və gejr) bazarlarında satılmaqdadır. Lenin fabriqinin istehsal etdiqi ipliğin çok miq-dar Rysja Sosialist Kəşmə Şyra Cümhyriyyəti bazarlarında satıl-makdadır.

Fabriq hali-hazırda 31380 ij və 1211 tokyma dəzqahı ilə təchiz olynymsdır. Bynlardan 29 280 ij və 790 tokyma dəzqahı işləməkdədir. Hali-hazırda fabriqin təchizatı qənilmişdir və 50%-i jeniləri ilə əvəz edilmişdir.

Azərbajcanın tokycylyk sənajeyin qələcəqi son dərəcə par-lakdır. İttifaqın beş illik sənajə planıy tərtib edənlar, elqəlarda və xusysilə Azərbajcanda və by ja başka sənajə sahələrini kırıyla biləcəqini by sıratla formyla edirlər: „Beş illik sənajə plans, iktisadca daha əlverişli olan sahələrdə istehsalat bir tərəfdə, müm-qun olđyq kədar xam mal və enerzi bazarlarına və o biri tərəf-dən mə'mulyatın istehləq edildicqləri rayonlara jəkinləşdirməgə cə-lüşmüşdür. Xam mal mənbəinə jəkinləşdirməgə misil olarək, Or-ta Asja və Zakafkasiyada pambyk sənajeyin inqışaf ləjhəsi qes-tərilə bilər“.

Azərbajcanın, öz tokycylyk sənajeyi inqışaf etdirməq üçün həm xam malı (pambygy), həm janacəqı (nəfti) və həm də (İran və Türkiyə qibi jəkin Şərk elqələrini hesabə almajarak) özünün olđyca qənis bazarları vardır.

Azərbajcanda hansı pambyk fabriqi kırılyr və kırılymsıy tə-səvvur olynyır?

Hali-hazırda bejuq Qlənca əjirmə və tokyma fabriqi kırıyl-makdadır. Bynyn 66 min ij və 2 min dəzqahı olacaq və iqi nevbəda kırıylacaqdır. Qlənca fabriqinin (33 min ij və 1000 dəz-qahdan ibarət olan) birinci nevbəsinin kırılylməsinə 1926-cı ildə başlanılmış və kırıltarmak uzradır. By fabriq 1928-29-cy ildə işə salınacaqdır.

1927-28-ci ildə iğinci nevbəli fabriqin kırılylməsinə başlan-mışdır və by ançək 1928-29-cy illərin axırında kırıltaracaqdır.

Birinci nevbə təchizat ilə fabriq 17700000 metro junqul tokyma byraka biləcəqdir. Qləncaqda iqi nevbəli işçi və tamam kırılylş ilə 35 540000 metro tokyma byrakacaqdır.

İğinci əjirmə-tokyma və çit nəqləmə fabriqinin tiqliməsinə (ləjhəyə alınmış Sabirabad əvəzinə) Qləncaqda, 1928-29-cy illərdə başlanılmış təsəvvur edilmaqdadır. Bynyn Qləncaqda tiqliməsinə səbəb, qələcək Kara-Sakkal elektrik stansiyası vasitəsilə elektrik enerjisinin yəziylıq və indiki Qləncaqda mevcud olan juqsaq ixti-saslı işçi kvvəsindən istifadə edilə bilmişdir.

Fabriq əvvəllərdə, 55000 əjirmə ijı və 1 800 tokyma dəzqah-ı ilə təchiz ediləcəqdir. Fabriqda bojama-appretyra və nəqləmə şə'bələri olacaq və by sıratla qobud tokymadan başka, çit, bə-zəqli tokyma, paltar və camaşır tokymaları hazırlanacaqdır; Qlən-cada olan juqsaq ixtisaslı kvvədən istifadə ediləcəqdir.

By iqi fabriqdan başka, Naxçevvan S. Ş. Cümhyriyyətində 20000 ijli və 750 dəzqahlı bir əjirmə-tokyma fabriqi tiqməq tə-səvvur olynyakdadır.

Baqda bir qənaf fabriqini tiqməq təsəvvur olynyakdadır. By fabriq prəslənmiş pambyk təjərlərs kəbləmək üçün qobud meşək tokyması hazırlıyacaqdır. By fabriqda ejni zamanda (duju, fındı-q və gejr qibi) səpilən cisimlərdən ətru meşək də hazırlana-cakdır.

Qənafə qəlinca, byny İrandan da almak mümkündür. Ancək fabriqi jətili xam mal ilə təchiz etməq üçün Azərbajcanda 2 ildən bəri qənaf ziraəti üzərində təcrübə aparılmaqdadır və by tamami-lə məşbət nəticələr vərmişdir.

Jykarda səjilənilar fabriqlər tiqilib işə salınanda, Azərbajcan lazımlıca inqışaf etmiş bir pambyk sənajel rayony olacaq və öz mə'mulyatı ilə jətili camaşır tə'min etdiqdən başka, cümhyriyyət hu-dydy xaricinə də mə'mulyat qəndərəcəqdir.

II. JYN, JYN VƏ TIQIŞ SƏNAJEL.

1. Azərbaycanca kojnçylygyn inqışafı üçün əlverişli fiziki və coğrafi şərtlər.

Azərbaycanda kojnçylyk, başlıca sənəje xam malı olan jyn mənbəi olmaq uzra çok əhəmiyyətliədir.

Başlıca kojnyn ətinədən, dərisindən və jynından istifadə olynr. Ət və dəri bərasində kojnyn əhəmiyyəti çok bejuq isə də ancak jerli arz və tələbin hudydy xaricinə çıkməyər. Jyna qəlinə, o birincisi—çok miktarda jerli sənəje tərəfindən (xalça palas üçün) istifadə olynr. İqincisi hər jərdən kabak ittifaq və sonra Azərbaycan bazarlarında satılır.

Kojnçylyk üçün qeniş otlaq olmalədyr. Azərbaycan isə (3-cu vəzifədən) bildiqimiz uzra, otlaq, ərş və qolqyk butun əlverişli toprakların 50%-ni təşkil edir. By otlaqların çok hissəsi çok yaxşı Alp cəməniqlərindən ibarətdir qı, bynlar daha çok illər gejr qənt təsərrüfat məqsədlərindən ətür istifadə olyna bilməz. Mygan, Mil və Saljan çəllərində kış çok jymşak qeçir. Bynlar pəjsəzdə bitqilər ilə ertulur, by bitqilər kış aylarına kədar davam edir və by syratla kojnynar üçün təbii bir kış otlağı (kışlaq) vəzifəsini qədur. Jaj qəlib də bitqilər jəndəy və çəllər səhra halına qəvrildiqi zaman isə Alp otlaqlarına jol açılır. By syratla Azərbaycan bejuq bir hissəsi qəçəri maldarlık (xusysilə kojnçylyk) üçün ən yaxşı bir rəjondyr.

Jajlək otlaqlarda kojnynlar təmiz havadan istifadə edir və yaxşı bəslənirlər. Kışda isə iş ajr qurdu. Kışlarda təmiz sylar jökdyr, kojnynlar dyrgyn batlak syllar qışirlər. Dərskal, kəranlek, qırqli, toprak daxmalarda jəşənlər və pozyk hava ilə nəfəs alırlar. Kojnynlar yzın zaman qırq və pəjin uzərində jətdəkdə ag jynlar sarıja qəvrilir. Çok zaman kotyr xəstəliyinə dytylyrlər. Çok kər jəğdəy zaman bərq aclek başlajər; qunqu kojnçylyar deməq olar qı kış üçün heç jəm hazırlamajrlar.

2. Kojnçylygyn dinamika və Azərbaycan kojnyn ilə təmin olınmalığı.

Azərbaycanda kojnçylyk dinamika və aşığdəy rəkməllər ilə karakterize olynr:

İllər	Baş
1913	2 107 700
1915	2 182 543
1921	886 549
1923	920 000
1924—25	2 123 900
1925—26	2 279 000
1926—27	2 438 500

1927-ci ildə qeçilərin miktardə 305000 dən az qejildi.

Başka devlətlərə nisbətə Azərbaycan kojnyn ilə təmin edil-məsi aşığdəy cədvəl ilə təj'in olynr:

JETİŞMİŞ KOJYN VƏ QEÇİLƏR.

	1 təsərrüfatda	100 nəfərə	100 heqtar əqinə.
Azərbaycanda	3	68	112
Qırqıstonda	2,6	54	160
Prmənistanda	5	103	294
Z. S. K. Ş. C.—də.	3	65	148

Gəjri əqlərə qejildiqə, 100 nəfər orta hesab ilə:

Jeni Zəlandiyada	2300 baş
Avstraliyada	1800 "
Arjentinada	1000 "
İnqilirdə	100 "
Şyralar İttifaqının Asya hissəsində	70 "
Şyralar İttifaqının Avropa hissəsində	80 "

duşur.

3. Kojyn cinsləri. Jyn hasilatı və onyn tədaruq ediləsi.

Azərbaycanda jətışirilən kojnynlar, deməq olar qı, hamısı jerli cins olyb kyrykly tip kojnynlardandyr. Kojnynların kyryklyların-dağ jəg, ən çok kojnynlar jəlləkdə bylyndyklər zaman əmələ qəlir və by jəg, jəm az oldygy zaman, kışda aclek başladykdə helvənə aclek elumundan koryjyr.

Azərbaycanda 9 jerli cins kojnyn oldygy muəjjən ə ilmişdyr: Karabag, cinsi, Şirvan cinsi, bozax cinsi, ləzqi cinsi, heriq cinsi, cary cinsi, Balbas cinsi və qədəq və mazox cinsindyr. Rynlardan ən çok jəjilməş olan Karabag cinsindyr. By cinsi Myxtar Dağlek Karabag əqləşində, Ağdamda, Qurdustanda, Cəbrayıldə, Qəjəq və Saljan kəzələrində təsaduf olynr.

Karabag cinsindən sonra Şirvan cinsi qəlir. By cinsə Baqədə, Ləngərəndən, Şəmxordə təsaduf olynr.

Bozax cinsinə Kazak və Qəncə kəzələrində təsaduf olynr.

Sajılan dokkyz cinsdən əsas cinslər: Karabag, mazox, ləzqi və balbas cinslərdir. Kəlanlar isə mələzəşətilmiş cinslərdən ibarətdir. Məsələn, heriq cinsi—ləzqi ilə tyşin (qurcu cinsi) cinslərinin mələzidyr. Şirvan cinsi—ləzqi ilə Karabag cinslərinin mələzidyr və ilax.

Jetışmiş kojnynlar, 2 qilogram (5 qırvənqə). jəz kyzyllar isə—1 qilogram jyn verir. Halby qı, Avropanın ən yaxşı cinsi olan meri-

nos isə 8 qilogram jyn verir. Byndan başka ахьгньс qefijlatcə daha jaxşы oldygyndan daha baha satılır.

Bizim jynlarəmyən qefijlati, kojncjylygyn bylyndygy tabiat şartlarından asılıdyr. Kojnyn jyny, jaj zamanənda jaxşы başlanmaq və bynynla əlakədar olarək tabii inqışaf nəticəsində çök jögyñ və mēhqəmə olır, kış jyny isə az mēhqəmə olır. Bynyn səbəbi isə kojnyların kışda jary əşəşəmələrədyr.

Kojnyların umymijlatla jaz və pəjəzda olmaq üzrə ildə iqi dəfə kərxylər. Jazda çök zaman kojnyların jajlaga qəndərmədən kabak kərxylər. Ancak çök arək və sagmal kojnyların jajlakda da kərxylər. Pəjəz kərxylməş jajlakda edilir, laqin bəzən qəciqilir və o halda kojnyların arana qəçuruluqda kərxylər.

Bynlar çök zaman kərxma zamanəna və kojnyların jaşyna (kyzylardan, sagylan və sagylmajan kojnylardan) qəşə sortlara ayrılar.

Azərbaycanda jynyn umymi hasilatı, müxtəlif illərdə by cur dəjişmişdyr:

1924—25-ci ildə 3 347 392 qilogram

1925—26-cı " 3 591 200 "

1926—27-ci " 3 840 800 "

1926—27-ci il mevsimində jajda bazara 399 040 qilogram jyn çəkarılmışdyr. Jyny başlıca tədaruq edənlər Qəj-Birligi və Azəritifakdyr. 1923-cü ildən bəri xaricə jyn qəndərilməməqdə və hamı Şyralar İttifakınyñ jyn sənəjeinə veriləməqdədyr.

4. Mahıt sənəjei.

Azərbaycanda mahıt sənəjei, Şyralar həquməti zamanəndan kyyrylan və „Kəzəl Azərbaycan“ adlanan Oləncə mahıt fabriqi tərəfindən təmsil ediləməqdədyr. „Kəzəl Azərbaycan“ 1925—26-cı illərin ortasından istehsalat işinə başlanmışdyr. By fabriqi nisbətən çök bejıq dejidur. 1.500 işi və 35 000 dəzqahı vardıy.

Hali-hazırda fabriqi jerli cins jyn işlətməqdə və mahıt, odejal və gejrı qəbyd jyn tokymalar hazırlaməkdədyr. Fabriqdə orta hesab ilə 223 işçi, həm əjirmə və həm tokyma şəbələrində iqi neybədə çalışır.

Fabriqin ma'mylat başlıca Oləncə rajonynda və kismən Baq və Azərbaycan kəzələri bazarlarında satılmaqdədyr.

Fabriqin qənişləndirilməsi ləjhəyə alınılmışdyr. Fabriqdə jyn jykma şəbəsi, jyn sklady və gejrı tiqləcədyr.

Fabriqin təchizatənyə jənilişdirəraq 1930—31-ci illərdə onyñ istehsalatnyñ 245 000 metroja kədər artırlacəğı təsəvvur ediləməqdədyr qı, by mikdar, hali-hazırqı istehsalatnyñdan oldykca juqsədyr.

5. Tiqış sənəjei.

Azərbaycanda və hətta butun Zəkafkasiyada, hər cur hazır paltar kəjbrən və müqəmmal syratda təchiz edilmiş olan jəqəmə muassasa, Baqda Azərpaltarın idarəsi altında bylylan Voladarsqi adyna olan fabriqdyr.

Azərpaltar, əz ma'mylatnyñ satışnyñ tamamilə tə'min etmiş, bejıq bir cumhyrijət trestidir. Voladarsqi fabriqində istehsalat elektrifikasişdırılmışdyr. Byrada utuləri kəzərmək üçün gaz stansiyaları vardıy. Voladarsqi fabriqində istehsalat o kədər səmərələşdirilmişdyr di, by fabriqi Şyralar İttifakında bylylan tiqış fabriqlərinin ən jaxşylarından biridir.

1926-cı ildən Oləncədə ayrıca bir fabriqi açılmışdyr. By fabriqi hərbi libas hazırlamək üzrə tərtib edilmişdyr. Byndan başka, Azərpaltar Baqda dəri və xəz fabriqi açmaqdədyr. Azərpaltar əz ma'mylatnyñ Baq bazarlarında və həmçinin Turqistanda satır.

III. İPƏQCİLİQ VƏ İPƏQ SƏNAJEI.

1. İpəqciliq.

Azərbaycanın qənt təsərrufatı əssəs bərt istikamət üzrə qetləməqdədyr:

1) maldarlık, 2) əqincilik, 3) təxnika, 4) uzumçuluq.

Ancak by əsas təsərrufatlardan başka, iğinci dərəcəli bir çök xərdə qənt təsərrufat sahələri da vardıy. By sahələr müstəkil bir əhəmiyyət kəzənməmiş və ancak camaatın ilavə bir məşğulijəti olmyşdyr. By cur qənt təsərrufat sahələrindən biri də ipəqcilikdyr.

İpəq, „barama qəpənəqi“ dejlən qəpənəqin baramasından istehsal edilir. Adətə təsərrufatda „barama kyrdy“ndan bəhs edilir; çünqı by qəpənəq pəmykçyja ən çök mənfaəti birinci dəfə olarək, həyatnyñ surfa devrində verir qı, by devrə o, dogrydan da kyrdə oxşar.

Barama kyrdynyn həjəts ən kəsa olarək by syratla qəstərilə bilər:

Barama kyrdynyn həjəti—surfa devri, pyp devri və qəpənəq devri olmaək üzrə 3 devrə ayrılar. 6-cı şaqildə, jykarda jənəcə dogylmış jə'ni jymyrtıdan çökdeğ birinci qundaqi kyrt qəstərilmişdyr (şaqil-6, fiqur-1). Aşaqıda, kyrdyn başlanıb baramasnyñ sarımağa hazırləndəğ zaman qəstərilir. Şaqildə barama kyrdy tabii bejıqluqunda qəstərilmişdyr. Əqər jəm jəprəğ barama kyrdynyn toxymy üzərinə kojylarsa, o zaman toxymdan çəkan kyrt o saat jənaqə başlayır. Kyrdyn surfa devrindədi butun həjəts çök sadə bir syratda qəçir, jejir və bejıjur. 33 qunluq surfa devrinin təxminən 5 qununu jyky halında qəçirir.

Kyrt öz başı ilə 8 rəkəminə okeşar bir hərəqət edərək öz t-rəfində az zaman içərisində 400—800 metro yzınlyğında butev bir sapdan, biri-biri dələnca olan ilqəqlərdən əmələ qalmış bir barama sarıyır. Kyrt baramalardan kədən 8 qun sonra pyp şaqilnə çevrilir (*şaqil-6, fiqur-12 və 13*) və 8 qun daha sonra pypdan qəpənəq çəkar qı, qəpənəq də baramanə dəşib dışarıja çəkar ¹⁾.

Əqrəq qəpənəq baramadan çəkədkdən az sonra dışını axtarır tapır, onynla çitləşir və çitləşmədən bir neçə saat sonra dış qəpənəq toxym byrakmaga başlayır.

İndi, Azərbaycan pamykçylyğynın texnikasınə muxtəsər sy-rətdə təsvir edəq:

Barama qəpənəqi, toxym kojdıykdən, ipəq sap əmələ qəlin-cəyə kədar olan butun proses aşagədaq devrlərə ayrıılır:

- 1) toxymları jəgmək,
- 2) toxymları kyrytmək və canlandırmək,
- 3) kyrtları çəkərmək və bəsləməq,
- 4) baramanə bogmak və kyrytmək,
- 5) baramanın ipəqini açmək.

Azərbaycanda ən sadə və ən jəyılmış toxym hazırlanmasə ondan ibarətdür qı, sarılmış baramalardan ən iri və ən məhqəmləri döl üçün seçilir, bynılar ja zəpə dızulur və ja sadəcə taxta bir kaba kojylyr və byrada qəpənəq çəkar. 16 qilogram barama-dan 1, 2—1, 6 qilogram toxym əldə edilir. Əqrəq əlyan toxym daha az olarsə, by, kyrtların nəxoş oldıqlarınə qəstərir.

Azərbaycanda toxymırl çox pis korynməkdədyr. Uymıjətlə toxymları bir əsqijə kojyb bərq bağlayır və sandəga kojylyr və ja bir qupəyə kojyb ağzınə bağlayırlar, sonra ja tavana əsər və ja qı evdə bir jərə kojylyr.

By usyl ilə korynan toxymırl çox zaman pozılyr və ja vak-təndan kabak, jə'ni (martın axırında) tyt ağacə tımyrçyklanmak-dən əvvəl canlanıy və by syratla kyrtları saklamak üçün cür-bə-cür seylərlə bəsləməq lazıy qəlır.

Toxymırl tyt ağacərlə jəprəkləndəy zaman dırıldılır.

Toxymların ən sadə jərlı dıriltmə usuly ondan ibarətdür qı, kədnılar toxymı kolyk altına kojyb kyrtlar çəkəna kədar orada saklayırlar. Əqrəq çox mıkdarada toxym dıriltməq lazıy qəlırsə, o zaman naziq kat halında qagəza, boşkaba və geirəyə sapırlar və kyrt çəkəna kədar otakda saklayırlar.

Toxymların məhsylylyğyna qəlıncə, Azərbaycanada məşhyr iktisadijətcə olan Avdejev by məsələ barəsində aşagədaq bəjanat-ıy verir:

¹⁾ Qımlar temperatur şərtlərindən əslə olarək, artıq və əqsıq ola bilər. Byrada qəst-ərləniliy ortal bir ədəd hesab etməlidür.

„Toxymların jəxşə cins olmamasə və kyrtlara jəxşə bakma-ların uzındən, Azərbaycan ipəqçiləri, xarici ipəqçiləri qənarə koj-dykda belə, Qırcıstanın gərb hissəsindəq ipəqçilərə nisbatla hə-mişə daha az mıkdarada və daha pis cinsli barama əldə etmişlər və etməqdədurlar. Muxtəssisların müşahədəlinə qərə, Azərba-jcanda 25 gramlık bir kyty toxymdan orta hesab ilə 19,5 qilogram və ən artıq 20 qilogram xam barama əldə edilir; halby qı, səmarəli kylyk etdiqdə 4 gram toxymdan 7,5—12,8 qilogram xam barama əldə edilməlidür. By hesab ilə bir kyty toxymdan 43,5—76,8 qilogram xam barama əldə edilməlidür.“ (Azərbaycan qənt təsərrufatının bərpə və inqışafının qələcəq planı, səhifə-404).

Azərbaycanda kyrtlar çox gejrı mədəni bir syratda, otaklarda, çardaklarda, sarılarda bəslənir və çox az hallarda xusysı binalar tiqilir. Kyrtlar dəşəmədə, boşkablarda, həsir üstündə saklanılır. Bəsləmə 2—2½ aj, jə'ni normaya qərə lazıy olandan 30—40 qun artıq surur. Kyrtlara ilq qunlarında qunda 2—3 dəfə, tyt jəprəyə verirlər, sonra ustlarına jəprəklə təzə tyt bydakları kojy-lyr. Kyrtlara dızuqun kylyk etməjirlər və nəticədə kyrtların əlü-mu adi bir hədisə olıy.

Bəsləmə kyrtarandan sonra 2—3 həftə davam edən, barama sarıma zamanə başlayır. Baramaların sarılmasə kyrtarandan bir iqi qun sonra onların jəğərlər, bir hissəsini dölüq ayrıırlar və ka-lanynə o saat xam şaqildə satırlar. By xam baramalar jərlı ipəq zavodlarına qədır. Əqrəq hər hansı bir səbəbə qərə satma yza-narsə və ja baramalar başkə jərə qəndəriləcəq olarsə, o zaman onların kabakca bogıy və kyrydyrlar.

Baramanə bogmaktan məksəd: pypı əldürməq və by syratla ondan qəpənəqin çəkmasə üçün baramanə dəşməsinin kabagəy-ə almədyr.

Baramalar adət üzrə ja byxar və ja bə'zan ocaklar vasitəsilə bogylyr. Ocaklarda baramaları kəzğən havanın tə'sirilə bogylyr; bogylymış baramalar qunəşdə kyrydylyr, sonra sortlara ayrıılır 50—80 qilogramlık aji meşoklara təqulur.

Səyləniliy ibtidai kyrytma usuly, qəet-qədə aradan qəturulmə-dür. Həli-həzərdə bogma ilə bərarə ejni zamanda məxaniqı ky-rytma işlədilir (Qırcıstanın ipəqçiliq rayonlarında), byndan ətru xusysı bogma-kyrytma dəzəqlərlə vadyr. By dəzəqlərdə butun bogma və kyrytma operasijaləy birdən edilir.

Xalk Toprak Komisarlığı 1927-ci ildə Zakatalada by curmu-qəmməl bir bogma-kyrytma dəzqahı kymışdyr. 1929-cy ildə isə Ordubadda (Naxçıvanda) kyrylməsə ləjhəyə alınmışdyr.

Byndan ilavə mexaniki kyrytma dəzqahların ədədini, beş illiqin axyryna kədr, Azərbaycanın hamı barama məhsulynyn kyrydylməsin 100% ən səmərəli usyl ilə aparməyə qəfi qələcəq kədr artırmək təsəvvur olınyr.

Xam barama tədaruqu ilə məşğyl olan Qəj-Birliginin itxiyarındaq adi kyrytma mintəkaləri aşagdə qəstərilmişdur.

Zakatala kəzasında	5	mintəkə
Şəqi	11	"
Qəjçəj	14	"
Şamaxı	3	"
Agdam	12	"
Qurdustanda	1	"
Cəbrayıl	5	"

Həmçinin Myxtar Dəğlək Karabag Əlqəsində və Naxçıvanda da vardy.

Azərbaycana baramalardan ipəq həm əl və həm mexaniki usyl ilə açılır. Baramanın mexaniki usyl ilə açılması, xusysi ipəq açma muəssəsələrində byxar məşinlər vasitəsilə icra olınyr. Açıl-mış ipəqin çox hissəsi eşilməmiş halda satılır. Kalan hissəsi isə jerli ipəq-əsmə muəssəsələrinə qədər və oradan cur-ba-cur jerli mə'mylat kəjərmək üçün satılır.

2. Dunja ipəqçiliğinin mərqəzləri və Azərbaycanda ipəqçiliğın jəjldəqə rajonlar.

Dunja ipəqçiliğinin mərqəzləri Çin və xusysilə grez ipəqini (grez — ipəq açan fabriqlərində baramanə açanda alınan xam ipəq-dur) verən Japoniyadır. Avropada başlıca ipəqçilik mərqəzləri İtali-ya və sonra İtaliyadan oldykca qeridə olan Fransadır. İpəq barama-ların hasilatında Rysja hərbdən kabakqə illərdə beşinci jeri dy-tyrdy. Həli-həzərdə isə Şyralar İttifaqı by xusysda dərducu jeri dytyr. Birinci jeri Japoniya, iğinci jeri Çin və üçüncü jeri isə İta-liya dytməkdədyr. Şyralar İttifaqında ipəqçilik nəkəti-nəzərindən təsərrufat əhəmiyyəti olan jerlər birincisi—Zakafasiya, iğincisi—Tur-qistandyr. Zakafasiyada isə ipəqçilik hər uç cümhyriyyətdə də in-qışaf etmişdur.

İpəqçiliğın başlıca rajonlar Qur çayının həm sol sahilində (Şəqi, Zakatala, Qəjçəj və qəçmiş Agdaş kəzələri) və həm sag

sahilində (Myxtar Dəğlək Karabag Əlqəsi, Cəbrayıl və Agdam kəzələri) və Naxçıvanda hylynməkdədyr.

İpəqçilik ilə orta hesab ilə 50,000 təsərrufat məşğyl olmaqda və by təsərrufatlarda kədən və qışı olmaq uzra 250,000 nəfər çə-ləşməkdədyr. Başqa təsərrufatlardan fərqli olaraq ipəqçilikdə kə-dənlərin da çəlbədgən bəddə saklamalıdyr.

İpəqçilik üçün ən mühüm şərt, barama kyrdyna jəm olan tyt ağaclarının əqilməsidur. Tyt ağacının əqilmə karakteri hər jerdə bir dejidur. Bə'zi kəzalarda tyt ağacları üçün xusysi bağca du-zəldilmişdur; bə'zilərində tyt ağacları başqa ağaclar ilə kərbəşək bylynyr; üçüncülərdə tyt ağacları, jol, binə, bostan, çay və kanal sahilii bojnycə əqilmişdur. Tyt ağaclarının umymi sahəsi aşagdə-qə uzra dəjışilir:

1924-cu ildə	35 000	heqtar.
1925-ci .	35 000	"
1926-cə .	35 000	"
1927-ci .	35 000	"
1928-ci .	36 000	"

1929-cy ildə by sahənin, 37,085 heqtara kədr çatdırılmasə təsəvvur olınməkdədyr.

Azərbaycanda xalis tyt ağacıqə sahəsi 8,000 heqtardan artıq dejidur qı, bynyn çox hissəsi Şəqi kəzasına duşur.

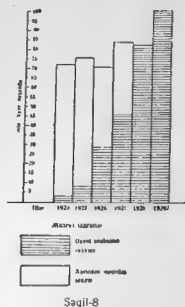
3. Azərbaycanda baramaçılıq və barama toxymə jətışdirmə işləri.

1913—14-cu illərə kədr Azərbaycanda ipəqçilik qəntli təsərrufatlarında bejuq rol ojnəjərdə. Barama istehsalatı —3,000 ton-dan artıq idi. Camaat 200,000 kytydan artıq toxym işlədirdi. Azərbaycanın bir çox qəntiləri baramaçılıqdan daimi kazanc əldə edirdilər. On minlərcə xalk, butun il yzyyn Şəqi, Zakatala kəza-larının, Dəğlək Karabagın ipəq açan zıvodlarında məşğyl idilər.

Şamaxı ipəq tokyma fabriqləri sənəje və əl istehsalatı sər-qilərində birinciliqə kəzanardı. Bəcərilən baramaların mikdarı jər-li ehtiyacə tə'min etməqdən başqa, bir çox barama və toxym xar-icə də qəndərilirdi.

İmperializm muharəbəsi və millətlər arasındəq tokyşma za-manında ipəqçilik çox duşdu. Ancak 1921-ci ildə Azərbaycanda Şyra həquməti kyrylandan sonra xaricdən qətirtilmiş 15 min kyty toxym pəjlandıkdən sonra ipəqçilik bərpa edildi.

Jerli toxym yetişdirmə (grenaz) işinin inqilaf diagramı.

Şəqi stansiyası	19654	kyty
Zakatala	12540	"
Ordubad	16868	" (Naxçıvan əlqəsində)
Vartaşen	13496	" (Şəqi kəzasında)
Agdaş	9200	"
Agdam	8491	"
Qəncə	1104	" (1928-ci ilə kədər varidi).

Cəmi: 81351

1928-29-cy illərdə Stepanqertdə (Myxtar Dağlyk Karabək Əjaləti), Naxçıvanda, Qejeçajda, Karjaçında, Cəbrayıldə, Balaxəndlə (Zakatala kəzasında) da toxym stansiyalar açılacaqdır.

Ony da kejd etməlidir qı, Azərbajcanın butun ipəqçiliqinin başında, Qəncədə bylynan Azərbajcan ipəqçiliq stansiyası dyrmakdadır. Syra hequməti zamanında açılmalı olan by iri və elmi təşqilat aşagədaq vəzifələri əhdəsində qəturulmuşdur:

- 1) toxym istehsalı.
- 2) barama kyrtlənyn numynəvi bəslənməsi qı, byndan məksəd həm əməli olarək barama kyrtlənyn bəslənməsini əqrətməq və həm də delluq baramalar əldə etməqdır.
- 3) nəzəri və əməli olarək təlimatçılar, toxymçılar və mədəni ipəqçilər hazırlamakdan ətru kyrsılar təşqil etməq.

Kejd etməq lazımdır qı, xarıdan qəturılan toxym kiymətə bəha olmaqdan başka qeşijjətdə də yaxşı çəkməmişdyr. Hequmət toxymy daxildən tədaruq etməq və kiymətə bəha və həm qeşijjətdə yaxşı olmajan xarici toxymdan kyrtylmaq uqun hər bir tədbiri qərmüşdür. By tədbirlərin nəticəsi olarək 1928-ci ildə daxilə toxym tədaruqı 80 min kytyja çatdırılmış və Azərbajcan ipəqçilərinin toxym ehtijacə tamamilə təmin olınmışdyr.

1928-ci ildə Xalk Toprak Komisarlıqə altı toxym tədaruq edən stansija təşqil etmişdyr qı, bynlərin istehsalatə by cırdur:

4) həm jerli və həm xaricdən qəturılan toxymıların kontrol etməq; (by kontrolədən məksəd, toxymılarda bir xəstəliq olyh-olmadığına tə'jin etməqdır).

Xam baramaların hasilatına qəlinca—by, şubhasız qı, ipəqçinin əldə etdiqi toxym mikdarından aslıdyr.

Orta hesab ilə 1909—1913-cü illərdə Azərbajcanda xam baramaların mikdarı byvarlak hesab ilə 3.200 tona çatmışdı.

1921-ci ildən başlajarak, by məhsyl ildən-ilə artarək aşagədaq mikdara çatmışdyr:

1921-ci il	256 ton	1	kytydan	20	qlg.	məhsyl	hesabə	ilə.
1922-ci	400	"	1	"	"	"	"	"
1923-cü	960	"	1	"	"	"	"	"
1924-cü	1360	"	1	"	20,5	"	"	"
1925-ci	1504	"	1	"	22,5	"	"	"
1926-cı	1654,2	"	1	"	24,6	"	"	"
1927-ci	1852	"	1	"	24,2	"	"	"
1928-ci	2544	"	1	"	32	"	"	"
1929-cü	2880	"	1	"	27,8	"	"	"

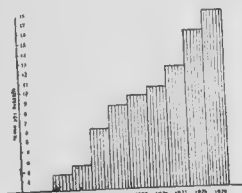
XAM BARAMALARIN ÜMUMİ HASILAT PROqramı

1929-cy ilə əjd rəkəmlər təxminidir.

Xam baramaların ümumi hasilatə həm pajlanan kytylənyn mikdarından və həm hər kytyyn məhsyllyyğyndan aslıdyr. 1921-ci ildə, hər kytydan 20 qilogram hesabə ilə, cümliatən 256 ton xam barama alınmışdyr qı, belə az hasilat baramaçylğın çök pis vəziyyətdə bylyndyğynay və qəturulmuş tədbirlərin jətmədiqini əjdən syratda qəstərir.

Bir kytydan alınan hasilat, axırınçə cədvəldən qəruiduqu uzrə, ildən-ilə artırsa da, laqin biz hələ qı. təbii normadan çök yzakdaşk. Çünqu toxymıların əmərali usylda hazırlənib, yaxşı kylyk edildiqdə hər kytydan 43—76 qilogram alınlaşk.

Bynynla barabər ony da kejd etməlidir qı, biz xam baramaların ümumi hasilatında çök kabaga qetmişiq. Məsələn 1921-ci ildə 250 ton aldığımız halda, 1922-ci ildə by mikdar 400 tona çatdırılmış və by syratla ipəq sənajeyinin əsasınə məhqəmləmişiq.

Uymijətlə deməq lazımdır qı, ipəqçiliqin təbii inqışafə, bir çək gejrı şejlardan başkə, bizdə butunluqlə toxymyn varlıqından, onyn kışmat və paşlanməş şərtlərindən və ən nihajət pambykcy-lər tərəfindən xam baramaların satılmasından aslıdyr.

Səz jok qı, toxym tamamilə saglam olmalıdyr. İpəq kyrdyn xəstəliqinin azalməş və ja tamamilə kabagynın alınməş an-cək saglam və məhqəm toxym sajasında mumqun olar.

İpəq kyrdynyn xəstəliqi bir rajonda ipəqçiliqi tamamilə jok edə bilir. Məsələn: 1861-ci ildə əvvəla Əlciristanda və sonra Azər-bajcanda kyrdların xəstələnmə nişanələri başlaməş və Zakafkasija-da kyrtların qutılalər ilə məhv olmadəklər bir jer kalmamışd. Bir çək ipəqçilər saglam kyrtlar jetiśidirməq üçün bir neçə il çə-ləşəb və nəticə ala bilmədiqlərinə qərə, ipəqçiliqdən əl çəmişlər və hətta tyt ağacların döğrajəb onların jerinə başkə bitqilər əq-məqə başlamışlar. Zakafkasijanın (və xususiylə Azərbajcanın) ipəq-çiliq istehsalatı çək (ən azından 5-6 dəfə) azaldı. Ancək 1872-ci ildən, Japonjadan saglam toxymlar qəlməqə başladəkdən sonra, xəstəliq qəsildi və ipəqçiliq bərpa ediləməqə başlad.

İpəq kyrtların cinslərinə qəlincə, 70-ci illərə kədər Azər-bajcanda jerli toxymlar inqışaf etmişdi və bynlar jəlnəz jerli cins idilər. Ləqin 1870-ci ildən 1880-ci ilə kədər olan devrdə jerli cinsləri japon cinsləri əvəz etmişdi. Japon cinsləri bir para rajon-larda indijə kədər vardy. 80-ci illərdə Cənybi Avropada kyrd xəstəliqi (pebrin) ilə aparılan mubarazə musbət nəticələr verməqlə Fransa və İtaliyadan toxym qətilirməqə başlandı. Ejni zamanda Türqijadan da Bağdad cinsi toxym qətilərdilməqə başlandı qı, by cins sonradan Avropa cinsini aradan çəkərd. Bağdad cinsi bol məhsul verməqlə barabar çək da davamlı olar.

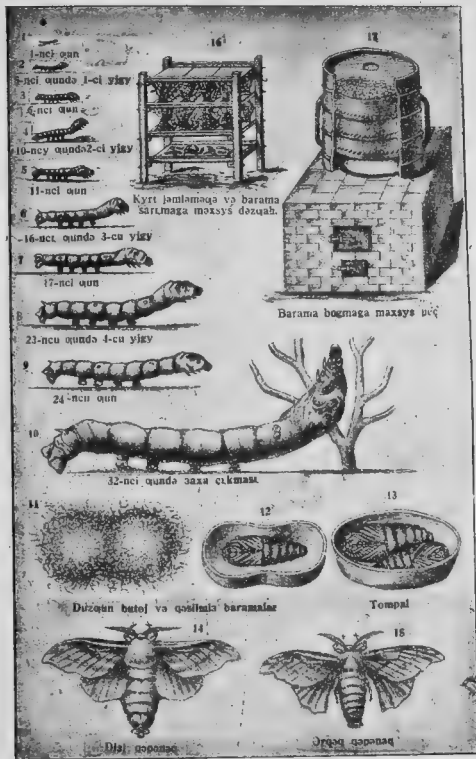
Həli-həzərdə Azərbajcan xaricdən heç toxym qətilməjib öz toxymy ilə qıfajətlənir və Azərbajcanda həzərlənən toxymlar ipəq-çijə qətməzdən kabək Qlanca ipəqçiliq stansijəş tərəfindən jəklə-nələr və kontrol edilir.

Bynyla barabar ony da qəstərməlidur qı, jerli toxymyn hə-zərlənmə xərcə çək azalmışdyr: bir kyty toxymyn dyryş kışməti 1924-cu ildə 3 manat 50 kəpiq idi, 1928-ci ildə isə 2 manat 55 kəpiqə düşmüşdür.

4. Azərbajcanda ipəq açma sənajeyi

İpəq açma sənajeyini həli-həzərdə iqi trest, Azərbajcan ipəq tresti (Azəripəq) və Karabag ipəq tresti (Karipəq) aparmakdadır.

Azəripəqin həj'ətinə, Şəqiddə 495 tijañlı (tijañ--içərisində əlyk sy olan metal kabdyr qı, bynlarda barama dəjəlur) işləməqdə olan beş zavod daxildir. Byndan başkə Nəxçevan Qej-Birliqinin Or-dybadda 4 zavody vardy qı, bynların uçunun bir jerdə 100 tija-ñlı vardy və by zavodlar Qej-Birliqi özü işlədir, dərduñcu za-

Şəqil - 10. İpəq kyrdynyn bejuması, barama, qəpənəq kyrdy, başlanca dəjəqin (arəcə), barama toğən ocaq.

vody isə əl istehsalçıları işlədir. 1929-cy ildə Şəqidə 576 tıjanlıq altnıy zavod açılacaqdır. By zavod dunjadaq ipəq zavodlarınnı hamıssından quclu olacaqdır.

Karabag ipəq trestli çok bejuq olmajan 5 zavody işlətməqdədur qı, hamıssının bir jerdə 350 tıjanı vərđydr. Bynların ən bəjuqları Stepanaqertdə və Hadrytdadyr. Zavodların bir hissəsi icarəə verilmiş, bir hissəsi isə işləmir. Byndan başqa halı-hazırda Stepanaqertdə bejuq bir ipəq zavody tiqliməqdədur.

Bütün zavodların texniqi təchizatə heç də yaxşı halda değıldur. İpəqçiliqi barpa prosesi çok intensiv qeçməsinə bəkməjarak, Azərbaycanı barama məhsulyı ancaq bir az juqsəlmiş, hərbdən kabakqının 60%-nə çatmışdyr. Bynynla əlakədar olaraq Azərbaycanın ipəq açma sənəji üçün bütün by illərdə ipəq xam maly çatmamış və by noksan başlıca Qırcıstandan və kismən Türkıstan və İrandan qətrilən xam mal ilə tamamlanmışdyr. By noksan ildən-ilə azalməkdədyr. Beş illik plana qərə Azərbaycanın həm ipəqçiliqinin və həm ipəq açma sənəjinin inqışafı, məzqyr noksanı 1923-ci ildə tamam ortadan kəldirəcədyr.

1927-ci ildə Azaripəq və Karipəqdə 2,144 daimi işçi çalışırdı. 1928-ci ildə by mikdar 2,518 nəfərə kədər artıdı, 1929-cy ildə isə 2350 nəfərə kədər çatacaqdır.

Şəqil-11. Qəpnəqin baramadan cıkmışu, solı dıq qəpnəq baramadan cıktı, sağ dı ıçarısından arıq qəpnəq cıkmışu, değıq barama (şəqil 12) bəli bejuqluqdədur.

Trestların ən muhum istehsalatı (kij-mətlı bir məhsul olan sortovı nəzərə al-məjarak) grez—jəni baramadan açılmış ipəqdır.

Hər il istehsalat artməkdədyr.

1927-ci ildə—6,803 min manatlık, 1928-ci ildə 8,627 min manatlık istehsalat hazırlanmışdyr, 1929-cy ildə—11,230 min manatlık hazırlanacağı təsəvvür edil-məqdədur.

Xam ipəqin işlədiciyi deməq olar qı, jalənbz devləti ipəq sənəjidur. İpəq açan zavodları istehsalatı bazarda sərbəst sırat-də tədavul etməqdədur. Ona qərə də bynlar kabakədan Umyım İttifak toky-cy-lyk Sindikatyə satılır. Ancaq istehsalatın az bir hissəsi 2-ci və 3-cü sort ipəq—kooperativ, əl sənəqçiləri və devləti təşqilatları-na satılməkdədyr.

Xam ipəq, Şyralar İttifakı bazarında qeniş sıratda satıldı-ğəndan xaricə qəndərilməjir.

IV. QƏNƏF, QƏNDİR

Şyralar, İttifakının ən muhum ipliqli bitqilərindən biri olan qəndirin ən quclu rəkiləri, cənub tropiq və sybtropiq bitqiləri olan cyt (Hind qəndiri), manil, Jəni Zeland qəndiri (kanat) və qə-nədir. Kanat qəndir, cija və cür-bə-cür qobyd və bə'zən zərif tokymalar (və ən çok meşək tokymaları) kəjrlən by ipliqli bitqiləri sırasına, Türkıstan qəndirini də ilavə etməq lazımdır.

Jykarədə səjələn bitqilərdən ticarətə xusysən iliriləjəni cyt və qənəfidur. Qənəf və qəndir iklim şərtləri nəktəji-nəzərindən Azərbaycan üçün tamamilə əlverişlidir.

Qəndirin lifi syda cüruməməqlə və xusysilə tor etməqlə və kanat etməqlə əlverişli olmaqla tanınmışdyr. By səbəblə də qəndir bejuq bir əhəmiyyət kəzənmişdyr. By bitqi Türkıstanda, Cəh-hyn cəjə kəraklrlırdə jəbən halda bejuq sahələr dıymışdyr.

Qənəf cökənd-bəri Cənubi Asjadə əqliməqdə və oradan in-qiltərəjə qəndərilməqdədur. Qənəf ilə ən çok maraklanan Ykraj-na Tokycylyk Trestli olmışdyr. By trest 1924-cü ildə „Qənəf“ səhmdarlar cəmiyyəti təsis etmişdyr. Cəmiyyətin başlıca məqsədi qənəf əqlinlərini qeşilətməqdır. Azərbaycanı qənəf ziraəti təcri-bələri tamamilə yaxşı nəticələr vermışdyr, 1926-cı ildə birca Ky-ba kəzasında-55 heqtar sahəjə qənəf əqlilmişdyr. 1926-cı il intəc-ribəsi 1927-ci ildə də təqir edili və by sıratla Azərbaycanı (Kyba və Myganda) 240 heqtar sahəjə qənəf əqlilmiş əldy.

Qənəf ziraətinin inqışafında toxym məsələsi də muhum jər dıymalıdyr. Gərbi qurdistanın aralıq jərləri lifdən etru qənəf ziraətinə nə kədər əlverişli isə, Azərbaycanı da toxym işlərinin in-qışafı üçün bir o kədər əlverişlidir.

Jerlərdən qəstərilən istəqlərə qərə, by jəkn illərdə Azərbaj-canda 1.000 heqterlik qənəf sahəsi təşqil edilə biləcəqdır.

Kabakca səjəlanlıdıqı üzrə, Baqədə qənəf fabriqi tiqliməqı la-jihəjə alınmışdyr.

MƏCBURİ ƏDƏBİYYAT

Mixajıl Avtəjevin məkaləsi „Azərbaycan qəni təsəvvüratından barpa və inqışafının qə-jəq planında ipəqçiliq“.

1916-cı il İpəq, Baqə, səhifə 401-123.

KONTROL İŞLƏRİ ÜÇÜN MEVZİ

Aşagıda iş materialındaq məsələləri İqlirəcin və təhlil edin:

- 1) Azərbaycanı, Zəkafkasıya federasiyasına və orta Asjadə nisbətli pambyk əqlini sa-həsi nəcə dəjililmişdyr?
- 2) Azərbaycan Sosialist Şyra Cümhyriyatının pambykçylyk tarixini təsvir edin.
- 3) Azərbaycanı pambykçylyqın bərpası və inqışafı üçün Şyra hökuməti tərəfindən nə edilmişdir və nə ediləcəqdır?
- 4) Azərbaycanı kojuycylyqın inqışafı üçün əlverişli olan şərtlər nələrəndən ibarətdir?
- 5) Azərbaycanı Şyra hökuməti kyyrıləndən-bəri kyyrt toxymı və baramaşılıq nə-cu-rə inqışaf etmişdir?

KONTROL SYALLAR

Aşağıdaş syallara təhlil şəkilində cavab və im:

- 1) Pamyk nadur, pamykya nə şağılıba təssaduf olınır, pamyk qo'ly na məksaddən etru aqılır?
- 2) Syrılar İttifaq pamyk hasilatında hansı jərdətyr və hansə devlətlərdən qeri-dədur?
- 3) Pamykqytkda kooperasja na rol o'ynayr?
- 4) Sizin rayonnyzda (kəza, dajira və ja qəndin zıda) nəçə heqətar pamyk aqılır? Azyrky illərdə pamyk aqini sahəsə qənişləməni, qənişləməni isə nə uçu ni qənişləmə-mişdur?
- 5) Pamykyn işləməsi hansə oğcrasjalarə ajrular, cin-mışyn nəlur?
- 6) Azərbajcanda hansə pamyk tən zışjən zavodlar, hansə tokyma fabriqləri vardır və jakyn bəş ildə hansyların aqılacaq nəzərdə alınmışdyr?
- 7) Azərbajcan kəojnyar ilə jakyn təmin ed-tmişmişdur?
- 8) Hequmət nədən etru „merinoslara“ əhmijəti verir?
- 9) Dunja ipeçiliqinin marqazları hansylardyr və ipçiliq Azərbajcanın hansə kəza-lərində ən çək inqışat etmişdur?
- 10) Azərbajcanın ipəq sənəsinin nə halda o'dy,əyyn təsvir edin.

MƏSƏLƏNİ DAHA DƏRİNDƏN ƏQİRƏNMƏQ UÇUN

GEJRI MƏCBURY ƏDƏBİJJAT

„Хлопок“ изд. „Пучина“ Москва, Петровские линии 1, 20, ч. 69 кол.
 „Шерсть“ — „ — — — — — 60
 А. в. О. Тихониров, Учебная выкормка шелкоичного черья.
 Дубенский, Очерки по экономографии Закавказья“ Тифлис, 1924 г. изд.
 Краевого Комитета РКП (б), стр. 202—209.
 „Экономический Вестник Азербайджана“.

„Экономический Вестник Закавказья“

За 1926 г. № 5—6, № 3.
 За 1925 г. № 10—11
 За 1921 г. № 6, № 11
 За 1928 г. № 2—3, № 5—6, № 7—8

За 1927 г., № 4.
 За 1928 г., № 17, № 18, № 8, № 12.

VI-VƏZİFƏ.

MƏ'DƏN, İŞLƏMƏ VƏ KYSTAR SƏNAJEL

Vəzifənin mündəricatı.

Mə'dən sənəsinin əhəmiyyəti, mis və mis sənəji, ququrt kolçedəni, barit və Çovdar, barit sənəji, Zaqliq zəq zavody, Qırac dəş, qıl və cimento zavody, dyz və dyz sənəji, dəmir və dəşqən məsəlati, geji kəzənlər, mineral mə'dənləri, işləmə sənəsinin üniymi icmalə, yn uşalma, duja icmaləmə sənəji, mexanik zavodlar. Əqış Syrasının dəri, biyan qəqu, tutun, poligraf, şişə və jerli sənəji, aq qəmar və kystar sənəsinin elektrifikasi-niməsi, onyn tə'rifi və əhmijəti, kystarların üniymi miktardə və ixtisaslara bəlməsi, kys-tar və sənətlər kooperasjəsi, kystar sənəsinin ajr-ajrə nevləri, Jaxili və xarici ticarət.

A. VƏZİFƏJƏ AJID İZAHAT.

1. MƏ'DƏN SƏNAJEL (NƏFT DAXİL DEJILDUR).

1. Azərbajcan uçun mə'dən sənəsinin əhəmiyyəti.

Azərbajcan kəzənlər ilə zəncinqidur, ona qərə də təbii ola-rak Azərbajcanda mə'dən sənəji inqışat edə bilər və etməlidur. Kabakca satış bazarı olan və hali-hazırda enerjili bir syratda ky-rylyş devri qeçirən Azərbajcan, öz xam malları və zəncin mə'd-ənləri olmagına qərə, jəlməz öz ehtijacı uçun deji, hatta ixra-cat uçun də istehsalçı bir əlqə olmalıdyr.

Azərbajcanın mis, çinko, qumuş, kyrsyn, dəmir, manganey, ququrt kolçedəni, barit, ququrt, kobalt və geji qibi hamı fəjdəli kəzənlər şyrə hequməti zamanəna kədəx xusysi malijətləşlər əlində idi. Neft sənəji, devlətti olmaq uçun diqər mə'dən zavod işlərinə nisbətə daha jünqul və daha kəsa usylar verdicindən kapitalistləri hər şeydən çək maraklandırdı və by syratla neft sənəji daha az kəzənlər olan başqa kəzənlərə kəjyləcak kapitalə əzünə çəqirdi. Kabakca işlədilen mə'dən jataklaryn by jataklarda kyrylan zavodların Azərbajcanın syralaşdırılmalı anda qə acnacaklı halları də byny təsdiq edir. By muassasələrdəki təc-hizat qəhnəlməş, mə'dən ocakları pis kyrylyşly, xam mal və ma-terial jək idi. Mə'dən jataklaryn özə əjrenilməmiş olyb deməq olyr q, heç bir araşdırma də aparılmayardı.

Byndan başqa əlqaları jəlməz Rysja sənəsinin satış bazarına çəvməqə çalyşan qəhnə hequmətin mustəmləqçilik siyasəti, by

өлqələrdə, və o cümlədən Azərbaycanda mədən işlərinin inqışafına ol verməyirdi.

İmperializm və vətəndaş muharibələri mədən işlərini həddən artıq çətinləşdirdi.

Azərbaycanın mineral qəçuntulərinin qəmmijət və qejfijitəti təjlin etməq çətinədir. Çünqə bynlar axır zamanə kədr tədkiq edilməmişdir, bynlar hər tərəfli tədkiq və araşdırma lazımdır.

Həli-həzrədə Azərbaycanın bütün mədən sənəjei, Azərbaycan mədən sənəjei təstinin ixtiyarındadır.

1927-28-ci illərin başlanğıcında trestə aşağıda qə muassasələr daxıl idi: Qjedəbəj mis əritmə zavody, Çəragəzör ququrt kolçedən mədən ocakları, Zəqliq zəq zavody, barit mədən ocakları və gejrli.

2. Mis və mis sənəjei.

Mis, qumuşdan sonra ən jaksb bir elektriq qəciricisidir. Elektrotexnikənin çök bəjüq tərəkkisilə ələkədar olarək, mis xəlk təsərrufatında qet-qədə daha bəjüq əhəmiyyət kəzənməkdə və onyn istehsalə qet-qədə artmaqdadır. Dunja mis istehsalənin ən muhum hissələri Amerikada və xususiylə Şimali Amerika Muttəhid Ştatlarındə mərqəzləmişdir. Bütün dunja istehsalənin 60%-i Ş. A. Muttəhid Ştatlarındə hissəsində düşməqdədir. Şyalar İttifakı, mis istehsalında, qərqəmli hər dytan devləllər cərqəsinə daxıl dejidur, əncək Şyalar İttifakında da mis istehsalə sur'ətlə artmaqdadır.

Bizdə mis istehsalə inkiləbdən kabək oldygy qibi həli-həzrədə da sənəjemizin ehtiyacəna ədəjə bilməjir və biz bir mikdər mis xaricdən qətilirməqə məcbyr oluyrək. Mis metalə jataklər muhum mikdərdə Sibirdə, Yrəldə və Zəkafkəsja federasiyasındadır.

Azərbaycanda mis jataklər: 1) Zəkatalə kəzasının Balaqən qəndində, 2) Vənkly qəndi cəvərində 3) myxtar Dəglik Karabəj əjələtində, Tərtərdə Məhman qəndindən yzək olmajan Quljatakda 4) Qənçə kəzasında Qjedəbəjdədir.

Balaqən jatağə araşdırılmış və jaxşə nəticə vermişdir. Myxtar Dəglik Karabəj əjələtinin hər iqi qəndinin cəvərində qə jatak isə hələ qı araşdırılmamışdır.

Qjedəbəjdə, Qjedəbəj mis əritmə zavody vardır. Həli həzrədə byrədə mis mədəni ehtiyat əzəlməşdir. Byna bəkməjarək qjedəbəj zavodynda mis istehsalə ildən-ildə artmışdır. 1923-24-cü illərdə 90,69 ton, 1925-26-cı illərdə isə 221,28 ton mis istehsal edilmişdir. 1926-27-ci ildən mədən sənəjei tresti araşdırma işi aparılmış və zavody iqi il təmin edə biləcəq kədr mis ehtiyatı oldygy mejdana çəkmişdir. Qjedəbəj rəjonynda bir kədr daha mis ehtiyatı tapılacağına ymyd vardır.

3. Ququrt kolçedən.

Azərbaycanda ququrt kolçedənə jataklər kismən mis jataklər ilə (Qjedəbəjdə) ələkədadır, kismən isə mütəstikildir (Çəragəzör). Çəragəzör Qənçə kəzasında Çəqənt qəndinin jəknəliyindədir.

Sulh zamanında kolçedənə olan bəjüq tələb xaricdən qətilirən kolçedən ilə təmin edilirdi. Kolçedən ən artıq İspanjadən qətilirilirdi, çünqə Rysja kolçedənə kilmətcə İspanja kolçedənə ilə rəkabət edə bilməjirdi. Həli-həzrədə biz Şyalar İttifakının bütün kolçedən ehtiyatından istifadə etməliq. Qimija sənəjinin sur'ətlə bərpa edilməsinə və by sənəje'də ən muhum amilin ququrt tyrsysy olmasına qərə ququrt kolçedənə olan tələb sur'ətlə artmaqdadır. Ququrt kolçedən (ququrt tyrsysy reaktiv), başlıca Azərbaycanla qətilirir. Azərbaycanla ildə 9.600 ton kolçedən işlədilir.

Hər iqi mədən ocagında qə kolçedən istehsalə aşağıda qə rəkmərlə ilə ifadə oluyrdy:

	1913-II	1916-II	1925/26-II
Çəragəzör	2526000 qlg	3935600 qlg	7490736 qlg
Qjedəbəj	2323600 "	3419920 "	8696384 "
	4849600 "	7355520 "	16187120 "

1926-27-ci illərdə hər iqi mədən ocagında 8563200 qlg Azərbaycan kolçedəninin ən ciddi rəkibi Yral kolçedənədyr. Yralın kolçedən jatağə çök bəjüqdür və əsas dəmir jol şəbəkəsilə rabitəli olmağına qərə Yral kolçedənə Azərbaycanın qəndindən oldykcə ycyz başa qəilir.

Bazar vəziyyəti həli-həzrədə Azərbaycan üçün çətinləşir və kolçedənə işlədəcəq muassasələrdən yzək olmağına qərə bir o kədr jaksb dejləsə də, əncək indi onyn kabəğində jeni sahə açılmıqdadır. Qənçədə ququrt tyrsysy zavody açılmaş təsavvur edilmaqdadır qı, by ququrt tyrsysyndən da qələcəqdə açılacaq jod zavody istifadə edəcəqdür.

Həli-həzrədə Azərbaycanla tərəfindən kəzma şylarından çök mikdərdə jod istehsalə təsavvur edilmaqdadır, və by istehsalətin jəknə qələcəqdə Azərbaycan kolçedəninin bəjüq mikdərdə ymydy işlədicisi olacqdır.

Ququrt kolçedənə ehtiyatı Qənçə kəzasının Çovdar qəndində tapılmışdır.

4. Barit və Çovdar bariti sənəjei.

Jatağə mə'lum və İttifakımızda qafi mikdərdə mevcud olan və hərbdən əvvəl ja busbütün işlənməjan və ja çök əz mikdərdə işləniş by barədə qı ehtiyac xaricdən qətililəraq təmin olunan kəznətlər. Jan biri də barit (agər spat) dyr. Barit, boja sənəjeində ag rənq litopon kəjərməkdən etru və byndan başqa rezin, lindle-

ym və geiri istehsalatında qeniş syratda işlədilir. Şyalar İttifaqının bir çox yerlərində barit jatağ vardy. Laqin bynyn başlaça ehtijaty Azərbaycanadadyr.

Hərbdən əvvəl barit sistematiq olaraq jalnəz Qjurstunda istehsal edilirdi. Bə'zi illər barit Qjəncə gybernijasında (Neməə koloniası Annenfeld cavarında) da istehsal adilirdi. 1919-dan 1923-cu ilə kədar Şyalar İttifaqında barit heç istehsal edilməmişdir.

Azərbaycanda iqi barit jatağə rajony vardy (Qjəncə kazasından Çovdar və Kyçy). Bynların sənaje əhəmiyyətli olması şubəşizdir. Muajjon şartlar daxilində həmçinin sənaje əhəmiyyəti kazana biləcəq üçüncü rajon isə Zəqəm stansijasından 11 qilomet-rə məsafədə İrmaşlıb qəndi həvalisindədir.

Hərbdən əvvəl baritə olan ehtijac ildə 16000 tona kədar çatırdı, və biz by ehtijacə deməq olar qı, jalnəz xarici bariti ilə ədajirdiq. Şyalar İttifaqında baritə olan ehtijac artmakla baritə xususy diqqət verilmişdir. Çünqu baritin tamamilə satılacağı və halta kazancda verəcəqi mejdana çikməşdyr.

Çovdar barit jatağının işlədilməsinə 1925-27-ci illərdə başlanmış və by ildə 1534 tona kədar parça barit istehsal edilmişdir. Bariti ujudulmuş halda satmaq, parça halında satmaqdan daha çox əlverişlidir. Jakın qələcəqdə Qjəncədə barit dəjirməni işə salınacaqdır, by dəjirmənin təchizatı xaricə sıfars edilmişdir. Məvcud olan Çovdar sənajeyinin texniq imkanına qəlinə, bynlar kejd edilmiş artək baritin istehsalı üçün hazırlıqlıdyrlar.

5. Zəqliq (Qjəncə kazasında) zəq zavody.

Zəqliq zəq zavody 1925-ci ildə təsis edilmiş və jəniden kyr-mak məqsədilə hali-hazırda təchizatı dəjşdirilmiş olyb işlədilmə-qə başlanmaqdadır. Zavod ildə 576-ton zəq istehsal edə bilir qı by mikdar qeçmiş illərə nisbətən 5-6 dəfə artıqdır. Zavodun iş-təhsal etdiqi zəqi satmaq üçün qeniş perspektiv açılmaqdadır. Rysja Sosialist Koşma Şyra Cümhyriyatında hazırlanan sun'i zəqə tokycylyk sənajeində təbiə zəqi əvəz edə bilməz. Əzumuzun tə-bii zəqimiz isə ehtijacımızə ədajəmədiqindən İtaljadan qəltirmə-qə məchyr oiyryk: Zəq materjalları bojamazdan kabak zəqəqab olaraq işlədilir.

1923—24-cu ildə zəqliq zavodynda 83200 qilogram zəq isteh-sal edilmişdi. 1927-28-ci ildə beş illiq plana qərə zavod ilavə təchiz edilidqdən sonra istehsal 1152 tona çatmalb idi.

Zəqliq zəq daşından alüminiyum almat məsələsi muzaqərə devrəsində bylynmaqdadır.

6. Qirəç daş və qil. Çimento zavodları.

Azərbaycanın çimento sənajeyi, Azərbaycan çimento trestinin aşağıdaq zavodlarında mərqəzləşmişdir: 1) Tavys stansijası cə-varında Syltanov adına devlati çimento zavody, 2) Qeşlə rajony jakınhlığında Vorovsqi adına devlati çimento zavody.

Əsaslı syratda təchiz edilməq səjasində hər iqi zavodun iş-təhsalatı çox artmışdyr:

ÇİMENTO İSTEHSALATY (TON HESABILA)

Zavodlar	1925—26	1926—27	1927—28
Vorovsqi adına Qeşlə za-vody	1536	1744	2400
Syiltanov adına Tavys za-vody	873	840	1920
Jəqyn	2400	2584	4320

Çimento istehsalatı tamamilə jolyna koilylmışdyr. Zavodların byrakdıkları çimentolar qejişilə e'tibarlı Şyalar İttifaqı zavodla-rının ən yaxşı çimentolarından qeri kalmamqdadır.

Çimentony işlədənlar başlaça devlat təşqilatları və kismən kooperasiyalardır. Azərbaycan by iqi zavodunyn istehsalatı mək-simyma çatdırılsa belə, jakın beş ildə Azərbaycan və Zakafkasja-da aparılmas şəziləniz tiqintiy işlərinə lazıym olan çimentony ədajəməjəcəq və Şimali Kafkazdan çimento qəltirməqə davam oly-nacaqdır. Byna qərə də Azərbaycan çimento trestinin kabagında, jakın illərdə hər iqi zavodun istehsalatıns artırmak qibi muajjon bir vəzifə dırmmaqdadır, by barədə lazımi kədar xam malın məv-cud olması, zavodların mərqəzi binalarının iqiinci jakma ocakla-rı üçün duzəldilə bilməsi və geiri qibi imkanlar da vardy.

7. Dyz və Azərbaycanın dyz sənajeyi.

Azərbaycanda dyz, daş və ja qəçuntu halında olmaq uzra iqi şəqildə istehsal olynır. Azərbaycan dyz trestinə iqi muəssəsə da-xıdyr. bynlardan biri Əişaran jərym adas qəllərindən qəçuntu dyzları çəkəran Azərbaycan qəl sənajey kontory və iqiincisi Nax-çəvan dyz mə'dənləri idarəsidadır. Naxçəvan daş dyz jatağə, biri Lenin adına və o biri 26 kommynarlar adına olmaq uzra iqi mə'-dəndən təşqil olynmışdyr. Naxçəvan dağ cəvarında bylynan hər iqi mə'dənin dyz ehtijaty 80 milyon tona çatmaqdadır.

Naxçıvanın dyz jatağı təbii şərait nəqli-nəzarindən yaxşı halda deyildir: dyz layları qıl və meşə xərda tabakları qasmaqdadır. Bu səbəblə dyzlar çirli olib itqi fəjizi çox olar. 26-kommunar adına olan maddədən həli-həzərdə işləməyir.

Nəqliyə xərxi hesabına dyzyn otırsı kəlməlini yzlaşdırmaq məqsədilə Lenin adına olan maddədən, dyzy maddədən dəmir jol stansiyasına daşımaqdan etru kanat jol tedarıq edilərək düzəldilmiş və elektrik stansiyası kurylaraq işə salınmışdyr.

Çəquntu dyzları iqi qəldən çəkəlməkdədyr. Bynlır da Məşəz və Bejuq-Şor qəllərdir. Axır-nəncillərdə am daş dyzynın və həm çəquntu dyzynın istehsalı oldykca artmışdyr. Məsələn: Naxçıvan daş dyz maddələrindən 1924-də 18000 ton, 1926-da təxminən 37000 ton dyz istehsal edilmişdyr. Əşirən qəllərindən istehsal edilən çəquntu dyz, 1924-cü ildə 4150 ton və 1925-ci ildə isə 31170 tondyr.

8. Dəmir və Daşqəsən prob.emi.

Həli-həzərdə Azərbaycan Sosialist Şəra Cümhyriyyəti hökuməti, Qəncə şəhərindən cənub-gərbə doğru təxminən 40 kilometr məsafədə bylynan Daşqəsəndə dəmir zavodu kurymağa bejuq dik-kət verməkdədyr. Bu magnitli dəmir daş jatağından ehtiyat lazımlıca tədkiik edilmiş və by ehtiyatın 190.000.000 ton oldygy tə'jın edilmişdyr. Maddədən ehtiyat bol və dəmir fəjizi çox olan Daşqəsən jatağından çox bejuq sənaye əhmijəti vardy. Zakafkasija və Azərbaycanın indijə kədar bir dənə də o'syn dəmir zavodu yokdyr. Həly by qı, xususiylə hökumətimizin dytə'gy sənaye ləşmə kurysyn nəzərə alar isə dəmir, cygyn və polada olan ehtiyat çox bejyrdy. Byna qərə də ləijəyə alınan Daşqəsən dəmir zavoduyun Azərbaycan iktisadiyyatında nə bejuq röl oınajacagy öz-özünü qundan əjdənləşər. Dəmir kəlməmə prosesinə ləzım olacaq daş qəmurun (koksyn) Qırcustan, Tıqvarçel daş qəmur jatağından alınacağı təsəvvür ediləmkəddər.

9. Gejri kəzənlər.

Məngəz. Məngəz ehtiyatı, Qəncə kəzasında, Jelenendorf həvalisində Molla-Cəlilli və Yzın-Təpədə vardy. Hər iqi jatakdə qı məngəz cımkdar, Qırcustan cümhyriyyətinə qı məşyr Çiayr jatağından çox qeridədyr. Həli-həzərdə, Azərbaycan mənəz sənəjinin inqışal barəsində iktisadi mə'lymat yokdyr. Donets həvzəsinin və Yralın məngəz ehtiyatı Nikopol (Ykrajnənin cənubunda) məngəzi ilə tamamilə edənəmkəddər. Nikopol məngəzi xərəcə də qəndəriləmkəddər. Azərbaycan məngəzinin xərəcə qəndərilməsi barəsində danışmaq hələ qı, artəkdır. Çünqə Azərbaycan məngəzi, qəjijətcə daha yaxşı və nəqliyat nəkteji-

-nəzarindən Kara dənizə jəkn olmağına qərə daha əlverişli coğrafi şərtlərdə Bylynan Çiayr mənəzilə rəkabət edə bilməz.

Kyrsyn. Kyrsyn jatağı, Naxçıvanın Qırmışluq qəndindədyr. İnkilabdən əvvəl by jatak işlənmiş və umymijətə təxminən 255 ton kyrsyn alınmışdyr. İnkilab zamanında zavodun hamı təchizat və məşqənlər xərab edilmişdi. By jatak indijə kədar ətrafı bir syrtdə tədkiik ediləmkəddər. Byna qərə də by jatağı sənaye əhmijəti barəsində bir kətar yokdyr.

Çinko. Məhmədağ çinko jatağı yzək qəçmişdə və sonra inkilab başlanmadan kabək kəsə bir zaman işlənmişdyr. Məhmədan sənaye əhmijəti indijə kədar əjdənləşdirilməmişdyr. Sənaye əhmijəti olacağı quman edilən by jatağı karakter və ehtiyatın müəjən edəcəy aradərmə aparılması lazımdyr.

Kobalt. Jer üzərində kobalt olan yerlər azdyr. Şyralar İttifakının çini və porcelan zavodları üçün hər il 16 ton kobalt oksidi lazımdyr qı by, İngiltərə və Almanjadan qətilirməkdədyr. Ondən başka, məşın inşaatında bir çox hallarda əvəzi bylynməyən stelit (by istehsalat, Leningradda "Kəzbi Pytilovçy" də vardy) xəlitə hazırlanmağına qərə, kobalt qet-qədə artək əhmijəti kəzənməkdədyr.

Kobalt Daşqəsəndə vardy. Byrada bir zamanlar kobalt istehsal edilmişdi. 1901-ci ildən kobalt istehsalı qəsilmış və sonra jənidən başlanmamışdyr. Daşqəsəndə kobalt kəlməmiş oldyğyna hökum etməqə həç bir əsas yokdyr. Hər qah aradərlərsə, byrada kobalt maddəni jyvası tapmaq ehtimal vardy.

Ququrt. Ququrt maddəni Naxçıvanda Qırmurda vardy. Byrada jətmijəsin illərdə əz mikldar qənt istehsal edilmişdyr. Məharəbə zamanında byrada aradərmə başlanmış isə də inkilab başlanmasilə by dəjəndərləmiş və by işlərin nəticəsi mə'lym olmamışdyr.

Zakafkasja federasiyası qənt təsərrufatının ququrt çiqəcinə çox ehtiyat vardy. Byna qərə də by jatağı dikəkət jətirib aradərmə başlajarak istehsalatı kurymağa və by syrtdə Zakafkasja bazarlarından, xərəcədən qətilən ququrdu səkəşdərilməyə ehtimal vardy.

Arsenik. Cyfa rəjonynda Dəğr-Dəğda və gejr jərlərdə arsenik jatağından bylyndyğyna dəjir nisanələr vardy və bynlardan bir parələr İran əhmijəti zamanında kystar syrtdə işlənmişdyr. Şyralar İttifakı həmişə xərxi arsenikdən istifadə etmişdyr. Hərbi işlərdə Arsenikin xususi əhmijəti olmağına və başka məqsədlərdə də işlənməqinə qərə jykarədə seçilən jətaklār istar qəjijəti və istar qəjijəti e'tibarı ilə əjdənləşdərilmək təsəvvür olınyr.

Azbest. Azbestə olan tələb hər bir ələqdə qundan-quna artməkdədyr. Çünqə azbestin qərəq sənaye və qərəq texnikanın müxtəlif sahələrində işlədilməsi qet-qədə artməkdədyr. Daxili bə-

zarda da azbestə olan ehtijac hiss edilməkdədir. Azbest xam şəqildə xaricə qəndarila bilər. Azbest jatağı Şşanən jakt-nlşğında Tırş-Sydaşdır. By jatağın sənajə nə dərəcəyə kədar alverişli ol-dyğny qeoloziq araşdırmarlar ilə təj'in etməq lazımdır.

Koalin. Koalinə Cəvdar havalisində təsaduf edilməkdədir. By koalinin numynələrini xarici şəqlinə bəklərsə, byny ən jaxş sortlardan hesab etməq lazıy qəlır, ancak by koalin qimijəvi ci-hatdan hələ qı, tədkik edilməmişdir.

Cibs. Bizdə cibs jatağı, Ələnə kazasında Jykarb Hacıqənt-dadır. Əzərbajcanda inşaat işlərində cibsə ehtijac hiss edilməqdə-dir. By jatak tədkik edilməmişdir.

10. Mineral mənə'ləri.

Jerin dəriniqlərində bylynan təbii zəqinliqlər arasında mu-hum jərlərdən birini da mineral mənə'ləri və ja mineral sylarə dytyr. Hali-hazırda mineral sylarə, butun əlqərdə, insanlar bir çək xəstəliqlərdən xulas edən muhum bir mualəcə vasitəsi olarək qeniş syratla işlədilməkdədir. By mənə'lər adi içmə sylarəndən minerallaşmış olmalar ilə ajərd olınyrlar, ja'ni mineral sylarəndə bromly, jody, xlorly, ququrtlu və karbonly birləşmələr, kalsiy, natriy, magnezium, dəmir, qıraç və gejriləri vardy. (Təbabət nəkteji-nəzərindən) əzləridəqi by və ja başka mineral dyzlarən daha çək əhəmiyyətli olmagəndan asəb olarək mineral sylarə aşə-qədağı gryplara ajrılır:

- 1) kəlavı sylar,
- 2) dəmirli sylar,
- 3) acə sylar,
- 4) ququrtlu sylar,
- 5) xəraq dyzly sylar.

Mineral sylarənin çək jərdən isti halda çəkər. Bynların isti-liqləri Reomur ilə çək zaman 60—70° və daha artək gradysa çətr. Laqin bynyən əqsi olarək Reomur ilə 4°-a kədar soykəlan mənə'lər da vardy.

Mineral mənə'ləri çək muxtəlif syratlərdə işlənir: bir para mənə'lərdə çimirlər, bir para mənə'lərin sylyny içirlər. Həm sylarə içilən və həm da çimilən (məsələn: narzan qibi) mənə'lər da vardy. Bir çək mənə'lərdən jəlnəz mənə'lərin bylyndyklər jərləncə deji, yzak jərlərdə da istifadə olınyr.

Mualəcə mənə'lərindən danışdıkdə, mualəcə pəlcəklər bə-rəsində da bir nəçə söz sejləməlidir. Mualəcə pəlcəklər deyə, qəl, çaj və gejrədə çəquntu halında bylynan minerallaşmış ilə deji. By pəlcəklər vanna şəqlində ja butun vucyda və ja vucy-dyn bir hissəsinə xarici mualəcə vasitəsi olarək işlədilir. Adətə pəlcəklər çək kəzdyrlmiş halda işlədilir və ja qunəş şua'ları ilə

kəzməş pəlcəklərdən istifadə olınyr. By cür pəlcəklər da mineral mənə'ləri qibi dunyanın hər tərəfinə jəlbəlməşdyr.

Əzərbajcanın çək bol mineral mənə'ləri və bir çək kyrrət jərləri vardy. By mənə'lərdən çək tədkik edilməmişdir, bynlər-ən çəknydən istifadə edilməməkdədir. Həttə Əzərbajcan əhalisi arasında by kədar məşyər olan, Kyba kazasındaq Xaltan, Sama-xə kazasındaq Zəraqah və Çyxır-Jyrt mənə'ləri qibi mənə'lər belə indijə kədar ibtidai halda bylynməkdədir.

Əzərbajcanlılar arasında Qurdustan və Lanqaran mənə'ləri bejuq əhəmiyyət kəzənməşlərdy. Qurdustan kazasında: Nyərəddin -narzan (Kotyrlı dajirasında) kotyrlı-narzan (Minqəntli dajirasında) Minqəntli bəlk sy mənə'ləri vardy. Laqin Tərtərdə, Qulbəcər dajirasındaqi İsti-sy mənəi bejuq şöhrət kəzənməşdyr, mənəbə Kafkəzən hər tərəfindən ildə minlərcə xəstələr qəlır. By mənə'-dən jər uzunə 5 milyon litrajə kədar isti sy çəkəmkəddy. By mənə-bə əz sylyny xasilatı e'tibarilə məşyər Karlsbad Şpyrdelinə mu-savidy. Sylyny çək bəlliyg bylyndyg jərin jolların jaxşılıq-ğə və sylyny təraqibi e'tibarilə İsti-sy Şyralar İttifakında jəqə-nə bir mənə'dy. By mənəin jəlnəz dər jəri mikjasda deji, butun İttifak mikjasında əhəmiyyət kəzənəcəgə ymyd edilə bilər.

Lanqaran kyrrətlər çəkdan bəri vardy. Bynların çək qəzəl sybtropiq təbiət və bitqiləri, ildən-ildə bir çək xəstəliyi çəb edir. Lanqaran kazasında Jykarb Əndican və Ərqəvan adında iqi gryp mineral mənə'ləri vardy.

Jykarb Əndican mənə'ləri Lanqaranın gərbi tərəfində 12 qi-lometro məsafədəqə dağlək jərdədir. Bynlar 10 dənə, ququrtlu, mi-nəralaşmış mənə'dy. By mənə'lər jərin uzunə çəkər və qundə 100.000 vedrə sy verir. Hali-hazırda jəlnəz 6 mənə'bədən istifa-də edilir. Bynlar qundə 40.000 vedrə sy verirlər. Mənə'lərin jəkt-nlşğında təpələri ilə ihata edilmiş bir mejdəncədə 100 jətkə-lə bir sanatorja tiqilmişdyr. Byrda bir sezonda 1000 nəfərdən ur-tək mualəcə olıy.

Ərqəvan mənə'ləri Prişib qəndinin cənəb gərbində 25 qilo-metro məsafədəqə. Bejuq və az çək tədkik edilmiş mənə'lər uç-dy. Bynlar qundə 150.000 vedrə sy verirlər. Mənə'lərin dad və temperaturylarə muxtəlifdyr. Mualəcədən etru indiliq jəlnəz birin-dən istifadə olınyr. Çənqu diqər iqlisindən istifadə etməq üçün kabəkə bir para işlər lazımdy. Lanqaran sylarəndən daha az kil-mətlə və daha az zəqin olmağın Ərqəvan sylarəndə mualəcə ib-tidajı usyllar ilə aparılməkdədir.

Əşəranda bylynan bir çək qəntlər da kyrrət jərləri şırasına daxıl edilə bilər. Bynlardan ən məşyərlyr jərim adanın şimal-gərbi sahili boıynca dizilmiş Bizovna, Mərdəqan, Pirsəğə, Məştə-gədyr. By qəntlərə jəj fəslində Baqə camaatə qutllər ilə qədirlər.

Bizovna və Mərdəqanda bir çox yaxşı təşqil olunmuş istirahət yerləri vardır. Bizovna sumuq tyberqulozıyn mualəcə etməq üçün 50 jataklık bir yşak sanatoriyası vardır, daha 120 jataklık bir sanatoriya daxi tiqilməqdədur qı, by butun Zakafkasjada birinci sanatoriya olacakdyr. Qjezəl pljaz, bol qunəşli qunlar, dəniz havası, dəniz vannası butun bynlar, by rajony bejuq mualəcə əhmijjati olan bir jer hesab etməqə əsas təşqil edir.

Ən son tədqikata qərə Əfsaranda kyort ucun ən alverişli jerin Həvsan oldyqı anlaşılmışdyr. Həvsanda qulaqlar əzdyr. Syraxandan 7 qilometro məsafədədur. Həvsanda ququrtlu dyzly sy vardır. By sy tərqiibi e'tibarlı məşhyr Matses sylyna musavidur.

Syraxanədə ququrtlu sy mualəcəxanası vardır. Byrada bir çox xəstələr mualəcə olmaqdadyr.

Syraxanədə Bejuq-Sor qelundə çokly mualəcə palçığı çəuntusu vardır. Azərbajcanın mualəcə və kyort əhmijjatlari olan by səjəlmış jerlardan başka bir çox jerlər vardır. Bir çox kəzələr hələ qı, tədqik olunmamışdyr. Həly qı, by barədə onlar çox maraklıdyr.

Qləncənin cənyində 35 qilometro məsafədə çox qəzal bir dag qəlu olan Qləq-Qləl, by cur kyort jaylaklarındandyr. Qləq-Qləl kəltin meşəliq içində olyb çox şairanə bir mənərə təşqil edir. Şəqi kazastının əzəmətli mənərəsilə tamasa edənleri həjratdə byrakan daqlarının da Azərbajcanın yaxşı iklimli jerli sırasına daxil etməlidur. Şyşa və Stepanaqert daxi belədur. Şyşa dəniz uzundan 1.400 metro juqsəqliqdədur. Kyrydan artıq dəniz temperaturyna oxşar muntəzəm bir temperatury vardır. Şyşanın oldyqı jer, sək meşəli daqlar ilə çəvrilmiş bir duzənqahdyr qı, mənərəsinin qəzəlliqlə bir tabloja oxşar.

Stepanaqertin bylyndygy jer Şyşadan alçakdyr. Byna qərə də jəgmərlə az, havası mətədil və kyry. hər tərəfi meşə, iklimi jymysak, muntəzəm və qulaqsızdur. Stepanaqert bir neçə il ərzində ikliminin yaxşılygına şəhərat kazanmışdyr. Byrəja daha hərbdən əvvəldə bir çox tyberqulozly (vərəmli) turq, erməni camaatı və Baqə işçiləri qədərdi.

II. İŞLƏMƏ SƏNAJƏİ (TOKYMAÇİLİK DAXİL DEJİLDUR).

1. Uymy icmal

Azərbajcanın neft və tokymaçılıkdan başka müxtəlif sahələrə də bir çox işləmə sənəji vardır. Ləqin əvvələn: bynların çox hissəsi qıçiq mikjasdadyr, iqiñcisi — qərəq ajrə-ajrə sahələrə qərə və qərəq ələqənin müxtəlif rajonlarına qərəq mütəsavvi dejildur. Uymy-

mijjətlə isə Azərbajcanın işləmə sənəji xərdə, sənət kystar tipində istehsalatdan iri, fabriq-zavod tipli istehsalata qəçid devrində bylynməkdədyr. Byynylna barəbar ələqədə iri, zavod sənəji istehsalatı da vardır.

Azərbajcanın işləmə sənəji: yn ujutmə və duju təmizləmə istehsalatı, tutun, poligraf, metal, şışə, qən və bijan qəqu sənəji sahələrindədur.

2. Yn ujutmə və duju təmizləmə istehsalatından başləjək.

Yn ujutmə sənəji, jəlbənz təxəl və yny ycyz kiymətlə daşmak mumkun oldygy zaman inqışaf edə bilər. Rysjadə əmtia tipli bejuq dəjirmənlərin Volga, Don qibi nəkljijə alverişli çnlar və dəmir jolları cəvərində kyrylmış olmaları da byynylna izah olynır. Qərəq və yn ilə operasjalar nəkljijə xərclərindən aslıdyr. Nəkljijə xərci bəha oldykdə təxəl və yny, istehsal edilən rajonlardan istehlaq edilən rajonlara qətilirməsi çətin olyr. Sy jollar ilə nəkljijə xərcinin ycyz olması və onylna rəkabət aparən dəmir jolları Baqə rajonynda əmtia tipli bejuq dəjirmənlər kyrməğa imkan vermmişdur. By rajony istehlaq rajony olması, Azərbajcanda yn ujutmə sənəjinin jərədləməsində əz rol oynamamışdyr.

Hərbdən əvvəl başlıca təxəl hazırlama rajonları Şimali Kafkaz və Volga boyyı vijaçtlləri idi. Həli-həzrədə da Baqəja təxəl ən çox Şimali Kafkazdan qətililir.

1927-ci ilin 1 apreldən e'tibarən devlət dəjirmənləri, Azərbajcan devlət yn trest (Azyntrest) adlı altında, müstəkil yn ujutmə tresti olarək ajrılmışdyr. By trestin hə'ətinə 5 yn ujutmə dəjirməni və 3 duju təmizləmə dəjirməni daxilur. Azyntrestin dəjirmənlərindən başka bir dənə də Baqə Syrasının idarəsində duju təmizləmə dəjirməni vardır. Baqədə əhmijjətsiz mikdarda təxəl işləjən bir neçə dənə də xusysi şəxslərə ajid dəjirmən vardır.

Azyntrest öz nizamnaməsinin karakterinə qərə, əzqəlarinin təxəlləns ujudən bir muassasə olyb, əzu təxəl hazırlamaz, duju təmizləjən zavodlara qəlinəcə, Syralar İttifaqının hamı duju təmizləmə sənəji tamamilə Azərbajcana ajiddur. Çünqu muqəmməl tipli duju təmizləjən zavod başlıca Azərbajcanda, Baqədə vardır. Astraxanda da duju təmizləjən zavodlar var isə də bynlar jərk kystar haldə olyb istehsalatları da çokməhdyddir. Baqə zavodlarından işlədiqləri duju başlıca lrandən qəlır. lrandən başka Lənqəran Astara rajonlarından da çəltiq qəlır. Təmizlanmış duju Baqədən RSKŞC-nə qəndərilir. Duju və çəltiq Baqəja jəlbənz dəniz joly ilə qətililir.

Hər nə kədər yn ujutmə və duju təmizləmə muassəsəlarinin işlədiqləri təxəl və duju, bynların istehsalat kabiliyyətlərinə nisbət indijə kədər lazımi mikdarda dejilsə də, anək by muassəsələ-

rin istehsalatı jənə də bəjuq mikdara çatır qı. byny aşagədəq cədvəl də təsdiq edir.

İllər	Ton hesabla işlənen mikdar.
1924—25	75862
1925—26	84548
1926—27	53326

1927-28-ci ildə işlənen taxıl mikdarın 1926—27-jə nisbətə 30% artırmak təsəvvur olınırdı. Dujı qəlinca, İran ilə münasibətni tənizim edilməsinə qəra duju idvalatın 1927—28-ci ildə artırılacağı və duju təmizlənen zavodlarda işləmə mikdarının ən azı 56 milyon qilogram olacağı təsəvvur olınırdı.

3. Mexaniq zavodlar.

Baq şənəje rajonynda 6 metal zavody vardyr. Bynlardan beşi (polat-çygyr mexaniq, çygyr-teqmə istehsalatı və gejriləri) işləməkdədir. Kəlan biri isə xusysi olaraq arabə istehsalatı üçün yigynlaşdırılmış olyb, işsizdir. Butun by zavodlar Azərbaycan metal şənəjeinə daxil olmaqdadyr. Ən iri muəssəsə, Kafkasijada bəjuqluqu ilə təq olan polat teqmə zavodydyr. Çygyndan polat əldə etməq üçün by zavodyn marten ocağı vardyr. Zavod, kazma instrymənləri üçün kaləb, adi və dırsaqıl vallar, cur-bə-cur dişli çarxlar, tavalər, sindanlar, maşın və motorların hər bir hissəsi, tamam maşınlar, paraxod vinti (pərvana) və lobərləri, kazma instrymənləri, makkaslar, çevirmə dəjirləri və gejr qibi muxtəlif qejişijət və əlçudə cur-bə-cur fason və kaləb polat teqmələri hazırlaməkdədir.

İsləməqdə olan zavodlar Baq şənəje rajonyndy muxtəlif jərlərinə oldyklarından 1924—25-ci ildə by zavodların konsentrasijə üçün əsaslı syratda çalybməğa başlanmıy və by işin 1927—28-ci ildə kyrtarılması təsəvvur olınımyşdy. Konsentrasija səjlanmış zavodda aparılməkdədir. By zavodyn təchizatı muqəmməlləşdirilərəq və qenışləndiriləq mevcud olan və inqij əltməqdə bylin n Azərbaycan şənəjeini idarə etməq üçün vahid, quclı bir muəssəsə jaratmak imqan əldə ediləcəqdir.

Azərbaycan metal şənəjeinin hazırladığı ən muhum mə'lymat və jərb fabrikatlar bynlardyr:

Mə'lymat	Olqu vahid ləri	1925—26	1926—27	1927—28
Çygyr teqmə	Ton	328,9	232,4	400,0
Mis "	"	9,1	9,6	20,0
Polat "	"	376,3	641,7	833,8
Boçka dəzəqlərlə	Dənə			81

Qerulduqu uzrə Azərbaycan metal şənəjei jəlnəz çygyr polat və mis teqmə istehsalatını qenışlətməq dejil, (boçka dəzəqlərlə qibi) xusysi işlər də qerur və by syratlı şəhər və qənt bazarlarına qəməq edir. Azərbaycan metal şənəjei mə'lyalatın kiyməti 1926—27-ci ildə 615,9 min və 1927—28-ci ildə isə 1.331,9 min manat (216,2%) mikdarında tə'jin edilməkdədir.

Metal zavodlarının bazarları ancak Azərbaycanın daxili bazarları və başlıca Baqdyr. Əqər son zamanə kədər Azərbaycanda qenış zavod mikjashında metalləryi (çygyr, dəmir, polat əldə etmə) və metal işləmə şənəjeinin inqışafı üçün yigyn istinadqah olmağı nəzərə alınsa, vəziyyətin by cur olmağı təbi bir haldyr. By barədə, ancak Dəşqəsən məsələsi tamamilə həll olındykdən sonra danışmaq olar.

4. Olən şənəjei.

Azərbaycanda qən şənəjei Baqdağı 4 zavod tərəfindən aparılməkdədir. Bynlardan 2 dənəsi oldyca iri olyb, Ali Xəlk Təsərrufat Şyrasynın "Azərqən" muəssəsəsidərsinləndir, kəlan iqi zavod isə Baq Xəlk Təsərrufat Şyrasynın əmrinə verilmişdyr. By zavodların təchizatını numynə olacaq dərəcədə muqəmməl hesab etməq olmaz. Çünqə by zavodlar vətəndaş muharəbəsi devrinədə, maşın ehtijacı butun Şyralar İttifaqı daxilində şiddətli hiss edildiyi bir zamanda tə'asis olınımyşdyr. Azərqən zavodlarının istehsalatı kəbilijjəti əjdə 1500 iri və 10.000 qiciq qən tə'jin edilməkdədir qı, by mikdar umvımiyyətlə Baq Şyrası zavodlarının istehsalat kəbilijjətlərindən bir az artıkdyr. By zavodların ə'mal etdikləri jymysaq və bərq qən mətə'larə ən çək Baq bazarlarında satılməkdədir. Çünqə Azərbaycan qəntləri, xusysi işəşəş şərtlərinə qəra, zavod ə'malatı olan qəntləri işlətməjib, özələrin hazırledəklərlə, jərb işlənmış qən ilə qifəjətlənirlər. Həly by qı, Baq bazarının qənə olən ehtijacı bəjuq oldygyndan, Baq zavodları by ehtijacı tamamilə ədəjəməjir, byna qəra də qən tresti jəri bazarədə cənybi Rysja zavodlarının qən mətə'larını satməkdədir. By rəkbəttə bəkməjəklə Azərbaycan zavodlarının mə'lyalatı Baq bazarlarında asanlıqla satılməkdədir qı, by, bizim zavodlarımızın daha jəxşə cins və jərb vəl gryrlər (bynlardan çəqmə pəncəsi kəjrlər) və by jymysaq qən mətə verilərilə izah olınyr. Mə'lyalatı ucyzlandırmək və jərlə xəmə maldən çək istifadə etməq üçün, Azərqən zavodlarının təchizatlarının kismən dəjışdirilməsi lazımdyr qı, by iş üçün Azərbaycan qən trest 1927-28-ci ildə 20 min manat təxis etmişdyr. Azərqən zavodları 1926-cı ilin dekabrında Baq Şyrası nəzdində bylynan, Baq qimijə qən muəssəsəsinə qeçmişdyr.

5. Bijan qəqu sənəjei.

Bijan qəqu sənəjei tirca „Bijan“ adlanan səhimdarlar şirətin-də mərəqləşmişdir. By şirətin fə'alijəti, bijan qəqunu tadaruq elməq və presləməqdən ibarətdir. Bijan qəqu aşəgədağq rəjonlar-də çəkərlənməkdədir. Ycar, Laqi, Qurdəmir, Qəncə, Səljən və ge-jriləridir. Bijan qəqu Ycar və Qəncə zavodlarında preslənilirdi, in-di isə birca Ycarda preslənilir. „Bijan“ şirətinin həj'əti-idarəsi də Ycardadır. 1924-25 və 1925-26-cı illərdə 1,7 milyon manat ki-jmətində 16.583 ton bijan qəqu ixrac edilmiş idi, 1926-27-ci ildə isə 6.500 ton ixrac edilmişdi. By qəqu Şimali Amerika mütəhədd ş-tə-lərinə ixrac edilir. 1924-25-ci təsərrüfat illərində Azərbaycan qənt-likləri yardımçı kazanc olaraq təxminən 500.000 manat pyl, 1000 ton ym, 2 vagon arşın malə, 50.000 metro ag və gejrilləri almış-lardıy qı. byradan, bijan qəqu sənəjeinin Azərbaycan xalk təsə-rüfatı üçün nə kədər əhəmiyyətli oldıyq əjdən qərunur.

6. Tutun sənəjei.

Tutun Azərbaycanda çox mikkərdə əqilməyib, cümletənə 760 hektar yer dytyr və by də başlıca Zakatala kəzasındadır. Azə-bajcanda tutun mə'mylətə başlıca Baqəda mevcyd olan oldıyca bəjuq 4 fabriqdə hazırlanıy qı, bynlardan biri Ali Xalk Təsərrüfat Şyrasının Azərbaycan Tutun trestinin ixtiyarında bylynan və „Kə-zəl Oktjabr“ adlanan devlat tutun fabriqi, kalan uqısı „Pivovarov kardaşları“, „ aqı şirəti“, „Şirənbəyov kardaşları“ adlı xususy fab-riqlərdür. Təchizat və istehsalatın mikkərb e'tibarilə ən quclü fabriqi „Kəzəl Oktjabr“ devlat tutun fabriqidür. By fabriqi 1924-cü ildə elektriklişdirilmişdir. Azərbaycan tutun trestli xam malə Aca-rəstan (Syxym tutunu) alməkdədir. Xususy fabriqlər laprak tutunu başlıca Lagodex (Qurcustan), Kyban və Syxym rəjonlarından alırlar. Azərbaycan tutun trestinin artmağq aşəgədağq mə'lymatdan əjdən qərunur. 1922-23-də 166 milyon papiros və 20 ton tutun istehsal edilmişdi, 1926-27-ci ildə isə 660 milyon papiros və 65 ton tutun istehsal edilmişdir. Trestin papirosları Azərbaycan ba-zarlarında və ən çox Baqəda satılır, kismən də (Turqustan) ix-rac edilir. Baqə bazarının tutun və papiros ehtiyacı o kədər bə-jüqdür qı, by ehtiyacı Azərbaycan tutun trestli ədajə bilmir. Bir hissə papiros Rysja Sosialist Koşma Syra Cumhyriyatından və Yk-rəjna Sosialist Syra Cumhyriyatından: Leningrad tutun trestindən, Krum tutun trestindən və Don devlat tutun trestindən qətdiirli.

7. Poligraf sənəjei.

Ən bəjuq poligraf müəssəsaləri, Baqəda bylynan və Ali Xalk Təsərrüfat Şyrasının poligraf trestli tərəfindən birləşdirilmiş №1 və

№2 devlat mətbəaləri və devlat fotoçinko litografijası, bir neçə Baqə gazetələrinin idarələrində bylynan „İll İnternasional“ mətbə-əsi və çapçılar artelinə əjd olan „Əməqçilər şirəti“ mətbəəsi-dür. Bir neçə mətbəə, litografija, və mağaza Azpoligrafrestin idarəsindən alınaraq (Baqə Şyrası nəzəridəqi) Baqpoligrafı verilmış-dür. Maşın mikkərb e'tibarilə poligrafrestin təchizatı tamamilə qafidur, ancak by maşınlar qəhnəlmış olyb, bynlar təzə kons-trukciyalı maşınlar ilə əvəz edilməlidür. Bir para maşınlar həli hazırda təzələnmışdir.

Qəlmənin adı mə'nasilə, əmtəə satmaq məsələsi, poligraf sənəjei üçün bəjuq bir rol oynamaz. Çünqı bynlar deməq olar qı, ancak devlat orqanlarının, kooperativ və icimai müəssəsalərin sifə-rəsləri üzərinə çalısrlar, jalənbz az mikkərdə (dəftərxana qitab-ları, bloknolar, dəftərlər və gejr) bazar üçün işləyirlər. Ona qə-rə də poligraf sənəjeinin satış deməq by şərəjiddə, onların ha-zırladıkları mə'mylat deməqdür.

8. Şişə sənəjei.

Azərbaycanda şişə mə'mylat istehsalatı „Azərşişə“ müəssəəsi tərəfindən birləşdirilmiş, Baqəda bylynan №1 və №2 devlat şişə zavodlarında mərəqləşmişdir. By zavodlar 1919-cü ildə təsis olınmışdyr, ləqin onlar indiyə kədər jalənbz bytləkalər və apteq kabları hazırlamşlar və hazırladıkları mə'mylat jalənbz tünd ja-şıl şişədən olmışdyr. Jerli şişə sənəjeinin by vəziyyətdə bylynmə-sinin səbəbi başlıca by zavodların təchizatının ibtidai halda ol-ması və daha yaxşı şişə hazırlamaq üçün lazımi material olma-masdyr.

9. Baqə Şyrasının jerli sənəjei.

Azərbaycan şəhərləri içində nisbətən jerli iri sənəjei olan Ba-qə şəhəridür qı, by sənəje də Baqə Şyrasının idarəsindədir. Jer-li sənəjei birləşdirməq və juqsaltmaq üçün 1926-cı ilin iyn əjən-də Baqə Jerli Sənəje Şəbəsi təşkil olınmışdyr. By şəbənin həj'ətinə, texniki istehsal və iktisadi əhəmiyyətləri e'tibarilə təşqi-olunmuş mustəqil təsərrüfatlar, trestlər daxıl oluyr.

By mustəqil təsərrüfatlar aşəgədağqlardyr:

1) Baqə inşaət (Бакстроит), bynyn həj'ətinə: inşaət daşları-nı sındırmək üçün karjerlər, mebel və xarrat ystaxanası, qıraç zavody, qərpiç zavody və boçka zavody daxıldyr.

2) Baqə qimija qən (Бахмимкожа) müəssəəsi qı, bynyn həj'-ətinə sabyn zavody və 3 qən zavody daxıldyr.

3) Baqə poligraf müəssəəsi qı, bynyn həj'ətinə, mətbəələr, li-tografijalar və mağazalar daxıldyr.

4) Baq məhrykat (Бактон) müəssəsi qı. bynyn həj'ətinə 43 duqan və 3 əsas ambar daxıldır.

Sonra Baq jerli sənajində, ərzək sənajei istehsal—ticarət birligi təşkil olunur qı, by həj'əta, tutun, makaron, əriştə, konna-dı fabriqləri; hamam, dəniz hamamı qibi kommynal müəssəsalər trestı daxıldır.

Byndan başqa Baq Syrasb pijva zavody və mineral sylar zavody ilə byzxana icarəyə vermişdur.

Baq jerli sənajeinin nə kədər bəjuq bir birləşmə oldygyyn anlamak üçün Baq Syrasbın qarəq ezunun və qarəq icarə ver-diqi müəssəsalərin devrijisinin gejrı istehsalata əjd mətə satış- devrijisini nəzərə almayarak, 1926-27-ci ildə 7 miljona çatdıgubn. xatırlatmaq bəsdur.

Baq jerli sənajei bəjuq nəticələr əldə etmiş isə də, laqın je-nə indi də texniq və malijə cihətinə zəif oldygyyn kəbıl etmə-lidur, çünqı bir para müəssəsalərin məşnələr qəhnalmış, laz- mı kədər tachiz olynmamış və ibtidai—kystar istehsal usylarə ilə işləməqdədur. Byna qərə də by müəssəsaləri səmərələşdirməq və qəlmanin tam mənəsilə sənaje halına salmaq üçün bəjuq vəsajit və əməq sərf etməq lazımdır.

Perspektiv təsərrüfatı qərə jəkyın beş ildə jerli sənajə 3,6 miljon manat koymak təsvəvvur ediləməqdədur qı, by məbləq əş- gədəqə syratla təksim olynacakdyr:

1) Qenışləndirmə və məşnələşdirmə işləri üçün mevcud kar- jələrə 275 min manat: qərqi zavodyna 195 min manat, qırəq zavodyna 120 min manat, mebel və xarrat fabriqinə 290 min manat, sabyn zavodyna 25 min manat, qən zavodyna 60 min manat, litografija və matbəalərə 355 min manat, tutun fabriqinə 30 min manat, Baq məhrykat müəssəsinə 65 min manat, cüm- lətan 1.415 min manatdyr.

2) Aşagədəqə jeni zavod və fabriqləri kymaga: asfalt zav-odyna 100 min manat, şişə zavodyna 125 min manat, alebastr- cıbs—ləqmə zavodyna 110 min manat, rdylyzçylyk zavodyna 230 min manat, silisiym tyrsyly bojalər fab-riqinə 80 min manat, qu- qurt tyrsyly zavodyna 450 min manat, mineral bojalər fabriqinə 400 min manat, çəqmə fabriqinə 300 min manat, konserv zavody- na 80 min manat, mineral sylar zavodyna 60 min manat, kən- nadi fabriqinə 250 min manat qı, cümələtan 2.185 min manatdyr.

10. Aq qəmur və elektrqləşdirmə.

Azərbaycanın təbii zənginliqləri arasında tuqunmaz, bir mən- bə və eyni zamanda ən ycyz bir enerji olan "aq qəmur" jəni sylyn həraqət etdirici kuvvəti çox mühüm bir jer dytyr.

Sy kuvvətindən istifadə etməq uzərə kyrylmış elektrqləşdirmə Azərbaycan Xalq təsərrüfatının juqsalması üçün ən mühüm vasi-

tələrdən biri olmalı və elektrqləşdirmə, deməq olar qı, həm isteh- sal və e'mal sənajeinin hər bir sahəsində; həm də nəkliljətdə həyata qeçirilməlidir.

Elektrqləşdirmə, ən az xərc ilə ən çox kazanc verən, ən juqsəq məşnələşdirmə formasıdyr. Hali-hazırda elektriq muhər- rqləri, butun başqa muhərriqləri (məsələn: byxar muhərriqlərini) aradan çəkərməqə başlamışdyr.

Elektriq enerzisinin by kədər umyını jəyləməsə, başka enerji- lərdən heç birində olmayan aşagədəqə ustunluqlar ilə izah olynur:

1) Elektriq enerzisinin yzak məsafələrə qəndərilə bilması hali-hazırqə elektrotexnika, enerzini, radiys uzərilə 400 qilomet- roja qəndərməqə müvəffəq olmysdyr.

2) Elektriq enerzisini əldə etməq üçün çəgləyan kuvvətlər- ("aq qəmur"), hatta xərdə çayların akma kuvvətləri ("jəşəl qəi mır"), dəniz sylarının kabərb çəqliməsi ("qəq qəmur") qibi mufta enerji mənbə'lərindən istifadə edilə bilması.

3) Elektriqin: kuvvat (dinamo-məşnələr), əşək (taşəhhub və kevs lampalar), istiliq (elektriq ocaklar, miltəxləri, utulur və gejrı), qimjəvi (məsələn: galvanoplastika), məgnit (məsələn: radi- jo) qibi müxtəlif şəqlidə enerzilərə çevrilə bilmasıdır.

Eleqtriq enerzisinin yzak məsafələrə qəndərilə bilmasının xusysi əhəmiyyətli vardy. Elektriqin by müstəsna xassəsi səjəsində, cümhyrijətimizin kabəgəna Azərbaycanın hər tərəfində çox mik- darda bylynan sy zənginliyindən istifadə etməq üçün qeniş pers- pektiv açılmışdyr.

Elektrqləşmənin həyata qeçirilməsi, juqsəq bir jerdən düşən sy kuvvətindən ycyz enerji mənbəi əldə etməqə imqan verər və by enerji elektriq qeçiriciləri vasitəsilə elektriq enerzisini işlədən jələrə qəndərilə bilər.

Elektrqləşdirmə barəsindəqi by mütahəzə hali-hazırda Azar- bajcan üçün çox əhəmiyyətli kazanmakdyr. Sənajein artması və jeni müəssəsalərin işə salınması, mə'dən ocaklarında, zavodlarında, fabriqlərdə məşn və dəzqahlar həraqətə qətirəcəq enerji mən- bəi məsələsini qet-qədə daha qəsquin syratda ortaja koymakdyr.

Baqınby, Azərbaycanın bir çox rayonlarına nisbətən jəkyın olmasə, baqda qullu mikdarda neft çəkərilmasə, Azərbaycan nəkl- lijat və sənajey üçün nefti ən jəxsə bir enerji mənbəi olaraq iləri surmuşdu, laqın neft janacagının jəndəriləməsinin məksədə yjgynlyq, hali-hazırqi şərtlər icarısında qet-qədə şubəli bir mə- sələ halına qirməqdədur.

Umyın ittiyakın mənfəətləri nektəji nəzərindən neftdən, hər şəjdən əvvəl Syralar ittiyakının jerli janacag və hidro-enerzisi

olmayan və ya çatışmayan rayonlar istifadə etməli və sonra nəqliyyat işlərində istifadə olınmalıdır.

Azərbaycanda istifadə edilməyən su enerjisi mənbələri (Qur, Aras, Tartar və bir çox qıçıq çaylar) vardır. Bynə qərə nəftin qeniş syratda işlədilməsi doğru olmayıb bizim sənəjemiz .ag" və "jaşıl qəmurdan" an çok istifadə etməqə çatışmalydyr.

Azərbaycanda hidro-elektrik stansiyalar kymak işində nə edilmişdir? 1924 27-illər içərisində Azərbaycanın müxtəlif kəzələrinə 19 elektrik stansiyası kyyrlmıy və təzələndirilmişdir; bynların umumi qucları 15000 at kувvətindədir. By stansiyaların hamısı ərli əhəmiyyətə olyb çok hissəsi yanacaq muhərriqlidurlar (jəni by stansiyalarda elektrik enerjisi əldə etməq neft məhsulatyə uzərinə əsaslanmıydyr). Bynlardan ən iriləri 350 at kувvətində Qəncə stansiyası, 180 at kувvətində Şaqi stansiyası, 140 at kувvətində Saljan stansiyası və hər biri 100 at kувvətində Naxçevan və Karjaqın stansiyalarıdyr.

Rajon əhəmiyyətində olan hidro-stansiyalara qəlince: şəqide Qış çay üzərində 850 at kувvətində bir hidro-stansiya kyyrlmıydyr. Qəncə çay üzərində 3750 at kувvətində, Aşagə-Zyrnabad hidro-stansiyasının kyyrlmasına başlanmıy və 1929-cy ildə işə salınacaqdır.

Qəncənin bütün sənaye rajonyny elektrifikasiqmaq üçün, Qəncə çay kəyənliyində Kara-Sakkal üzərində 42.800 at kувvətində quclu bir hidro-stansiyanın kyyrlması Azərbaycan hökuməti tərəfindən kəbyl edilmiş və byna Şyralar İttifaqı, devlat planı razıyək vermişdir.

Cumhuriyyətimizin bütün sənəjinə (və o cümlədən Baqə neft sənəjinə) syvarma və qənt təsərrüfatına elektrik enerjisi verə biləcəq daha quclu hidro-elektrik stansiyasının və ya bir neçə hidro-sentrallarının inşa edilməsi məsələsi, əqər by jakən beş ildə olmasa, iqinci və ya üçüncü beş ildə Azərbaycanın kabəyənə çəkəcəq şubhasıdyr, çünqu Baqə rajonyny, syvarmanı və xususylə pambıqçılıqdan etru qeniş Mil, Mygan və Şirvan çəllərini təmin etməq məsələsi jakən zamanın məsələsidir.

Kat'i syratda elektrik enerjisi işlədilməsini tələb edən başqa rajonlara qəlince by rajonlarda hidro-stansiya inşa etməq məsələsi perspektiv planda, aşağıdağı tərtib üzrə dyrmakdadır.

1) Tavys hidro-stansiyası; by stansiya Axıncə-Çaj üzərində kyyrlacəq və 1050 at kувvətində olacaqdır. Stansiya başlyca Tavys çimento zavodyny və jakəndə olan toprakların məşyn ilə syvarılmasını elektrik ilə təmin edəcəqdyr.

2) Stepənaqert hidro-stansiyası. By stansiya Daş-Altı çay üzərində kyyrlacəq və 350 at kувvətində olacaqdır. Stansiya Stepənaqert və Şysda ipəq zavodlarını, ystaxanaları, mətbəsləri və dəjirmənləri elektrik ilə təmin edəcəqdyr. By stansiyanın kyyrlmasına başlanmıydyr.

3) Zakatala hidro-stansiyası. By stansiya Tala-Çaj üzərində kyyrlacəq və 400 at kувvətində olacaqdır. Stansiya taxta zavodyny, bütün fabriqini və rajonyny kystar müəssisələrini elektrik enerjisi ilə təmin edəcəqdyr. By stansiya kyyrlımağa başlanmıydyr.

4) Lənkəran, Astara stansiyası. By stansiya Tanqərə Çaj üzərində kyyrlacəq və 300 at kувvətində olacaqdır. By stansiya Lənkəran-Astara şəhərlərini bəşkləndirəcəq, taxta mişarılama zavoduna, sun'i syvarmağa və dəjirmənə elektrik enerjisi verəcəqdyr.

5) Ordubad-Cylfa hidro-stansiyası. By stansiya Volans çay üzərində kyyrlacəq və 200 at kувvətində olacaqdır. Stansiya şəhərin elektrik ehtiyacını və sun'i syvarmanı təmin edəcəqdyr.

6) Kyba hidro-stansiyası. By stansiya Kydjal çay üzərində kyyrlacəq və 200 at kувvətində olacaqdır. Stansiya şəhərin elektrik ehtiyacını, çaxır, və konserv zavodlarını və ystaxanaları təmin edəcəqdyr.

III. KYSTAR SƏNAJEI

1. Dar mə'nədə kystar sənəjei nədir?

Dar mə'nədə kystar sənəjei, fabriq-zavod sənəjeindən. və ev sənətindən fərqli olaraq əl ilə işlənilən sənəje formasına deyilir. Ancak byrədən zavod-fabriq ev sənəti və kystar sənəjei formaları arasında müəyyən və tamamilə ayrıca bir hydyd oldyqy anlaşılmamalıdyr. Sənəje və onun formalarının tarixi inqisaf prosesində, kystarların öz mə'mylatlarını jəvaş-jəvaş xususylə ystaxanalara qəçürmələri, sənəqatların işə öz ystaxanalarında qet-qədə məxanəq muhərriqlər işlətmələri qibi aralıq, qeçid formalar müşahədə olınyr.

Bynyyla barəbar, by cur qeçid formaları xaricində, kystar sənəjei bir tərəfdən məşyn təbrik edilməməsilə, o biri tərəfdən xususylə ystaxanalar vasitəsilə ayrıd edilir. Adətə, halı-hazırda sənəqatlar da kystarlar şyrasına daxil edilir və by syratla qəlmənin tam mə'nəsi ilə kystar sənəjei əldə edilmis olyr.

Çok zaman kystar ejni zamanda əqinci qəntlidir, by halda kystar istehsalatına qənt təsərrüfatının bir jərdəmcə istehsalatı olaraq bəklənilirdi. By kystar sənəjeində an çok hallarda jəlbənz müəyyən rajonda və hətta müəyyən qəntdə əl əltəndə bylynan: jyn, qən; lifli bitqi, ağaç, qıl və gejri qibi xam mallar işlənilir.

Azərbaycanın kəstar sənəji iqi istikaməta ayrılmır: birincisi jerli qant camaatının ehtijacına ədəməq uqun: kab-kacak, mebel, paltar, qaqma və gejrı qibi cur-ba-cur ev maehtacə, iqcıncısı—komfort (rahətliq) və bədi ehtijacə təmin uqun olan: xalça, ipəq to-kymalar, aqaçdan kəjərmə cur-ba-cur mə'mylat qibi şejlərdur.

2. Kystar sənəjeinin əhəmiyyətli

Azərbaycanın (Azərneft, Lenin adına fabriq və gejrirlərindən başqa) devlət sənəjeinin ciddi syratda inqışafı uqun, daha bir çok qərqin təsərrufat illəri qərəqdur. Halby qı, bazarda, bir tərəfdən bir para mətə'lərin joklygy hiss edilmaqdadur və o biri tərəfdən bir para istehsalat arasında işsizliq qorulmaqdadur.

Byna qərə də aşağıdağı iqi moment, həli-həzərqi təsərrufat vəziyyəti içərisində kystar istehsalatının inqışafına tələb edir:

1) Kystar məhsylatının artması, bizim lri sənəjeimiz tərəfindən ə'mal olyan və daha bir neçə illər içərisində istehlaq bazarynı tələbini təmin edə bilməyəcəq olan əsas sənəje mətə'lərinin tamamlanması olmalıdyr;

2) Kystar istehsalatının qenişlənməsi artıq işçi kuvvəsini özünə cəlb edərək işsizliqin azalmasına qoməq edəcəqdur.

Umumiyyətlə kystar istehsalatının və xusysən kystar sənəqar kooperasiyasının inqışafına qoməq etməq lazıy oldygy. 1927-ci ilin 3 mayında Şyralar İttifaqının Xəlk Komisarlar Şyrası tərəfindən xusysi kərrənamə ilə təsbit edilmişdi.

Kystar sənəjei Azərbaycan həyatında hər jerdə ejni iktisadi əhəmiyyətdə dejidur. Jaj zamanın kəsa və işçilərin əqinçiliqlə məşğul olması tam həclində olmaıan dağlık rayonlarda əqinçiliqlə jərdəmcə olan kystar sənəjein inqışafı quculanmaqdadur. Jaj zamanı yzın olmaqla barabar topraklar az və jə gejrı-munbit olan rayonlar da ejni haldadyr. Tərsinə başlıca cur-ba-cur sənəje və texniq bitqilərin jətidirilməsi qibi, qant təsərrufatı uqun mu-said şərtlər olan jərlərdə, kystar sənəje uqun sərbəst işçi kuvvəsi çok az kəlar.

3. Kystarların umumi mikdarı və onların ixtisaslara qərə belunması

Hərbdən əvvəl Azərbaycanda müxtəlif ixtisaslarda çalışan 60.000 kystar var idi. 1926-cı ildə dytylan siyahıya qərə Azərbaycan xərda kystar sənəqar sənəjeində məşğul olan şəxslərin ədədi (bəzi təshihat ilə) 55335 oldygy qorulmuşdur qı, bynlardan 35724-i qantlarda, 19611-i şəhərlərdə çalışmaqdadır.

55335 KYSTAR-SƏNƏQAR, SƏNƏQLƏRİNƏ QƏRƏ BY CUR BELUNUR:

Səhərlər gırry və karakterliq istehsalat	Mikdar	Məhləzət
Həməsə { Şəhərlər	19611	
Qant jərləri	35724	
Jağyn	55335	
1. Jyn işləməsi: səhərlər	680	Jyn əjirmə, jyn tokyma, inca qəçə və xəlçəçilik (şəhərdə 225, qant jərlərində 15000).
Qant jərləri	18755	
2. Jeyinti sənəjei: şəhərlər	1996	
Qant jərləri	4603	Yn ujutma, jərmə, çə-xəççilik, qərəççilik.
3. Paltar və tyalət: şəhərlər	7911	Tiqışçılıq sənəjei, triko-taz istehsalatı, qən və çəqma istehsalatı.
Qant jərləri	3538	
4. Metal işləməsi və məşın inşaət şəhərlər	2857	
Qant jərləri	2592	
5. İpəq işləməsi şəhərlər	2376	
Qant jərləri	1968	
6. Ağaç işləməsi şəhərlər	1131	
Qant jərləri	2988	Taxtəçilik, boçqəççilik, xərrətilik, mənəççilik, çərxçilik istehsalatı.
7. Qən-dəri sənəjei şəhərlər:	1023	
Qant jərləri	203	
8. Mineral istehsal və işləməsi-şəhərlər	360	
Qant jərləri	350	Qərpçilik, dytyzçylyk istehsalatı.
9. Balıqçılık, şəhərlər	238	
Qant jərləri	490	
10. Mə'dən və mə'dən { şəhərlər	163	
zavod sənəjei { Qant jərləri	6	
11. Qimiyə sənəjei şəhərlər	81	
Qant jərləri	11	Başlıca səvəncçylyk.
12. Həjvanat məterijal- { şəhərlər	27	
lərinin işlənməsi { Qant jərləri	5	
13. Pəməyk işləməsi-şəhərlər	22	
Qant jərləri	108	
14. Qəgəz sənəjei-şəhərlər	37	
Qant jərləri	—	
15. Poligraf sənəjei-şəhərlər	220	
Qant jərləri	6	
16. Elmi-nəfis { şəhərlər	466	
sənəjei { Qant jərləri	72	
17. Lifli maddələr { şəhərlər	23	
işləməsi { Qant jərləri	23	

By cədvəldən anlaşıb ki, Azərbaycanın xərda kystar və sənətlər sənətlərində işləyən bütün işçi qüvvəsindən şəhərdə olanlar, qəndə olanlardan təxminən iqi dəfə daha azdyr. By isa qəndə, çök jəhləməş o'lan bynyn işlənməsi ilə izah olınyr. Ən muhum sənət: jyn mə'mylətn işlənməsi (xalçaçblyk), metal, ipaq, ağaq, jəjinti işlənməsi. paitar, tyalet və iləx...istehsalatdyr.

4. Kystar-sənətlər kooperasiasy. Azzənətblrlyqı

Həqumət kystar istehsalatbny inqışafbny lazıym bilnəqəne qəra, kystar sənətlər kooperasiasybny inqışafə çök əhəmiyyət kəzənməkdədyr. Təşqilatlarbny səfərlərlə jərinə jətirməq uqun təsərrufatbny ictimai sektorlarə ilə birlıqdə çalışan kystar sənətlər kooperasiasy, onlara satb və kredit bərasındə qəməq edilməq şərtlə, həm devlat tərəfindən aparılan təsərrufat siyasətinə və həm əsas qüvvənin istehləq ehtıəcına yıgyn olarək inqışaf edər. Kystarların təşqilat rəhbərlyqı olmadan təbii olarək kooperativləşməq çalışmasb bir para nəticələr vermışdyr: 1926-cı ildə Azərbaycan 90-dən artıq kystar sənətlər şırqətləri—artelləri var idi. By artellərin 4000 nəfərdən artıq üzvləri var idi. By təbii prosesə muəyyən bir məcrəjə salmaq lazıym idi. Belə bir mərqəz 1927-ci ildə Azərbaycan sənətlər kooperasiasy birlıqı (Azzənətblrlyqı) adb altındə təşqil olındy. By birlıqin başlıca vəzifələri bynlar-dyr:

1) Təşqilat sahəsində birləşmiş ayrı-ayrı kystarlar təftış etməq və onları artel və şırqətlərdə birləşdirməq.

2) Təchizat və satb sahəsində kooperativləşmiş kystarlar xam mal, jəryəm fabrikat və by kystarların işlətdiqləri məhsylat ilə tə'min etməq uqun devlat orqanlar və kooperasija ilə rabitə düzəltməq.

3) İstehsalat sahəsində—işlədilməyən devlat zavodların sənətlər kooperativlərinə verməq, və həmçinin, məşnləşdirmə və elektrifləşdirmə vasitəsilə kystar istehsalatbny səmərələşdirməq çalışmaq.

4) Malijə cihətdən tə'min etməq sahəsində kystar sənətlər kooperasijalarbny malijə cihətdən məhəmləndirməq.

Azzənətblrlyqı təşqil olındygy zaman 43 kystar kooperativ şırqət və artellərini birləşdirmışdi. 1927-ci ilin 1 avqustunda isə Azzənətblrlyqının həjətində 93 aşaq təşqilat daxil olmışdy, byn-ların ümumi nəvlər mikdars 2480 nəfər idi qı, by mikdar ko-operativləşmiş kysatların 49%-ni təşqil edir.

5. Xalçaçblyk

Xalçaçblyk deməq olar qı, bütün Azərbaycan və xusysilə bəjuq köljuncylyk rəjonlarına jəhləməş olyb, by sənətə jərdəməc bir məşgylıjət qibi bəkan qəd təsərrufat qəlinədə bəjuq əhəmiyyəti vardır. Xalçanı türq kadınlar ən çök kəş əllərində, qənt təsərrufat işlərindən azad oldyklar zamanlarda tokıyyırlar. Xalça tokıjyçylar öz məşgylıjətlərinə ilavə bir məşgylıjət qibi bəklər. Xalçaçblyk qənt təsərrufatından çök az qəliəri olan joksylar uqun əhəmiyyətliudur. Hərbdən əvvəl Azərbaycan xalçaları, öz qəljıjətləri, nəqlərinin qəzəllıqı e'tibarilə İran və Türqistan xalçalarından qeri kəlmərdə. Byna qərə də dunja bazarında Azərbaycan xalçasına olan tələb çök bəjuq idi.

Xalçanın oldyqca bəjuq ixracat əhəmiyyəti vardır. 1926-27-ci ildə ixracat uqun Azərbaycan 1100 min manatlıkdən artıq xalça tokıymışdy.

Qərəq sənəje və qərəq texnika və nəfisiq e'tibarilə çök əhəmiyyəti olan xovly xalçadyr. By cür xalclar adətə 4 metro yzınykdə və 1,5 metro eniliqdə tokınyr. Xovlar sbk və kəsə olyr. Xalcların nəqləri ən çök həndəsi ornamentlər olyr. Laqın insan və həjvan şəqillərinə də təsaduf olınyr. Qul və gəjri çiqəq dəstəsi şəqilləri də vardır, jəxş cins xalclar çök məhəqəm olyr. Qəhnə usyl ilə bitqi boylar ilə bəjadəkdə xalcların rəngləri solmadıq qibi, zaman qəçdiqə dəhə də jımyşalır və dəhə də jəxş-ləşir. Axırbncə ijirni il içarisdə ycyz anilin boylar işlədilməqə başlanmışdyr. By boylar tez solyr və by səbəblə də xalça kıjmatdən düşyr, byna qərə də anilin boylarənlə alizarin boylar ilə əvəz etməqə və jə qəhnə usyl ilə bitqi boylarənlə işlətməqə başlanmışdyr.

Dıqər tip xalclar, çök juncul və incə olan cecimlərdür. Cecim iqi uzlu xalça tokıymasdyr. Cecimin nəqləri aralıqlı və yzınlamasına qədən, rəngli zolaklardır. Cecimlər bəzəq vəziəsinə qəruur.

Palas da çök jəhləməş olyb xusysilə Saljan kəzasında tokınyr. Palas iqi uzlu, yzınlamasına, rəngli zolaklarə olan hamar bir tokımadyr. Xalça tokımalardan ən adisi palas olyb çök zaman də rəqəz jyndən tokınyr. Qilim palasdan nəqlərilə ayrılr. Xalça mə'mylətnin karakteriy cinsi, Kyba kəzasında tokıynan symaxdyr. Symax bir uzlu, xovsyz bir tokıma olyb tokımasbny muraqqəblyqı və nəqlərindəqi sənətlərlik e'tibarilə qilim, palas və cecimdən üstündür. Symax tokımaq uqun vardiş və jəxş zəvk lazımdyr. Bynlarən başa çyval, xırcyn, mairəş kəjrlər.

Azərbaycan Ali Xəlk Təsərrüfat Şırası Kystar şəbəsinin tafişatına qərə xəlxə tokıyanların mıkdarı və onlarıñ (xəlxə, pa-las və geıri qibi) mə'mıylarları aşağıda qəstərilmişdir.

İllər	Xəlxə tokı-yanların ədədi	Xəlxə tokı-ya mə'mıylatı
1913	30139	108774
1924—25	13399	18119

By sıratla, 1924-25 ci ildə xəlxə istehsalatı hərbdən əvvəl-qinə nisbətla çök əzalmışdır. Təbii olaraq bir sıyal çökür; by kə-dər kiyimətli olan xəlxəçılık nədən etru by kədr sıratla duşmuş-dur? Səbəbləri bydır:

1) Butun Azərbaycan daxilində fevkəl'adə dəgəddə küvvətla tə'sir edən və jöksıylıya, bir çök jərılərdə isə tamamilə qəntililərin ılısına səbəb olan erməni-türk kurgəni.

2) Hərbdən əvvəlqinə nisbətla lıynın fevkəl'adə bahalaşması.

3) Xarici anılın bojasıyın həddən artık bahalaşması və ja busbutun olmaması.

4) Xəlxəja olan tələbin oldıyke əzalması və materialın bəha olmağına qərə xəlxənin otıryş kiyimətinin bahalaşması.

Həli-həzırda xəlxəçılığın jykərdə sejiñilən ağır vəziyyətinə bəkməjarak jə'ni: kreditin, deməq olar qı, olmamasına və satışın kəjdəja salınmamış oldıyına bəkməjarak, u xəlxəçılık rayonın-da aparılan təfşışə qərə xəlxəçılığın jənə də bərpə olmağa baş-ladıq anlaşılmışdır qı, by, aşağıda qə rəkmərdən də qərunur:

Rajonlar	1924—25		1926—27	
	Xəlxəçılığın ədədi	Xəlxəçılığın ədədi	Xəlxəçılığın ədədi	Xəlxəçılığın ədədi
Şamaxı	1360	930	3126	6254
Куба	2703	4415	4414	7110
Мухтариялли Карабаг	35	70	196	283
Jağın	4088	5124	7736	1364

Xəlxə həli-həzırda, xususi binaqdarlar vasitəsilə, Azsənətbirli-qı tərəfindən tədaruq ediləməqdədir. Tədaruq kiyimətinin əzliqə və byna iləvə binaqdarların da əldəkləri kəzanc jərılərdə xəlxəni tə-mamilə kiyimətdən salır, by hal isə xəlxəçılığın inqışafına ənqəl təradı. Byna qərə də Azsənətbirliqı, qəntililərin xəlxəni dogry-dan-dogryja kystar kooperasijalarına sata bilməsi işini jolyna kəj-məlyədir.

Binaqdarlar xəlxəni adətə by cür tədaruq edirlər: binaqdar ıazmı mıkdarla manyafaktyr tədaruq edib qəndə qədir və orada manyafaktyrən xəlxə ilə mubadələ edir.

Dəzqahlara qəlinə, xəlxə tokıyan ərvalar ən iltidai və əldə kəjırmə dəzqahlara işlədirlər. By dəzqahlar „xana“ adlanıb kiy-mətləri də ən çöky 50 manətdır. By dəzqahlar qəntilərdə evdə qəntil sənətkarlar tərəfindən kəjırməlyr.

6. Mısıqərliq

Mısıqərliq adə altında, mısədən kəzanc, tas, qupə qibi kablar kə-jırmə sənəti anlaşılyr.

Xəlxəçılığa Azərbaycan kəza və qəntilərdə jərdəməç bir sən-ət qibi bəksimək lazıy qəlırsə də, mısıqərliq Şamaxı kəzasının Lahəc qəndində qəniş istehsalat kərkərinədədir və (1000 həjətli və 7000 nüfısyly) by bejuq qəntdə qəntililərin əsas sənətinə təşqil etməqdədir. Lahəc qəndində əqinçiliqə jərar tənək olmağın-dan by qəndin camaatı xətlərilməjan çök qəbnə zamandan bəri mısədn mətbəx kabları həzırlamak sənətilə və byndan başka Qır-dəmir stansijasına həzır mıs kabları aparıb kəjədəndə qəndə xam mal dəşmək ilə məşğyl olmyşlardır.

Təbiət lahəccləri həjət mubərizəsində bir tərəfdən incitmiş, jə'ni toprakdan istifadə imqanəndən məhyrm etmiş isə də, o biri tərəfdən mineral zəncinçiliqə muqəfatlandırmışdır. Qəndi ihəti etmiş olan dağlarda mıs, qumuş və geıri vardır. Lahəc camaatı-nın mısıqərliq ilə məşğyl olması da, by dağlarda mıs ehtijatının bylınması ilə izah olınyr. Ləqin qet-qədə üst kətlərdə mıs ehtijatı kiytərmış və aşağı kətlərdə mısədn istifadə etməq jəri camaatın qucu xaricində o'makla lahəcclər öz istehsalatlarına la-zım olan mısı qənərdən (Tiflisdən, Dağlık Karabagdan) qəitirmə-qə başlamışlardır.

Hərbdən əvvəl Lahəc mə'mıylatı butun Kafkaza hətta İran və Turqıjəja ixrac edildir. Həli-həzırda mısıqərliyin vəziyyətləri çök ağırdyr. Bynın səbəbi lazımi kədr mısın olmaması və Lahəcda jənədn təşqil edilən iqi mısıqərılar şırqətinin işinin jolyna qırma-məsıdır. Byndan başka mısıqər kystarlar by saat ajrə-ajrə çalıb-makdədyrlər, byna qərə də bynlar ajrə-ajrə binaqdarlar tərəfindən asanlıqla ılıf edirilə bilirlər. Mısıqərliyin ədədi 1914 - 1917-ci ildə 600 iqañ indi 200 - 250 nəfər kədərdır. Kooperativləşmiş mısıqərliyin ümyı mıkdarı 40 nəfər kədərdır.

7. İpaqçılıq

Kystar ipaqçılıq məhsıylatı Azərbaycanın ipaq tokıycılarınəni ehtijacınə tə'min etdiqı qibi Azərbaycanndan xaricə də qəndərilməq-dədir. Kystar ipaqçı q Şəqi kəzasında mərqəzləmişdir. Hərbdən

əvvəl ipəqçilik ilə 380 ysta kystar məşğul idi. Bynların 380 dəz-qahlərb olyb ildə 570 min manat kiyimətində təxminən 45.600 qilogram xam ipəq və 114 min manat kiyimətində 22800 qilogram aşəğ cins ipliğ hazırlar idilər. İstehsalatlar 182400 qilogram barama işlədirdilər. 1924 - 25-ci ildə 462 kystar çalıbdı. Bynlar 762300 manat kiyimətində 16176 qilogram xam ipəq və 69300 manat kiyimətində 14188 qilogram aşəğ cins ipliğ hazırladırlar və byndan etru 88704 qilogram kyry barama işlədirlər.

8. İpəq tokymaçılık

İpəq tokyma mə'mylatına olan tələb Zakaftasja və Şyralar İttifaqının başqa yerlərində qundan quna artmaqda oldyğundan, Azərbaycan ipəq tokymaçılığ bejuq əhəmiyyət kazanmaqdadır. By tələbin artmasına səbəb Şyralar İttifaqının iri sənəji, qalagaj, çadra və gejr qibi şərkilərə məxsus ipəq mə'mylat hazırlamağ, bərkə tərəfindən iri sənəji ipəq mə'mylat bizim cumhyriyyətimizin qənt qutlısının muajən zevkini edəməyir.

Xam ipəqin bahalaşması, onyn az mikdarda satışa çıxarılması, xaricdən qəlan qimjəvi bojanın çox baha olması nəticəsində kystar ipəqçilik bejuq behran qecirməqdədir.

Azərbaycanda ipəq tokymaçılık iqi mərqəzdə toplanmışdır. Şamaxı kəzasının Baskal qəndində və Qlənədə. Baskalda mə'mylatın arcaq çox az hissəsi (bir rənaqlı qalagajlar) bojanır. Çək hissəsi isə bojanmaktan etru Baq və ja Qlənəcə qəndərilirdi. Həli-hazırda başkallılar xam ipəqi Şeqidən alırlar və hazırladırlar mə'mylat Qlənədə bojaırlar.

Qlənədə şərk ipəq mə'mylat nisbətən yaxşı bir vəziyyətdədir. Bojaxanaların ədədi 60-a kəddür: Azərbaycan ipəq tokymaçılığının çox canlı olması Azərbaycanın daxili bazarında şərk zevkinə yigyn ipəq mə'mylata olan tələbin artıqlığı ilə izah olunur. Baskalda isə ipəq tokymaçılık sənətinin düşməqdə oldyğ qəruməqdədir qı bynyn də səbəbi, Baskalın dəmir yol xəttindən yzak olması, yerli xam ipəqin və bojaxananın olmamasıdır.

İpəqçiliqin iktisadi əhəmiyyəti bərasində bir fiqr verməq üçün aşağıda qəkamları qəstərəq.

Hərbdən əvvəl butun Azərbaycan 1600 ipəq tokyma dəzqahı işləyir və ildə 67200 qilogram xam ipəq işlədəraq 1380 min qalagaj hazırlamış 1924-25 ci ildə 1400 ipəq tokyma dəzqahı işləmiş və 76864 qilogram xam ipəq işlədəraq 928 min qalagaj hazırlamışdır.

9. Sənətkarların kystar işləri və dilyzçylyk

Zakaftasja çökdan bəri, qumuş və az mikdarda kəzyl sənətkarların işləyən kystarları ilə məşğyrdy. Qumuşdən, minadan, kəzylən,

fil sumuqundan, xəncər qəmə, tapanca, tufəq və jəhar təkmil hazırlanması bir vaktli məqəmməliyyətin ən son dərəcəsinə çatmışdı. Silahçılık sənəti düşüqdən sonra zərqlər ev məjhtac hazırlamaga başlamışlardy. İstehsalat mərqəzi Baqdyr.

Azərbaycanda kystar dilyz istehsalatı oldyca jəylmişdyr. By istehsalatda ev kab-kacığı, çaxır saklamak üçün jeqə qupalar, qərpiç, qirəmid hazırlanır və hazırlanmaqdadır. Azərbaycanda dilyz istehsalatının ən mühüm mərqəzləri Kyba kəzasının İsbiq və Məhuc qəntləri, Şamaxı kəzasının Səgnan, Qırcıvan və Qeyvəndi qəntlərindədir.

B. KONTROL İŞLƏRİ ÜÇÜN MOZY'LAR

İş materialı üzərinə aşağıda qəmələri fiqriləşin və təhlil edin:

- 1) Azərbaycan mə'dan zavod sənəjinin inqışafı üçün mə'mylat varmadyr, jəzən?
- 2) Dağqəsen dəmir mə'danı jalagının, Azərbaycanın qələcəq iktisadi inqışafı üçün nə əhəmiyyəti varmadyr?
- 3) Əz qənt, dəjirə, və ja kəzanımda hansı kystar istehsalat jəylmişdyr?

Təsvir edin.

C. KONTROL SYALLAR

Aşağıda qəsyallara jəz. ilə cavab verin:

- 1) Azərbaycan hansı kəzanın ilə zəngindyr?
- 2) Azərbaycanda bylynan mə'dan zavod işlərinin hansı nevlərini kəakterizə edin.
- 3) Azərbaycanın ən mühüm işləmə sənəjinin mühüm sahələrini təsvir edin.
- 4) "Ağ qəmur" nədir, və bynyn Azərbaycanın elektrifiləşdirilməsi üçün nə əhəmiyyəti jəll varmadyr?
- 5) Qəlmənin dəvə və qəniş mə'nasılı, kystar sənəji nədir?
- 6) Kystar sənəjinin Azərbaycan iktisadiyatında qə roly nədir?
- 7) Azərbaycanlı nədən etru təşəil olunmuşdyr?
- 8) Azərbaycanda qə kystar sənəjinin ən mühüm nevlərini sənə.
- 9) Azərbaycanda qə xalqə tokymaçılığın, ipəqçiliq və ipəq tokymaçılığ təsvir edin.

7-ci VƏZİFƏ:

MU XABƏRƏ VASİTƏLƏRİ, MUVASƏLƏ JOLLARI, TİCARƏT

Vəzifənin mündərəcəti.

Muxabərə vasitələri, posta mübadiləsi, dəmir yolları, toprak yolları, gösə yolları, avtomobil nəqliyyatı, hava müvassələti, su nəqliyyatı, daxili və xarici ticarət.

A. Vəzifəyə əjd izahət

I. MUXABƏRƏ VASİTƏLƏRİ

1. Posta

Posta əlakələri müxtəlif əlqələrində çox zamandan bəri başlanmışdır. Əvvəllərdə posta təşkilatı yalnız dövlət ehtiyacı üçün işləyirdi. Ləqin qet-qədə xusysi şəxslərin qəğbzələrinə də daşınmağa başlamışdı. Posta, icrəli qəndərilən qəğbzənin ağrılığına və məsafənin yzakılığına qərə tə'jin olınırdı. Həli-hazırda posta ilə daşınan şeylərdən (məsafədən asılı olmağarak) sadəliq üçün yalnız ağrılığına qərə pyl alınır. Byndan başka posta öz dəjrasini oldıyca qənişlətmışdır: yalnız mətyb deji, qılaq, zyrnal, qəzət və gejrri qibi mətbəy əsərlər, çox bejuq əlməjan qəğzələr, pyl və gəjri nəkl və camaatə asanlıq olmağdan ətür (qəzətə abynə kabyl etməq, məhəllində tə'dijəli şeylər aparmak qibi) bir çox operasijalar icra etməqdədur. Posta ilə daşınan şeylərin mikdarı ildən-ile artmağdadır.

Azərbaycanda posta idarəsi birinci dəfə olaraq 1867-ci ildə tə'sis olınmış və sonraq ildə zəmvəsto postaları təşkil olınmışdır.

Hərbdən əvvəl posta aparatı ən çox 2 inzibati mərqəz, sənafe'çilərini və tacirlərin işadəsklərləri işinə və ticarət rəjonları üçün çalışırdı. Azərbaycan qəntiləri isə postadan çox çətinliqlə istifadə edir və yzak rəjonlar isə bus-bütün istifadə edə bilməyirdi. İmperializm və vətəndaş muharabəsi illərində posta və teleqraf idarələri əməqçi quttlərinin muxabərə ehtijaclarını tə'min etməq cihətindən yaxşılaşmağbə, tərsinə pisləmişdir. Ancak Azərbaycan da şyralar hequməti kyrylandan sonra, imperjalizm və xusysilə vətəndaş muharəbələri zamanında busbütün pozylmış olan posta və teleqraf şəbaqəsi bərpə ediləməqə başlanmış və sonra haman şəbaqə daha da qənişləndirilmişdir. Şyra nequmatinin bynda iqi məksədi vadyr: bir tərəfdən hər bir idarə və muassasəyə o biri idarə və muassasələr ilə tez və muntəzəm əlakədə bylynmak imqə-

ni verməqdür, çünku Azərbaycan xəlk təsərrufatının bərpası zamanında by ələkanin çox bejuq əhəmiyyəti var idi; o biri tərəfdən Azərbaycan qəntli quttləsinin mədəni ehtijaclarını təmin etməqə imqan verməqdür. By məsələlərin həyata qəçirilməsi posta və teleqraf şəbaqəsinin qənişləndirilməsinə səbəb olmışdır qı, by əşəğbədağ sijağidə qəstərilmişdir.

İllər	Posta və teleqraf nektəllərinin mikdarı	Bir idarəyə düşən əhəli mikdarı	İdarənin xidmət etdiyi sahə (kvadrat qilometr hesabla)
1913	86	28287	1287,3
1921	40	6398	2149,5
1923—24	61	30806	1392,8
1924 - 25	85	27087	1011,32
1925—26	112	20557	767,52
1926—27	147	15676	585,8

By cədvəli tədkik etdiqə qərunur qı hərbdən əvvəlqinə nisbətla:

- 1) Posta və teleqraf nektəlləri qı dəfədən artıq çoxalmışdır;
- 2) Aparat oldıyca əhəliyə yaxınlaşmışdır;
- 3) Bir idarəyə düşən camaatın mikdarı deməq olar qı, iqi dəfə azalmışdır;
- 4) Bir idarənin xidmət etdiyi sahə 2,5 dəfə azalmışdır.

Xəlk posta və teleqraf komissarlığı əsas posta və teleqraf idarələri şəbaqəsinə qənişləndirdiqdən başka son illərdə, syvarı, piyada, araba ilə sevk edilən və mutahərriq posta adlanan, jəni posta muxabərəsi əzəqləri təşkil etmişdir. By şəbaqə ilə 1927-ci ildə cüməlatəni 899.338 nəfər camaat jəşəjan 1075 mintəkanin muxabərəsi tə'min edilmişdir. Həlyby qı; by mintəkələr ancak şyra hequməti zamanında, şəhərlərdə oldıyq qibi, postadan istifadə edə bilmışlərdir. By mintəkələrdə butun posta muxabərəti evlərə qəçitirilməqə və oradaca hər bir nəv' posta və teleqraf muamələti icra olınmağdadır. Bynyn nəticəsində bilavasitə idarə olınan qəntlərin camaatı, şəhərlərə nisbətla daha asanlıqla postadan istifadə etməqdədur. Jykarəda seçilən hər nəv' posta muxabəratından başka, həli-hazırda Azərbaycanın 350-dən artıq qəndi, xusysi qənt vəqilləri vasitəsilə, muntəzəm posta muxabəratından istifadə etməqdədur.

2. Teleqraf

Fevkal'ada səri, muxabərə vasitəsi olaraq elektrik teleqrafı XIX əsrdə çox bejuq əhəmiyyət kazanmışdır. Teleqraf xətti vasitəsilə Azərbaycanın 57 idarəsi arasında və byndan başka Azərbaycan ilə

Moskva, Rostov, Tiflis, Həştərxan, Maxaç-Kala, Dərbənd arasında rəhbərlik vardır. Bynə ilavə 6 idarə arasında 152,2 qilometro yzynylyğında telefon xətti vasitəsilə rabitə vardır (bank Z-O Kolytky, Narimanov vətəni. Altı-Ağac, Xəzər və Karadoniy).

Azərbaycanın telegraf xəttinin yzynylyğı 1927-28-ci ilin 1 oktyabrından hərbdən əvvəlqinə nisbətə 61, 8% artmışdır qı. mütəlak ədədlər ilə by 1780 qilometro edir; telegraf mətyillərindən yzynylyğı isə 5394,6 qilometrodur.

3. Telefon

Telefon qundən- qunə daha da artıq əhəmiyyətə qazanmaqdadır. Əvvəllərdə telefon ancak bir şəhər daxilində muxabərə vasitəsi ola bilirdi. Həli-hazırda isə telefon şəhər çərçivəsindən çıxıb, qəntlərə daxil olur, şəhərləri və hətta devlətləri bir-birilə rabitə edir.

1927-ci ilin 1 iyunundan hamı telefon təsərrüfatı Xəlk Posta Telegraf Komissarlığına idarəsinə qəçmişdir. By təsərrüfat 1927-ci ilin 1 oktyabrında aşagədaq rəqəmlər ilə ifadə olunuryd.

a) Mərqəzi telefon stansiyası.

Baqəda	4800	abynə vardır
Qəncədə	200	" "

ə) Kəza İcraiyyə komitələrindən kəşfi edilmiş.

Xətlərin ümumi yzynylyğı	2400 qlm.
Bynlarda qəçiricilər (nakillər)	5000 .
Mərqəzi stansiyalar	25 .
Bynlarda qə abynələr	395 .

Baqənin şəhərlər arası telefon rabitəsi aşagədaq şəhərlər ilədur: Tiflis, Qəncə, Həşkəbəl, Qəqqaj, Şəqi. Saljan, Ycar Ağdam, Jevlax, Ağdaş, Qurdəmir, Şamax.

Byndan başqa, jəktən qələcəqdə, lazımi cihaz aləndəkdən sonra, 1927-ci ildə kurylmış əsas xətdən başqa, Baqə-Tiflis, Rostov-Leningrad xətti inşa ediləcəq və by səjadə Bapə Şyalar İttifaqının jykarədə qəstərilmiş iri, inzibati, senaje və ticarət mərkəzlərlə bilavasitə rabitedə bylynacakyd.

4. Telsiz telegraf və telefon

Muxabərə sahəsində jeni devr, elektrik işarətlərinin atmosfer vasitəsilə qəçiricisiz olaraq yzak məsafələrə qəndərməq usuly tapıləkdən sonra, jəni XX əsrdə başlamışdır qı byna radijo deijləməqdədur. Həli hazırda Baqəda radijo mintəkəsi vardır qı, by mintəkənin, Moskva ilə bilavasitə radijo telegraf rabitəsi və

Tiflis ilə radijo telefon rabitəsi vardır. Byndan başqa Baqəda bir „kəşfi edici və qəndərici“ stansija və bir də jəlnəz kəşfi edici stansija (Stepanaqərdə) vardır. Radijo stansiyalar ilə bir cərdədə radijo həvəşqarlar şəbəqəsi, jəni əzləri üçün radijo kəşfi ediciləri kyan muxtəlif idarə, təşqilat və şəxslərə əjd şəbəqə tərmişdur.

5. Posta mubadəlesi

Posta ilə qəndərilən və alınan hər nev' şeylərin ümumi mubadəlesi 1927-28 ilin 1 oktyabrında, hərbdən əvvəlqi mubadələnin 70,2%-ni təşkil edir idi (35,6 milyon qarşı 25 milyon). By azalmanın səbəbi bir tərəfdən bejnəlxəlk muxabərətin (İran və Gərbi Avropa ilə olan muxabərətin) illə hərbdən əvvəlqinə nisbətə azalması, o biri tərəfdən dini bəqamirlər ilə əlakədar olaraq bir çox təbriq telegraf və məqtyblərindən ortadan qəturulması ilə ümumi posta mubadəlesi miktərinin düşməsidir. Hərbdən əvvəl by təbriq teleqraflar bütün mubadələ miktərinin oldıyca bəjyq bir fəjizini təşkil edirdi. Ləqin byna qarşı qəndərilən və alınan periodiq nəşriyat mubadəlesi çox artmışdır. 1913-cü ildə 6,9 milyon qarşı 1926-27-ci ildə 6,7 milyon çatmışdır. By şadlandırmış hədisə Azərbaycan camaatının ümumi mədəniyyət səviyyəsinin juqəlməsini qəstərir. Aşagədaq cədvəl də byny təsdiq edir:

İllər	Qəndərilən 1-nufysa		Alınan 1-nufysa	
	Adi muxabərat	Periodiq nəşriyat	Adi muxabərat	Periodiq nəşriyat
1913	7,0	0,8	6,7	2,4
1923-24	1,2	0,6	1,0	0,6
1924-25	1,8	1,3	1,7	1,3
1925-26	2,8	2,1	2,1	2,0
1926-27	3,0	2,5	3,0	2,5

II. MUVAZƏLƏ JOLLARI

§ 1-Dəmir jolları

1. Dəmir jolların tərəməsi

Rəislər insanlara çoxdan bəri mə'lym idi. Paravoz icad olıyncajə kədar sənişinlər və juqləri daşımaq üçün olan ekipajlar rəislər üzərində at vasitəsilə qəçilirdi. Paravoz XIX əsrin əvvəllində icad olındı və 1825-ci ildə İngiltərədə Stokmon ilə Darlington arasında, byxar məşhurluq birinci dəmir joly açıldı.

2. Ən mühüm məmələtlərdə by qunqu dəmir jolları- nın yzynylyg (qilometro hesabıla)

Məmələtlər	Qilometro
Şimali Amerika Muttahid Ştətlər	422169
Şyralar İttifakı	71327
Kanada	64458
Britanija Hindistana	61737
Almanija	55831
Avstraliya	43898
Fransa	41535
Bəyjuq Britanija	34043

Dəməli Şyralar İttifakı, dəmir jollarının ümumi yzynylyg e'tibarila iquinci jeri dıymakdadır.

3. Muxtalif əlqələrdə dəmir jol şəbəqəsinin şkləg

Dəmir jol nəklitətinən xalk təsərrüfatı vəziyyətinə olan təsirini tedkik etməq üçün, dəmir jol şəbəqəsinin yzynylyg deji, onyn şkləgə, jəni 1000 kvadrat qilometroja duşan dəmir jol mikdarı əhəmiyyətliudur. By şkləg əşgədağ - cədvəldə qəstərilmişdur.

Sənəje əlqələri	Dəmir jol şəbəqəsinin şkləg	Qant təsərrüfatı əlqələri	Dəmir jol şəbəqəsinin şkləg
Belcika	246	Arazentin	13
Bəyjuq Britanija	143	Şyralar İttifakı- nın Avropa hissəsi	12
Almanija	122	Braziliya	8
Holland	112	Şyralar İttifakı- nın Asya hissəsi	1
Şimali Amerika muttəhid ştətlər	45	Azərbaycan	12

Azərbaycan dəmir jol şəbəqəsi əşgədağ rəkəmləre qərə hesablanmışdır: Azərbaycanın ümumi sahəsi 85962,8 kvadrat qilometro kəbiyl edilmişdur. Azərbaycan dəmir jol mintəkəsinin yzynylyg isə 1060 qilometroja musavidur.

4. Azərbaycan dəmir jol mintəkəsi

Azərbaycan dəmir jol mintəkəsinin mərqəzi Baq şəhəridur. Baqdan dert istikamətdə dert qənış dəmir jol xətti və bir dar dəmir joly xətti çıkmakdadır. Qənış dəmir joly xətləri: Zəkafkəşja, sabik Vladikafkəz, Cyfa Baq və şəhər cavarı şəbəqəsi olyb indi elektrifikasişdırılmış olan Baq-Syraxan şətləridur.

Azərbaycanın hydyd stansiyalar: Qlurcusan ilə Bəyjuq-Qəsiq

stansiyası, Ermənistan ilə Arazdajan stansiyası, İran ilə—Cyfa stansiyası, Dağstan ilə—Samyr stansiyasıdır. Bəyjuq-Qəsiq Baq əsas xətti 510 qilometro, Balacarı—Samyr (səbik Vladikafkəz joly) mintəkəsi 188 qilometro, şəhər cavarı koly olan Baq—Syraxan xətti 20 qilometro və Nəxçəvan mintəkəsi olan Arazdajan—Cyfa xətti 139 qilometrodyr. Çəqliməqdə olan Cyfa—Baq dəmir jolynyn yzynylyg 409 qilometro olacağı təsəvvür ediləməqdədur, bynyn 203 qilometroşy hərəqat üçün açılmışdır. Dəmir jol xətlərindən başqa Baq şəhəri dar dəmir jol xətləri vasitəsilə neft mədəni rayonları (Sabəncə və Syraxan ilə) və əfsəran jərm adabə sahili boyında olan bir para bağlar (Mərdəqan və Bizovna ilə) birləşdirilmişdur. Neft mədənləri jollarının yzynylyg 120 qilometrodyr.

Daxili muvasələ üçün Baq şəhərində elektrik tramvayları vardır. Tramvay xəttinin ümumi yzynylyg bir devrədə 40 qilometrodyr. Byndan 3 qilometroşy Baq əmtia stansiyası ilə dəjirmənlər və şəhərdə bylynan ambarlar arasında tramvay nəklitəti vardır.

Butun Azərbaycan xətti kəzərməli yerlərdən qəçir, jəlnəz (Qənəcə, Akstafa və Baq kəzası qibi) bir para yerlərdə kəzərmə jokdyr. Stansiyaların çoky əhali jəşəyan yerlərdən yzak, boş yerlərdədur.

Əlqənin iktisadi həyətində ən çok əhəmiyyəti olan əsas xətt Baq—Tiflis xətlədir. By dəmir jol şəbəqəsinin kyrylması əlqənin iktisadi kuyvəti sur'ətlə inqışaf etmiş, Azərbaycanın taqlıq kəlməsi yzak rayonlarınnəz vəziyyəti jəksəlməmiş, Azərbaycanın iktisadi həyətində birinci dərəcədə əhəmiyyəti olan bir para sanəje səhələri div addəmləri ilə inqışaf etmişdur. Baqın neft sanəjei ancak dəmir joly nəklitəti səjəsində by kədar bəyjuq sanəje əhəmiyyəti kazanmışdır. Baq neft sanəjei dəmir joly nəklitəti səjəsində jəlnəz Şyralar İttifakı mikjəsində deji, butun dunya mikjəsində əhəmiyyətli kazanmışdır. Ümumiyyətlə Azərbaycanın çəxərçəlik, ipəqçilik, bəlkəçəlik qibi muhumu sanəje sahəlerinin tərəqisi dəmir joly nəklitətinin inqışafı ilə ələkəddardır.

Baqdan Samyr stansiyasına kədar olan dəmir jol mintəkəsinin əhəmiyyəti ə dejiildir. Ag neft, benzini və gejr neft məhsulları by mintəkədən qəndərilir, taxıl və hər cür (tokyma, kənd, çəqmə, qəğz, metal və gejr qibi) sanəje mətəllər də by mintəkədən qətilir. Cyfa dəmir jolyna qəlincə by xətt, Kaspi dənizinin sahilində bylynan Aljat stansiyası Cyfa ilə birləşdirəq Azərbaycanın gərbcənybi hissəsinin kəşəddir, Mil və Myğan çəllərindən qəçərəq indijə kədar İrandə əvvəlinci dəmir joly olan Təbriz xətlə birləşir, Təbriz xətti isə İrandən ən zəncin bir əlqəsi olan İran Azərbaycanın by bərsədiq ehtiyacını təmin etməqdədur. By syratda Cyfa xəttinin bir tərəfdən Şyralar İttifakı

ilə İran arasındaqı ticarət üçün bejuq əhəmiyyəti olacaq, o biri tərəfdən, Mygan və Mil çöllərinin dərinliklərində qızılınən zən-qin məhsuliyk kuvvətini (pambykçylygy) inqışaf etdirəcəqdur.

5. Zakafkasija dəmir jollarının işi.

Ajrə olaraq Azərbaycan mintəkəsinin işi nəzərə alınmıyər. La-qin Zakafkasija dəmir jolynyn umymi işinə qərə, Azərbaycan də-mir jolynyn bütün əsas xəttin işində nə qibi bir jer dydyqy ba-rədə muhaqəmə jurulməq olır. Başlıca fəaliyyətləri dəmir jol uza-rində qəçən imperjalizm və vətəndaş muharəbələri umymijətlə dəmir jol təsərrüfatın çox xarab etmişdi. Ləqin by müləhazələr xusysilə Zakafkasija dəmir jollarına təlbik olynə bilər. Mənşeviq-lər, daşnaklar, müsavətlələr zamanında uç hissəyə ajrılmış olan by xətt. Zakafkasijada şyra hequməti kyrylydyqy zaman dəğilməş, pozyk bir halda olyb çox zəif işləyirdi. Şyra hequmətinin kyryl-məş və xəlk təsərrüfatının jəniden dogmasilə nəqliyyat işləri sur'ətlə inqışafə başlady qı, aşaqədaq cədvəl də byny qəstərlər:

Sərnişin nəqliyyatı	Juq nəqliyyatı (ton qitə-metro hesa-bilə)
1913-ci il 100% kəpyi edilmişdir	100%
1924 " 84% " "	52%
1925 " 111% " "	84%
1926 " 116% " "	99%
1927 " 119% " "	131%

Xusysilə sur'ətlə artma neft nəqliyyatında muşahədə edilmişdir. Neft dəmir jol nəqliyyatında muhum jer dytməkdədyr: 1924-cu ildə 122 min ton, 1925-ci ildə 355 min ton, 1926-cı ildə 709 min ton, 1927-ci ildə 1000 min ton neft nəql edilmiş və 1928-ci ildə isə 1500 min ton nəql ediləcəqı təsəvvur edilmişdir. 1926-27-ci ilin birinci jarysında neft məhsuləti nəqliyyat Zakafkasija dəmir jolynyn bütün işinin təxminən 27%-ni təşkil edərək birinci jeri dytməkdə davam etmişdir. By jollardan nəql edilən juqlər arasında man-ganez, meşə materjalları, taxıl məhsuləti, inşaat materjalları, jə-jinti məhsuləti, səbzəvət, meyvə, spirt, çaxır, pambyk, kənd və gəjri nəqliyyat muhum jer dytməkdədyr.

Zakafkasija dəmir jollarında sərnişin hərəqəti isə aşaqədaq cədvəl uzradur:

İllə.	Həmə sər-nişinlər.	By cüm-lə-dən şəhər daxili və həzəli sər-nişinlər.	By cüm-lə-dən başqa jolların ra-jonlarına qədən sər-nişinlər.
1923-24	10 677 972	■ 330 003	209000
1924-25	15 185 467	7 922 909	175 224
1925-26	15 122 000	6 657 068	228 872

By syrətlə 1923-cu ildən Zakafkasija dəmir jollarının sərnişin nəqliyyatı aşaqədaq əsas momentlər ilə karakterizə olynır: by nəqliyyatda əsas rol oynayan jerli muvasalə (daxili jollardır). Jerli muvasalə şəhər əhəli muvasaləsi ilə birliqdə, sərnişin nəqliyyatı barəsində, jolların dəməq olar qı, bütün işini təşkil edir. Rajondan başqa jollara qədən və həmçinin başqa jollardan rajona qədən sərnişinlər isə umym nəqliyyatın ancak 4 fəjizini təşkil edirlər. 1926-27-ci ildə də qədən və qədən sərnişin grypları arasındaqı nisbət təxminən ejni halda kəlməşdyr.

Baqə neft sənəjey rajony işçilərinin ehtiyacını tə'min edən Sabəncə kolynda sərnişin nəqliyyatının çoklyqy, şəhər həvalisi muvasiləsinin qənışləndirilməsinə səbəb olmyşdyr.

6. Azərbaycanda dəmir jol kyrylyşynyn perspektivi (qələcəqi).

Əqər Azərbaycanın coğrafi xəritəsini qəzədən qəçirən aşaqə, iktisadi cihətdən zənqin olan by elqədə, nisbətən nüfys səkiyib-nə bəkməyərək dəmir jollarının, xusysilə cənəby hissədə o kədər şək olmadığıny qərərər. Ona qərə də jakın illərə əjid vəzifə-miz olan "elqanın sənəjələşdirilməsi" şuarə, bütün Şyralar İttifa-kında oldyqy qibi Azərbaycanda da jeni dəmir jollar qəçilməsi və mevcud olanların jakşılaşdırilməsi məsələsinə ortaja kolyr. Dəmir jolyn perspektiv planına qərə hər şejdən əvvəl Cylia-Baqə dəmir jolynyn kyrtarılması təsəvvur ediləmqədadur. By xəttin kyrylməsinin birinci nevbəyə kolylməsi səbəbi, həman xəttin çox bejuq tranzit əhəmiyyəti olmasındədyr. Çünqu by xətt, İrandan Şyralar İttifaqına olan tranzit juqların jolyny çox kəsələcək və by syrətlə onların bazar kilymətlərini çox yəzylədəcəkdyr. Byndan başqa cylfa xəttinin qəçdiqı rayonların iktisadi zənqinli-qəri, jykərlərdə seyləndiqı uzra, çok bojuqdur. Byna qərə də ajrə ajrə iktisadi rayonları Cylfa-Baqə əsas xətti ilə birləşirən bir şyra dəmir joly kollar qəçilməsi təsəvvur ediləmqədadur. By perspektivə qərə qəçiləcəq kollar bynlardyr:

1) Məsələn məqəzi olan Zəncəzıyry Cylfa-Baqə xətti ilə birləşdirəcəq olan (38 qılometroyk) uçuncu Çaj-Katar koly.

2) Azərbaycanın ən zəncın balıqçılık və həmçinin pambyk və taxıl rəyonıny tə'min edəcəq olan (70 qılometroyk) Mırzə Davıdy Saljan və Banqə vətəqəsi koly.

3) Myganın ticarət və bejuq pambyk mərqəzını Cylfa-Baqə əsas xətti ilə birləşdirəcəq olan (8 qılometroyk) Sarıcalar-Sabirabad koly.

Sonra perspektiv planə, 101 qılometro olan Jevlax-Sışa xəttin qayılması prozesi də daxil olmaqdadyr qı, by xəttə 1913-cu ildə başlanmış və imperijalizm muharəbəsi zamanında dayandırılmışdır.

Bir də Naxçıvanda Lenina əsna yazı mə'dənlərini tə'min edəcəq olan (20 qılometroyk) Bambaş xəttini də ilavə etməlidur.

§ 2. Ağ neft qəməri.

Neft juqları nəkl etməq üçün. Zakafkasiya dəmir joly əsas xəttinə paralel olaraq Baqədan Batıma kədər qədan ağ neft qəmərinin bejuq xidməti vardy. By qəmərin yzınlıgy 896 qılometro olub borysynın diametri 19,5 santimetroy (8 dujma) dur. Neft qəməri ildə maksimal olaraq 960 min ton neft qəndərməq üzrə hesab edilmişdur.

Ağ neft by qəmərdən, Baqəda bylynan üç kəyöl edici stansiya və dəmir joly xətti boyınca bylynan (Ağcabay, Jevlax, Qəncə, Akstafa, Nəftlyg və gejrı qibi) 16 qəcirici stansiya vasitəsilə qəndərilir, axırsnc stansiya isə Batımdadyr. Ağ neft qəmərinin 141 xoznəsi vardy qı, bynlrın hərəsinin dytlyny 16 tondan 3200 tona kədər və həmssyn bir jerdə dytymy isə 148 min tondyr. By qəmərin inşasna 1896-cı ildə başlanıb 1906-cı ildə, neft sənəjinin düşməsi və bəhrəns devrində kytarılmışdyr. Başlangıçda neft qəmərinin qayılması və neft tə'mizləyən zavodun Batımda inşas təsəvvur edilmişdi. Ancak Baqəda neft zavodlarə olan neft sənəjçiləri by prozenin ələhinə çıkdılar. Bynlrın ısrarları üzərinə neft qəməri deji, ağ neft qəməri qayılmışdyr qı, by çək bejuq bir səhv idi, çünqu gərbdə ağ neft işlədilməsi cari əsrin əvvəlinci illərində maksimuma çatıb sonralar kəti olaraq düşməqə başlamışdyr. By düşməq illərində davam edəcəqdu. Çünqu ağ neft lampas hər jerdə elektriq tə'rifəndən səkəşdürəlibb, ortadan kəldərilməkdədyr. Amına kalan neft məhsyllarının və xusysilə benzinin işlədilməsi arasə qəsil-mədən artmaqdadyr və daha çox zaman artacaqdır. Neft məhsyllarınə xarici bazarə jalmaq şərtlərindən biri, ilavə xərcləri azaltmaqdır qı, by isə hər şeydən əvvəl nəkliliyats ycyz başa çatır-məqlə mümkün oluy. Neft məhsyllarınə ycyz nəkl etməq vasitəsi

neft qəməridur. Neft qəməri vasitəsilə qəndərici limana xam neft qəndərilir və orada xusysi zavodlarda təmizlənir. Sışa hequməti by joly seçərəq Baqə ilə Batıym arasına neft qəməri qaymağə və Batımda jeqə neft təmizləmə zavodları kytırmağa başlamışdyr.

§ 3. Toprak və şosa jolları.

1. Araba jolları və onların əhəmiyyətləri.

Araba jolları, ya toprak yol və ya şosa yol oluy. Qant cəvərb joly, dağ joly, və tarla joly şəqlində olan toprak jolları xusysi sıyratda çalşaraq kəyrləlməz, by jollar araba, at, piyada və ya gejr-rinin qədib qəlməsindən taptalanarak öz-əzünə əmələ qələr. Jəg-mərlər vasitəsilə by jollar əşəndərlər, pəlçəkənlər, və nəticədə by jollar ilə qədib qəlmə çox çətinləşir və hətta heç mümkün olmaıy. Şosa və ya dəşəmə jollar isə, çəngəl dəşənəraq və sonra mux-təlif vasitələrlə by çəngəllər səkə bir sıyratda bərqədlərəq duzədlən jollardyr. Şosa jolların janlarında sıy akmaq üçün kanallar kəyrləndəyindən ilin hər bir vaktında by jollar ilə qədib qəlməq mümkün oluy.

Dəmir jollar icad edilincəyə kədər araba jolları, kıry üzərində qədis qəlis üçün jeqanə yol idi. Həli-həzrədə dəmir jolyəndən yzak olan jərlərdə araba jolları jənə də qəhnə əhəmiyyətlərini səkləməkdədyr.

Dəmir yol rayonlarında araba jolları at joly vəzifəsini qətur və by jollar ilə nəkliliyat dəmir jollarına nisbətə 5-10 dəfə daha bahalıdyr. Yol nə kədər pis olsa, nəkliliyat bir o kədər bəha başa qələr.

2. Azərbaycanda araba jolları.

Dağlık əlqələrdə muvasələ jollarınə istikaməti, jərin reljef-lərinə yjyın olanı duzədilmişdur. By istikamat deməq olar qı, juz il dəjismədən kəlar və tamamilə dağ silsilələrinin, bogazların, qəcidlərin, sıy akıntılarının vəziyyətinə qərə tə'jin edilir. Azərbaycan, çox hissəsi Dağlık olan bir əlqə olmağna qərə muajın bir dərəcədə by kanyının tə'siri altına düşür. Əlqənin tarixini tədkiq nəti-cəsində anlaşıldığına qərə, bir zamanlar insanların muvasələsini təşkil edən əsas istikamətlər indiyə kədər oldıygy qibi kəlməş və jalənbəz jolların kırylyşy və nəkliliyat vasitələri dəjismədyr.

Bir çox əlqələrdən fərqli olaraq, Azərbaycanın çajları qıyr, cəld akan, daş ilə doly və çox dənüşlü oldıqlarından nəkliliyat hərəqətnə əlverişli dejidur. By barədə birçə istisna təşkil edən Qır çajıdyr. Qır çajında indi mənəbbədən Zərdab qəndinə kədər nəkliliyat hərəqəti jəniden başlamışdyr. By sıyratla daxili nəkliliyat ən çox kıry jollar vasitəsilə olmaıdyr. Nəzərə almaıdyr qı, əl-

qənin bejuq bir hissəsi, öz arasında, bəzən iqləqərli arabanın belə qeçməsinə əlverişli olmayan dar cəgərlər ilə birləşmişdir. Byna qərə də daglık hissələrdə başlıca muvasələ vasitəsi at və eşşəqlərdir. Dag cəgərlərinin mənzərəsi çox qəzəldir, amma by cəgərlər ilə qədib qəlməq çox qətin və kərkilydyr, by jollar da qəlməq üçün xusysi vərdis ediləməli, bəzən juz metro darında qəlməq olan ycyrymyn bir tərəfindən o biri tərəfinə salınmış qəprulərdən çox ehtijat ilə qəçməlidur. By qəprulər adət uzrə bir-birinə paralel iqi şabandan ibarətdur, çox yzyz qəprulərdə by iqi şalban arasında bənd vardy. By qəprulər, xusysilə əl qətməyən yerlərdə qəprulər, jəlbəz at qəçdiqdə dehil, hətta pjadə qəçdiqdə də tərpanir. Uzarında juruləndə hər taxtəs yerindən ojnər, halby qi qəprunun altı baş hərlandirici ycyrym olyb ycyrymyn dibindən jəgəs selləri akar. Azərbaycanca ələ təbii zəqinliqlər mənəb'ləri vardy qı, jolsyzlyk nəticesində by yerlərdən insanlar ildə ancak bir neçə aq istifadə edə bilirlər. Dəmir jol və ja Şosa joly olmadan by rayonlardan istifadə etməq mümqn olmaz.

3. Azərbaycanın şosa və toprak jollar şəbəkəsi.

Rysja həquməti Zakafkasjəyə zəbt edəndən sonra by jolsyz əlqəni idarə etməqin çətinliqini hiss etmişdi. Byna qərə də XIX əsrin iqcini jərəsində şosa jollar qəçilməqə başlanmışdı. Umv-mijijə by jollar hərbi idarələr qəçmişlərdur. Byna da səbəb strateji müləhəzədur.

Azərbaycanın butun jollar şəbəkəsinə və nəqliyyat əhəmiyyətli yolları dərəcəsinə qərə, uça əyərtilər: umym itifak (federasiya) mik-jasəyində əhəmiyyəti olan jollar, cumhyriyyət mikjasəyində əhəmiyyəti olan jollar və yerli əhəmiyyəti olan jollardır.

Azərbaycanda yerli nəqliyyat idarəsinə (Ali Xəlk Təsərrüfat Şy-rasəyina) əjd 266 jol vardy, bynların umymı yzyzlyklyk 9709 qilometrodur. Bynlardan:

a) Federativ əhəmiyyəti olanlar cəm'ən 2745 qilometro yzyzlygynda 52 joldyr, by cümledən cəm'ən 896 qilometro yzyzlykda olan 10 jol əməq və mudafə şyrəsə (Moskvada) tərəfindən, 1287 ci qilometro yzyzlygynda 180 jol Zakafkasja Devləti Plan İdarəsi tərəfindən, 562-qilometro yzyzlygynda 24 jol Azərbaycan Devləti Plan İdarəsi tərəfindən təsdiq edilmişdir.

b) Cumhyriyyət əhəmiyyəti olanlar cəm'ən 2567-qilometro yzyzlygynda 63 joldyr.

c) yerli əhəmiyyəti olanlar cəm'ən 4397 qilometro yzyzlygynda 151 (toprak) joldyr.

ç) Həmə jollardan 1138 qilometrosy şosadyr qı, bynlardan ən muhumlari aşəğdəqəlyardyr: Jevlax, Şəqi, Zakatala, Lagodək (Qırcustanda) joly; Jevlax—Şysa—Qıorys (Ərmanistanda) joly; Cylfa—Naxçıvan—Ərmanistan hudydy; Agdam—Daşqəsən, Cəbrəjl, Şəmxor—Qladəbəj jolydyr. Şosa jollarından ən yzyzlyk: As-

tara, Ləncəran—İlç jyrdy—Prişib—Biləsyvar—Kəradonly joly; Şəmax—Kyba joly; Baq—Şəmax joly; Qıncə—Zəqəm; Tays—Qırcustan hudydy jolydyr.

Yerli əhəmiyyəti olan toprak jollardan ən yzyzlyk: Sabirabad—Əlikyly—Əxanlı—Afoty joly; Myganly (Şəmax kəzası)—Zərifbank—Myganly joly; Qurdəmir—Zərdəb—Kyropatqın joly. Agdəs—Qərpəqənt Zərdəb—Əlikyly jolydyr.

Şysa həquməti zamanında bir para jollar tə'mir edilmişdir və yeni jollar qəçilməqdədur. Yerli əhəmiyyəti olan jollar yerli əhəlbənin arzəsə üzərini əzəri tərəfindən kəjrləməkdədur, ancak nəqliyyat idarəsi tərəfindən müftə olaraq texniq nəzarəti və lazımı atəllər veriləməqdədur.

Şosa jollar şəbəkəyə duzqun aparmak işində birinci nəvbədə dyran vəzifələrdən biri, jol işlərinin mexanizəşdirilməsidur. Jol işləri hələ qı, bizdə qeniş şyrədə mexanizəşdirilməmişdir, bynyn səbəbi birincisi—jol qəçilməq yerlərin daglık olmas, iqcini və başlıcası qəli mikdarda vəsəjit olmasmışdyr. Jol işlərinin mexanizəşləş (daşkıran məşinlə işlədilməsi), işin mikdarı çox oldygy zaman əlverişli olyr. İndi Şosa jollar idarəsi tərəfindən başlıca diqqət jymalama məşinlərin tədaruq ediləsinə verilmişdir.

§ 4. Avtomobil nəqliyyatı.

Avtomobil nəqliyyatı ilə şosa jollar bir-birilə səks şyrədə ələkədadyr. Avtomobil nəqliyyatının inqisafı—uçun yaxşı inşa edilmiş avtomobil jollar birinci şərtidur. Zakafkasja federasiyasında avtomobil təsərrüfat işlərinin tənzim və idarə edən "yerli muvasələ Zakafkasja şə'bəsi"dur. Zakafkasjədə mevcud olan avtomobil təsərrüfatlarından ən bejuqları "Zakafkas avtomobil nəqliyyat şə'nəje və ticarət səhimdarlar şirəti" və "Azərnəft avtomobil nəqliyyat şirəti"dyr. Zakafkasja avtomobil nəqliyyat şə'nəje və ticarət səhimdarlar şirətinin təqibinə, Zakafkasja dəmir jollar idarəsi, Qırcustan, Ərmanistan, və Azərbaycan Ali Xəlk Təsərrüfat Şyraları, Azərnəft, neft sindikatsı və gejrilləri daxilydyr; by şirət 1924-cu ilin janvarında işə başlanmışdyr.

By təşqilatın 4 il içərisində işləməsi və artması aşəğdəqə rəqəmlər ilə qəstərilir.

İllər	Məşinlərin mikdarı	Səriminlərin mikdarı	Daşınan yüklərin mikdarı (ton hesabıyla)
1924	18	18000	3705
1925	40	172000	74590
1926	139	338000	114750
1927	204	590000	111750
1928	286	—	—

1924-cü ildə bütün federasiya daxilindəki yolların yzynylyq 314 qilometrodan artıq deydildi. Hali-hazırda istifadə olunan yolların ümumi yzynylyq 2000 qilometroja çatmışdyr. Bynlardan 571 qilometrosy Azərbaycanın hissəsinə düşməkdədir. Zakafkasja avtomobil nəqliyət sənəje və ticarət səhmdarlar şirkəti məşələlərin istifadə etdiyi yolların ümumi mikdarı 34 dur. By yollardan Azərbaycanda olanlar bynlardyr:

- a) Jevlax—Ağdam—Stepanaqert;
- b) Jevlax—Ağdam;
- c) Jevlax—Şaqi;
- d) Şaqi—Zakafkaja;
- e) Qəncə—Jelenendorf;
- f) Syraxan—Mərdəqan;
- g) Baq—Şamax;
- h) Kyba—Xaçmaz.

Şirqət, federasiyanın müxtəlif yerlərində, cumhyriyyət avtomobil təmirat ystaxanalarə təşkil etmişdir (Baqda da təşkil olınmışdyr).

Azərneft avtomobil nəqliyətə, Baq neft sənəjei milliləşdiriləndən sonra 1920-ci ilin axırında təşkil olınmışdyr. O vakt by nəqliyətə idarəsində 3 miniq və 1 juq avtomobil var idi, halby qı, indi Azərneft avtomobil nəqliyətənin 664 avtomobili vardır. Bynlardan başqa byryg işlərində işlədilan 141 traktor vardır, bynların bir hissəsi başləca „Fordzonlar“ olyb juq daşymak uçundur. Azərneft avtomobil nəqliyətə Azərneft m'ədan gryllarə, inşaat idarəsi və həmçinin neft təmizləyən zavodlar üçün işləməkdədir. Avtomobil nəqliyətənin daşydygə juqlərin cinsləri çök müxtəlifdir, daşynulan əsas juqlar, hər bir cins borylar, dəzqahlar, məşinlər və inşaat materiallarıdır.

Ümumiyyətlə kejd etməlidur qı, ilin hər fəslində işləməyə imqan verən coğrafi vəziyyəti, iklim şərtləri və bol benzini səjəsinə Azərbaycan avtomobil nəqliyətənin inqisafə üçün lazım olan hər bir şərt mevcuddyr. Xusysilə dəmir jol xətləri qafı mikdarda mevcud olmadığından, yzak şəhər və qəntləri, dəmir yollarə ilə birləşdirən kyry yollarında nəqliyətə, avtomobil vasitəilə olacakyd.

§ 5. Hava muvasələsi.

Muntəzəm olaraq təjjarə hərəqatə, ukrayna hava muvasələsi səhmdarlar şirkəti tərəfindən təsis olınmış və əvvəllərdə təjjarələr Baq ilə Tiflis arasında ycmaga başlanmışlar. Şirqət Jevlax

və Baqda bejuq aerodromlar inşa etmişdir. Sonralar Baq—Minnəral Sylarə və daha sonra Tiflis—Moskva dogry xətt rejsi başlanmışdyr. Tiflisdən Moskvaja by jol ilə 4 sytka əvəzinə jəlbənz iqi qundə qədilir. Hava hərəqatənin çətinləşdirən bir para məhəlli şərtlərə və xusysilə bynlardan ən muhumu olan və çök şiddətli əsən Baqynın xəzri nord quləqinə bəkməjəjə, rejsi (səfəri) pozan və jə jərə enməyə məcbyr edən hadisələr çök az olmışdyr. By cür muntəzəm hava muvasələsi nəticəsi olaraq, hava joly ilə qəndərilən juq və məqtybların mikdarə qundən-qunə artmışdyr.

§ 6. Sy nəqliyətə.

1. Kaspi ticarət floty.

Kaspi dənizində və bütün Zakafkasjada ən muhum port Baq portydyr. Baq jyrtyнын hudydy çök bejuq olyb, 22 qilometro sahil bojy olan bejuq kajalə bir limandyr. Ancak qəmi jan ala bilən sahil hali-hazırda çök əzəlməş olyb artmaqda olan juq tədəvulunu təmin etməyəcəqindən korylməkdədir. By səbəb ilə portyn qənisləndilməsi təsəvvur edilməkdədir. Baq portynyn juq devriyyəsi bir zamanlar çök artmış və 9 milyon tona çatmışdy. By juq devriyyəsinin 75%-ni neft məhsylatə təşkil edirdi. Syralar İttitakynədaq ən muhum dəniz flotlarından biri olan Kaspi floty Baq portyna ajiddur, by floty çök hissəsi neft məhsylatə juqləməq uçundur.

Astara, Ləngəran, Nəç porty qibi Azərbaycanın başqa portları bir o kədər əhəmiyyətli deyildir. İmparəlizmə və xusysilə vətəndaş muharəbələri zamanında Kaspi ticarət flotyнын mikdarə azaldy, by floty işi isə çök düşdü. 1921-22-ci ildə Kaspi flotyнын nəqliyətə, hərbdən əvvəlqi nəqliyətə orta hesab ilə 55,5%-inə musavi idi. 1924-25-ci ildən flot juqsəlməyə başladı. By juqsə işə, Kaspi ticarət floty işinin mikjəsinə muəjjən edən aşağıdaqə amillər qəməq eddi: Syralar İttitakynın nəqliyətə və sənəjinin inqisafə, Myganda qənt təsərrufatynın və Turqmənistan pambkyçylygynyn bərpasə, Zakafkasjada neft sənəjinin və inşaatın artması və İran ilə olan ticarətdur.

Kaspi ticarət flotının hərbdən əvvəl və indiki tonneza barəsində birləşəvvur hesab etmaq üçün aşağıda qədər cədvəl qəstərilmişdir:

Dəniz qəməllərinin tipləri	Hərbdən əvvəl		İşləməyə yararlı flot, 1927-ci ilin 1 janvarında		
	Qəməllərin miqdarı	Bynların juq dytym-ları (ton hes.)	Qəməllərin miqdarı	Bynların juq dytym-ları	
				Ton hesabla	Hərbdən əvvəl qəməllərin nisbəti %
Neft floty:					
Byxar vaporları	83	111940	58	89020	78,5
Barzlar	13	15250	1	1360	10,2
Jaqyny:					
	95	127190	57	90580	71,2
Kyry juq floty:					
Byxar vaporları	89	40536	47	28230	60,5
Jelqanilər və barzlar	186	81090	21	14050	17,1
Jaqyny	275	128024	68	42250	32,9
Cumlatana					51,5

Bütün dəniz və Qur çəlb flotının juq dytymy, 1928-ci il 1 janvarından % hesabla aşağıda qədər syratla taksim olynyrdy:

Neft floty 65,5%
 Kyry juq floty 32,2%
 Qur çəlb floty 2,3% } 34%

1927-ci il 1 janvarda qəməllərinə nisbətə by grypların hər birində aşağıda qədər dəyişikliklər olmışdyr:

Juq dytym-lar e'tibarla neft floty 1,2% azalmışdyr.

kyry juq floty 47%

Qur çəlb floty 25,4% çökəlməmişdyr.

Kaspi ticarət flotının dəniz və Qur çəlb flotyndan başqa. Həstərxan cəvərində bylynan dəniz kərgənlərlə dözulmuş olan rəxtəm floty vardy. Dəniz qəməlləri dogrydan-dogrya Həstərxana janaşmazlar, çünq dəniz sahili, Volga mənəbi dəjəzdyr. Byna qərdə rəxtəmdə dənizdə, dəniz qəməllərinin janaşa biləcəqi jerdə) dəniz qəməllərinin juqları xusysı barzlara boşaldılar və by barzlar vasitəsilə juqlar Volga çəlbənin müxtəlif işqələrinə dəşənər. Rəxtəm flotının juq dytymy 230.615 tondy, bynyn 203.501 ony neft barzlarına, 24.234 tony kyry juq barzlarına və kalane isə 5 dəniz paraxodyna və əmtilə sərnişin paraxodyna düşür.

Kaspi ticarət flotının qəməlləri qəhnəlməmişdyr, by qəməllərin çox hissəsi normal iş müddətindən (25 ildən) artıq işləməkdədir. Xusysilə dəniz floty çox qəhnədyr. Dəniz flotının (nəqliyyat) qəməlləri orta hesab ilə (1928-ci ilin 1 janvarına kədər) 33-cu ildən bəri, rəxtəm qəməlləri isə 25 ildən bəri çalışmaqdadır. Kaspi ticarət floty idarəsi, qəhnə qəməlləri təmir, yeni qəməllər tədarüq etməq, qəməli trestinə və xaricə qəməli kazanlar sifariş etməq barəsində çox çalışmaqdadır.

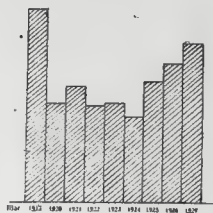
2. Kaspi flotının Şyra höquməti zamanında neft nəqliyyatına, hərbdən əvvəl qəməli neft nəqliyyatına nisbətə dinamika.

Kaspi dənizinin bütün portlarından neft juq nəqliyyatı və Baqədən axıtma juq nəqliyyatı.

İllər	Kaspi dənizinin bütün portlarından neft nəqliyyatı (ton hesabla)	Hərbdən əvvəl qəməllərin miqdarı (ton hesabla)	Baqədən əvvəl qəməllərin miqdarı (ton hesabla)	Hərbdən əvvəl qəməllərin nisbəti (%)	Baqədən əvvəl qəməllərin nisbəti (%)	Məlahəzə
1913	5236342	100,0	4573758	100	4291,68	x) Orta hesabla
1920	2651711	50,4	2411427	53,4	2228,55	neftin hərbdən əvvəl
1921	2907941	57,0	2745390	60,0	2390,55	10 il içində
1922	2053455	56,2	2413127	52,7	2197,19	(1904-1913 illərinə)
1923	3093083	58,8	2457310	57,3	2263,29	
1924	2589201	49,2	2030013	44,4	1811,293	
1925	3142718	63,5	2821638	61,7	2489039	
1926	3967341	73,5	3264112	71,4	2768414	
1927	4621397	87,6	3782892	81,6	3358869	

By sıjahi hər şejdən əvvəl, umym ittifaqın bir hissəsi olan Baqə neft sənəjeinin, Şyra höquməti kyryldygy ildən e'tibarən, umymı artırməyən qəstərər. Sıjahnın birinci və ikinci sutyınlarnı bytysdyrarak qəstərər qı, Kaspi dənizilə qəndərilən bütün neftin çox hissəsinin başlanğıc Baqədyr. Petrovsk (Grozneft), Rakyı (Embanef), Çələqan adası (Azarneft) qibi neft ixracat mntəkələrinin hissələrində düşən miqdar Baqəja nisbətə əhəmiyyət-sizdir, və ən nihəzət üçüncü sutyın qəstərər qı, Baqədən ixracat olunan neft jyq başlıca Həstərxana qətməqdədyr. Deməli, Baqədən Petrovsk, Krasnovodsk, və İrana olan ixracat, Həstərxana olan ixracata nisbətə bir o kədər çox dejidür.

3. Bağdan ixrac olunan neft juqlarının duzbycaklı dijagramı.

Şəqil-13.

4. Kaspi ticarət floty tərəfindən qəndərilən kury juq və bagazın ulyumi mikdarı.

Şyralar İttifaqı xalk təsərrüfatının yaxşılaşması, əmtiənin çökəlməsi Kaspi ticarət floty juq devriyjasının da çökəlməsinə səbəb olmyşdyr qı, byny aşagədaq cədvəl də təsdiq edər.

İllər	Qəndərilən kury juq və bagazlar (ton hesabla)	Qeçən ilə nisbətli % hesabla
1924	349788	100
1925	530931	152
1926	618384	116
1927	658236	108

Əqər 1911-13-cü illərdə, hər ilki kury juq ixracatının 1.278.988 ton oldyğyny nəzərə alar isəq, 1927-ci ildə qəndərilmiş kury juquın hərbdən əvvəlqinə nisbətli 50% oldyğyny qərruq. Eyni zamanda kury juq nəklilyatının qet-qədə artıdğyny da qərruq; 1927-ci ildəki kury juq nəklilyatı, 1924-ci ilə nisbətli deməq olar qı, 2 dəfə artıkkdyr.

5. 1927-ci ildə Azərbaycan portllarının juq devriyjası.

1927-ci ildə Azərbaycan portllarının kury juq devriyjası aşagədaq nəticəni verir:

Portlın adı	İdxalat	İxracat	Juq devriyjası
Baqı	216985	150516	367481
Lanqaran	8000	16640	24640
İliç porty	4840	15000	19840
Azərbaycan Astarı	1970	3386	5556
Qur çayı isqalələri	21047	20175	21222

6. İrana olan nəklilyat.

Kaspi dənizi nəklilyatının inqışafında İran istikamətində nəklilyat çok bəjuq rol oynayır. 1927-ci ilin axırlıq kvartalında həqumatimiz tərəfindən İran ilə ticarət mukavələnaması əkd edilmişdyr. By mukavələnama İran ilə olan əmtə mubadələsini çok artırmışdyr.

Aşagədaq cədvəl 1911 və 1926-cı illərə nisbətli İrana olan nəklilyatı karakterize edər:

	1911-ci ildə (ton hesabla)	1926-cı ildə		1927-ci ildə	
		Ton hesabla	1911-ci ilə nisbətli % hesabla	Ton hesabla	1911-ci ilə nisbətli % hesabla
Şyra portllarından İrana juq və bagaz ixracatı	183237	70754	53,1	70101	52,6
İran portllarından şyra portllarına juq və bagaz idxalatı	125009	53496	44,3	105733	84,6
					190,5

7. Əmtiə gryplarına qərəs Kəspı tıcarət flotyayn 1927-ci ildəqı nəkhlıjıat.

Taxıl	129824 ton
Məşə və şalban	103565 .
Pambyk	69914 .
Duğu	91775 .
Kərd	45797 .
Dyz	34597 .
Bələk əmtıası	17503 .
Neft məhsylatı	18611 .
Gejri əmtıa	134616 .
	646202 ton.

Tıcarət

1. DAXİLİ TıCARƏT.

1. Şyralar İttıfakında halı-bazırdəqı tıcarət təşqılata.

İnkılabdan əvvəl butun tıcarət xusysı şəxs və fırmaların əlində idi. Kooperasıya çök zəif inqışaf etmışdı. Devlat (xəzına) isə ancak inhisarda byynan (məsələn arak qıbi) əmtıa tıcarətıla məşğylı idi.

Hərbi kommıynizm zamanında işlədənər lazımı əmtıanı satın almak joly ilə dejl, devlat təşqılalarınn paıllamalar vasıtəsıla əldə edirlərdı. Ejni syratla sənajcın, pambyk, zejtn toxymıar və gejrı qıbi qənt təsərrufat xam mallar ilə təchızı, və şəhərlərin ehtıjacının təmın edilməsi, by əmtıanı qəntılərdən satın almak joly ilə dejl, qəntlıjə və qulfətına lazım olan kədər byrakdəkdən sonra kalanın toplanak syratıla olırdy. By devrdə söz jok qı tıcarət jok dərəcəsində idi.

Jeni İktıسادı sıjasətə qeçilməq və qəntıldən artıq məhsylatə toplanagə, ərzak verqısilə və sonra vahid qənt təsərrufat verqısilə əvəz etməqlə Şyralar İttıfakında jenıdən daxılı bazar tərədı və by bazarda həm qənt təsərrufat məhsylatı və həm sənajə məmylatı tədavul etməqlə başladı.

Halı- hazırđ (İnkılabdan əvvəlqı devrdən ayrı olaraq) devlat daxılı tıcarətə müxtəlif jollar ilə təsir etməqdədur qı. bynlardan ən muhumları aşagədəqlərdy:

1) Devlat sənajı vasıtəsıla məmylatın ən çök mikdarına devlat hazırlayr və sənajə ehtıjacı üçün xam malın ən çök kəsminə devlat satın alır.

2) Devlatı tıcarət təşqılaları (sındıkatlar və gejrı) vasıtəsıla ırı topdan tıcarət aparən ən muhum vasıtəqı təşqılata - devlatdır.

3) Xalk Tıcarət Komısarlıgə vasıtəsıla devlat daxılı tıcarətı tənzım edir (məsələn: bir para əmtıajə muajjən kıymətlər təjın edir və gejrə).

Bazarda devlatı tıcarət təşqılaltarından başqa kooperatıv təşqılaltar və xusysı tacırlar də vardyr.

Xusysı tıcarət devlatı tıcarətə tabe olıy başlıca paraqəndə tıcarət və xam malı satın almak ilə məşğylı olıy.

2. Azərbaycanın umımı əmtıa tədavulu və bynda xusysı sektoryn vəzıjıjati.

Jeni İktıسادı sıjasatın başlamasıla bazara byrakılan xusysı kapitalın qeçmışə ajıd bəjuq təcrıbəsi, tıcarət ənənəsi və bazara tənəşlıgə var ıdı, bynyn nətıcasında xusysı kapital, ıctımıləşdırılmiş kapital ilə, jəni devlat tıcarətı və kooperasıya ilə muvəffəkıjətılı bir syratda rəkabət edırdı. By vəzıjıjət 1923-24-cü ilə kədər by cur davm etdı. By ıldən Şyralar İttıfakının tıcarətında səsəlizm və kapitalizm unsurları arasında nısbət tamamılı səsəlizm mənəfatına dəjısməqlə başladı. Tıcarət unsurları arasında ejni dəjışıqlıq mənzarəsi Azərbaycanı da muşahədə olıynr qı, byny aşagədəqı cədvəl də qestərır:

1 cədvəl

	T ə d ə v u l									
	1923-24 il.		1925-26 il.		1926-27 il.		1927-28 il.		1928-29 il.	
	Min mə-natlar ilə	Xusysı çəqı	Min mə-natlar ilə	Xusysı çəqı	Min mə-natlar ilə	Xusysı çəqı	Min mə-natlar ilə	Xusysı çəqı	Min mə-natlar ilə	Xusysı çəqı
Devlat . . .	53588,2	36,6	137067,7	36,9	136450,4	35,7	167897,0	32,7	173000	29,7
Kooperatıv . .	28730,2	19,6	88432,9	21,1	138816,7	31,7	207972,9	40,0	226900	47,7
Xusysı . . .	64111,5	43,8	144600,6	39,4	143200,0	32,6	137100,0	26,7	131700	22,6
Cumlatın . .	145444,9	100%	367100,6	100	318467,1	100	512169,9	100	518600	100

By cədvəldə qəbulduqu uzrə Azərbaycanın umumi ticarət tədavişində xusysi kapitalın xusysi çəqisi ildən-ila qet-qədə azalmakda və jerini ictimailəşmiş sektora tərğ etməqdədur. Sosializm sektory içərisində isə istər devlət tiğarətində və istər kooperasiyada bəjuq ildiriləmə qərulmaqdadur. Kooperasiyanın tədavişində 1923-24-cu ilə nisbətli 9 dəfə artmışdyr, 1927-28-ci ildə bütün əmtia tədavişünün deməq olar qı, jarusə kooperasiyanın hissəsinə düşür.

Bağınən əmtia tədavişində xusysi kapitalın iştiraqə azalmış və 1923-24-də 39,2%-ə karış 1927-28-də 26%-ə kədar azalmışdyr (cədvəl № 3). Kəza əmtia bazarlarında xusysi kapitalın tə'siri Baq bazarlarına nisbətli çox aşağıdyr. Xusysi kapital başlıca pəraqəndə və kismən topdan tədavişdə, əmtia qutləsi barəsində isə—qənt təsərrufat məhsylatının jejintli şəjrlərində təmarəqz etmişdyr. Xusysi kapitalın bəjuq hissəsi (70 %-i) pəraqəndə tədavişdə kəlməkdə davam edir, çunqı by əvvəla—daha çox kəzəncilə olib bəjuq sərməjəyə də ehtiyac jokdyr, iğincisi tənzim edici və kontrol təşqilatları tərəfindən hak-hesaba qəturulması də qətin-dur. Xusysi ticarət kapitalı özünə lazəm olan əmtiani özə tədaviş etdiqi qibi devlət təşqilatları və kooperasiya də ony by əmtia ilə tə'min edir. Ancak by barədə də və xusysilə kooperasiyaya nisbətli onyn xusysi çəqisi çox düşməqdədur. 1923-24-cu ildə devlət təşqilatları xusysi tacirlərə təxminən 18 milyonk əmtia satmışlardə qı, by devlət təşqilatlarının umym tədavişünün 35,5%-i təşqil edirdi. 1926-27-ci ildə by mikdar 30 milyon çatmışdyr qı, by halda devlət təşqilatlarının umym tədavişünün 18 %-ni təşqil edir. Kooperasiya üçün məzqyr rəkəmlər by cür-dür: 1923-24-cu ildə xusysi tacirlər kooperasiyalardan 2 milyon mənatlık əmtia almışlardyr, by mikdar, kooperasiyanın umym tədavişünün 27,8 %-ni təşqil edir. 1926-27-ci ildə isə 7,5 milyon mənatlık almışlardə. By isə kooperasiyanın umym 5,9 %-ni təşqil etməqdədur.

Devlət təşqilatları tərəfindən xusysi tacirlər hansə topdan əmtia ilə təchiz olynırlar? Ən çox tutun mə'mylat, spirtil içqilər, kond, silikat mə'mylat, qən və tokyma əmtialəri ilə, və ən az taxıl məhsylat, ət, balıq əmtiasi, rezin, demir, meşə əmtiasi ilə təchiz olynır. By əmtianin siyahisi, 1926-27-ci təsərrufat ilinin nəticəsinə əjjddur.

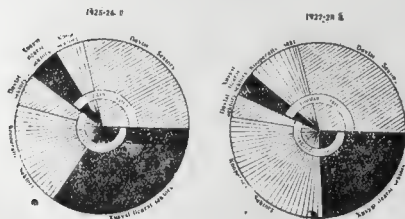
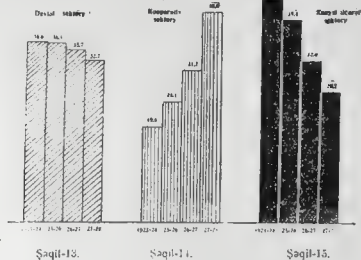
3. Sistemlərə qərə əmtia tədaviş.

Ticarət sektorları	Cüm-lə-tən	1925-26 il				1926-27				1927-28 il			
		Topdan		Bynərdən		Topdan		Bynərdən		Topdan		Bynərdən	
		Min manat-lar ilə	Oqyan ilə nis-bətli hesab-lar ilə	Min manat-lar ilə	Pəraqəndə bəliş-hesab-lar ilə	Min manat-lar ilə	Oqyan ilə nis-bətli hesab-lar ilə	Min manat-lar ilə	Pəraqəndə bəliş-hesab-lar ilə	Min manat-lar ilə	Oqyan ilə nis-bətli hesab-lar ilə	Min manat-lar ilə	Pəraqəndə bəliş-hesab-lar ilə
A. Devləti	134087,7	112894,2	21813,5	156450,4	13781,8	18626,6	87,4	167997,0	18626,6	142893,0	103,6	84674,0	181,4
a) Umym ictimai mə-sələləri	82857,4	74912,0	7045,4	107484,3	9981,8	7603,0	84,4	100804,0	7603,0	101155,0	101,2	84449,0	119,6
b) Zakəkatlaş-tır	16932,6	13814,1	4118,4	10839,6	8975,1	1657,6	35,3	9801,0	1657,6	8965,0	96,5	11382,0	73,1
c) İctimai və cüm-hiyyəti məcəzələri	35097,7	27028,1	5049,6	88435,5	28861,4	8672,1	107,0	47023,0	8672,1	39004,0	114,4	14885,0	156,6
B. Kooperativ	58482,0	16240,3	72212,6	138816,7	81157,0	192,0	107059,7	149,1	90792,9	58914,1	172,7	154161,5	143,3
a) İctimai sistem	70895,0	122618,8	67690,2	129693,5	25189,0	205,3	88449,5	145,6	175892,1	40766,7	161,8	134025,4	135,7
b) Qənt təsərrufat sistemi	4681,7	2550,6	2084,1	6780,4	3553,0	100,1	4235,4	202,1	15810,2	6145,9	210,9	9660,3	728,4
c) Kəsarət sənəqlər	657,4	292,5	361,9	1556,4	1814,4	107,2	801,3	40,6	4894,9	4894,9	230,7	3953,7	301,8
d) Çarəqəlik	3245,8	112,4	2138,1	4090,7	1883,3	123,3	2707,4	126,9	6011,0	1339,2	50,8	4271,8	157,8
e) Məşqin ingənlər	—	—	—	690,8	175,3	45,0	—	781,0	—	210,0	110,8	874,0	126,2
f) Şişkilər kooperativ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
C. Xusysi tacirlər	141000,0	1000,0	129,0	143200,4	17399,5	136,1	129000,0	99,5	137100,0	17100,0	100,1	120000,0	95,2
Umym tədaviş	907000,0	14097,1	294116,1	439407,1	88017,8	136,1	352392,3	114,6	312609,9	213734,4	114,8	288755,9	116,0

AZƏRBAYCANDA TİCARƏT SEKTORLARINA QƏRƏ ƏMTİA TƏDƏVULUNUN DİNAMİKASİ DİAGRAMI.

Yıgın ilin ümumi əmtia tədəvuluna qərə % hesabla (1-ci cədvələ əjjiddur).

Sektorlara qərə toptan və paraqəndə əmtia tədəvulunun
bəlunmasını qəstəran dəjjəre diagramm (2-ci cədvələ əjjiddur).

Şəqil-16

2-ci cədvəlin tədrikindən qərunur qı, 1925-26 il və 1927-28-ci ildə toptan əmtia tədəvulunun bəjuq hissəsi devlat sektorynyn hissəsinə düşməqdədur. By isə tamamilə təbiidur, çünqu Azərbaycanda satın alınan və idxal edilən əmtia qutlasi-nin muhum kəsini devlat təşqilatlarınyn hissəsinə düşür. Devlat sektory idxal və ixrac edilən bəjuq əmtia qutlasi-ni öz əlində dylmaqda və sonra dogrydan-dogryla müştəhliklərə satmaq üçün kooperativlərə və xusysi tacirlərə təksim etməqdədur. Devlati toptan əmtia tədəvulunun ən bəjuq hissəsi (umym ittifaq tokyma,

qən, metal sindikata, kənd trest, tokyma ticarəti və gejr iqi) umym ittifaq miklasında çalşan idarələrin hissəsinə və sonra (Azərbaycan tokyma trest, Azərbaycan bəlsk trest, Azərbaycan ipaq trest, Baq məhrykat muassasəsi, Baq inşaat muassasəsi və gejr iqi jerli və cumhyriyət idarələrinə və ən nihajət ham-bəyndan az (Zakafkasiya devlat ticarəti, Ermanistan ticarəti, Çur-custan ticarəti və gejr iqi) Zakafkasiya federasiyası miklasında çalşan idarələrin hissəsinə düşür. Kooperasiya və xusysi ticarət, toptan tədəvulunda qıçq jer dytyr: kooperasiyanın toptan əmtia tədəvulu xusysi çaqisi 1925—26 və 1927—28-ci il muddatında hiss olynacaq dərəcədə juqsəldi, xusysi ticarətin toptan əmtia tədəvulu xusysi çaqisi isə tərsinə azalmışdyr (diagramma 2-ci suty-na bak).

Paraqəndə tədəvuluna qəlinca, byrada vəziyyət tamamilə də-jışir. Devlat sektory çok qıçq bir jer dytyr və çokalmaga dejl azalmaga çalşыр. Kooperasiya və xusysi ticarətə qəlinca bynlar birinci jeri dytyrlar. Paraqəndə tədəvulda xusysi ticarət qerqəmli jer dytyr, laqin kooperasiyanın təzjikilə add-addım qeri qedir və mikdar e'tibarilə azalыр (1925—26-da 58 %-dən 1927-28-da 40 % düşmüşdür), kəzalara sьgьnыр.

Paraqəndə əmtia tədəvulunda xusysi ticarətin tarq etdiqi jeri kooperasiya dytyr. Həli-həzərdə paraqəndə əmtia tədəvulunun ja-rədan çok hissəsi kooperasiyaya düşür, halby qı, 1925—26-cı ildə paraqəndə əmtia tədəvulunun ancak 33 %-i kooperasiyanın his-səsinə düşürdü.

Azərbaycan toptarında və Baqda çalşan ən muhum ko-operativ təşqilatlar marqəzi işçi kooperativi, Kaspi bəhriyilərlərinə ihaə edən, Kaspi ticarət istehlaq şirqəti (Kaspo), Zakafkasiya ti-carət istehlaq şirqəti (Zaktpo) hərbi istehlaq şirqəti (Vojenpo), Azərittifaq və gejrilaridur.

Byny da ilavə etməlidur qı, butun əmtia tədəvulu, təşqilat-ların 1927-28-ci ildə toptan və 1929-30-cu ildə paraqəndə satış tədəvullarını qəstər məqdədur, by rəkamlara satın alma tədəvulu daxıl dejjildur.

Hənsə rəkamları toptan və hənsə rəkamları paraqəndə hesab etməq lazəm oldıgyny devlat və kooperativ təşqilatlarınyn əz-ləri qəstərilir və ticarəti tənzim edən organlar (Xəlk Ticarət Ko-misarlığı) by qəstərişi kəbıl etməqə məbyrdyr.

Xusysi əmtia tədəvulunda isə toptan və paraqəndə ayr-mak, xusysi tacirlərin sədiqləri patentlər vasitəsilə iərə edilir. I-dən III dərəcəyə kədr patentlər paraqəndə, IV dərəcə jərs toptan, V və VI toptan hesab edilir. Ticarət dərəcələrində patentlər, ticarətin bəjuq və qıçıqlıqından, əmtiənin xassəsindən, ticarət bi-nəsi-nin bəjuqluqundan, satışların mikdarından aslyb olarəq muəjjən edilir.

4. Baqə şəhərində və Azərbaycan kəzələrində ictimailəşdirilmiş və xusysi ticarət əmtia tədavulunun mu-kajəsəsi.

Cədvəl 3.

Ticarət sektory	Cəmiyyəti Min manatlar ilə	1925-26 II		Cəmiyyəti Min manatlar ilə	1927-28 II	
		Bynlardan			Bynlardan	
		Baqq	Kəza		Baqq	Kəza
		Min ma- natlar ilə	Min ma- natlar ilə		Min ma- natlar ilə	Min ma- natlar ilə
Devlati	134067,7	118837,5	15230,2	167397,0	158734,8	13669,3
Kooperativ	88432,9	59222,1	29210,3	207972,9	131100,0	76900,0
Xvysyi	144600,0	108800,0	38800,0	137100,0	85000,0	52072,0
Umymi tədavul	367100,6	288859,6	83341,0	512469,9	369934,6	142655,3

By cədvəldən qerulur qı: 1) Azərbaycanın umymi əmtia tədavulunda Baqənin xusysi çəqisi kəzələrdən daha juqsəqdır, 2) xusysi kapital, tədavulunun muhum hissəsini kəzaja qəçur və bynyn mikdars artır, 3) xusysi əmtia tədavulunun roly Baqədə və kəzalarda əhmijjətsiz mikdarda olyb, qet-qədə azalır.

5. Ticarət mevkə'lərinin dinamika-sı.

Bütün sektorlarda ticarət şəbəqəsinin nə syratla inqışaf etdi-qini əjdənləşdərək marqlıqdır. By məsələ barəsində aşağıdaqə cədvəldən lazımi mə'lymat alınə bilər.

Həq-hesab devri	Devlat sektory			Kooperativ sektory			Xusysi ticarət sektory		
	Mətlək ədədlər	Prosent hesabı		Mətlək ədədlər	Prosent hesabı		Mətlək ədədlər	Prosent hesabı	
		Xusysi çəqı	24-25 II tarixində		Xusysi çəqı	24-25 II tarixində		Xusysi çəqı	24-25 II tarixində
1924-25 II	266	2,1	100	629	5,0	100	11633	92,9	100
1925-26 II	445	3,3	167,3	992	7,3	157,7	12233	89,4	105,1
1926-27 II	498	3,1	187,7	1220	7,8	195,3	14095	89,1	121,2

Azərbaycanda ticarət muassasaları şəbəqəsi 1924—25-də 12528 mevkəindən ibarət idi (11633+629+266), bynlardan 11633-i və ya 92,9%-i xusysi ticarətə, 865-i və ya 7,1% ictimailəşdirilmiş sektora əjd idı. By şəbəqə 1926—27-ci 15823 mevkə kədərt

db, bynlardan 14095 ədədi və ya 89,1%-i xusysi ticarətə 1728 ədədi və ya 10,9% ictimailəşdirilmiş sektora əjd idi.

By syratla xusysi sektoryn şəbəqəsi nisbi olaraq bir kədərt (29,9%-dən 89,1% kədərt) azaldı, mətlək olaraq isə 1924—25-ci ilə qərə 21,2% artıdı:

Birinci baxışda, Azərbaycan ticarət şəbəqəsi barəsində qəstərdiqimiz rəqəmlər, əvvəlcə xusysi ticarət haqqında çəkərdəgə-məz nəticələrə zidd qibi qerunur, çünqə xusysi ticarətdə ticarət mevkə'lərinin mətlək artması, devlat ticarəti və kooperasiyanın mevkə'lərinə qərə, onların mikdarlarının çoklygy, umymi ticarət sistemində xusysi sektoryn quclanmağını qəstərir. Ləqin xusysi ticarətdə, ticarət mevkə'lərinin 60 prosentini tabaqə və bydkaçə-bər təşqil etdiğini və şəbəqənin artması başlıca bynlərin hesa-çuna oldyğyny nəzərə alar isəq, o zaman əqlənin daxilə bazarın-da xusysi ticarətin korykly syratda artmasındən bəhs etməqə imkanladyq tamamilə əjdənləşər.

Xusysi ticarətdə bir çok yeni muassasaların tərəməsi, xusysi sqş ətin əmtia tədavulunun artması-nı tə'min etməq idi. Ancak ismymi əmtia tədavulu barəsində rəqəmlər byny qəstərməyir, tə-j-nə xusysi muassasaların ticarət tədavulu qet-qədə azalır, və şəbəqənin artması tədavulun artması-nı etub qəçir. O halda xusysi ticarət sektorynda tədavul düşür. Xusysi bazarın muəmələsi-ni tənzim edən karərlərin həyata qəçirilməsini kontrol etməqə asanlaşdərək uqun, hali-hazırda Baqədə 7 ticarət komitəsi və 7 bazar komitəsi vardır. Byndan başqa Qəncə, Şəqi, Lənqaran, Karəqin, Zakatala, Ağdam və Stepanaqartda da, bazar komitələri vardır.

6. 1926-27-ci ildə qənt təsərrufat məhsylətinin plan uzrə tədaruq edilməsi.

Qəntilərin maddi cəhətdən vəziyyətlərinin yaxşılaşması və həmçinin daxilə ticarətin artması muhum dərəcədə, qənt təsərru-fat məhsylətinin inqışafından, by məhsylətin əmtia hissəsindən (satışa çəkərlən hissəsinin) artmasından və bynyn yaxşı kijnət-lə satılmasından aslıdyr. Plan uzrə tədaruq edənələr (devlat təş-qilatları və kooperasiya) hansı əmtianı tədaruq edirlər?

Pambyk, tutun, iyn, barama, çəxır, spiri, arak və koz biyan qəqu, bəğərsak, kəl və gejrı by qibi qənt təsərrufat məhsyllərdy-r. Azərbaycanda 64.000 ton xam pambyk satən alınmışdyr, by mikdar Zakafkasiya federasiyasında tədaruq edilən bütün pam-bygyn 84 prosentini təşqil edir. Pambyk uqun qəntilərə 18,4 mil-jon manat verilmişdyr.

Pambyk rəjonlarınq lazımi kədərt manyfaktyr və təxyl ilə tə'min edilməməsi pambyk satən alma işinin qədisinə pis tə'sir

etmişdir. Pambyk rayonuna qəndarilan bygda pis cins və çox zibilli olmağına görə ja pambykçylar by bygdanə almədylar, onlar xususy bazardan pydy 6 manatdan bygda satən almaga başladylar. Halby qı, xam pambygyn pydyyny 4 manat 70 kəpiqə sadylar. By hal pambyk ilə bygda arasəndaqə ekvivalentliqı pozdy və pambygyn qəlinini azaldı. Manyfaktyr bazars da həmçinin qərqinliq qəcirdi.

Tutunə qəlinə; 251,5 min manat kiymətinə 278,5 ton tutun tadaruq edildi. 600,1 min manatlık 668,3 ton jyn hazırləndə; jyn tadaruqu plans tamamilə həyata qəcirilmədi. Bynyn səbəbi bəjuq prosentin otyrak olmasə, xususy tadaruqçyların və başlyca kystarlarsn fa'lijati, və koljnyçylarsn yaxşə kooperativləşdirilməməsidur. Baramə 1.474,2 ton tadaruq edilmişdur qı, qəçən ilə nisbətə by mikdar 178 prosent edir. 3 milyon manat kiymətinə 15 milyon litr çaxır tadaruq edildi. Spirit və arak 4.500.000 grady hazırləndə qı, bynyn kiyməti 900.000 manat idi.

7. 1928-ci ilin 1 oktyabrında Azərbaycan və Bağda bylynan ticarət muəssəsələrinin siyahısı.

I. Umym ittifaq muəssəsələri.

A. SINDIKATLAR.

1. Umym Ittifaq tokyma sindikats;
2. " " qən " "
3. " " metal " "
4. Qagbz sindikats;
5. Dəvlət balıx sindikats;
6. Məşə sindikats;
7. Məşən sindikats (məşən satış);
8. Jəg, pij sindikats;
9. Neft sindikats;
10. Silikat satış (şişə, şişə kablar, çini və porselan kablar satış);
11. Spıçka sindikats;
12. Dyz sindikati;
13. Tutun sindikats (qəçməş Don dēvlət tutun fabriqi);
14. Qimija sindikats;

B. TRESTLƏR

1. Dəvlət sənaje rəngli metallar trestı;
2. Dəvlət tiqış məşənlər trestı;
3. Dəvlət elektrotexniq trestı;
4. Moskva tiqış trestı (hazır paltar satış);
5. Leningrad tutun trestı;

6. Rezın trestı;
7. Kənd trestı;
8. Tezə.

C. SƏHİMDARLAR ŞİRQƏTİ

1. Kaikas mineral sylar şırqatı;
2. Dəvlət əca ticarət şırqatı;
3. Dəğəstan ticarət səhimdarlar şırqatı;
4. Metal sklads (dəmir, çyğyn, polat və gejrı satış);
5. Moskva ticarət şırqatı;
6. Mə'dən—metal ticarət şırqatı;
7. Şimali Kaikasja ticarət şırqatı;
8. Tokyma ticarət şırqatı (topdan);
9. Tokyma ticarət şırqatı (paraqanda);
10. Tokyma ticarət şırqatı (qəndir tokymalar);
11. Turqmanistan ticarət şırqatı;
12. Təxəl ittifaq şırqatı;
13. Ət məhsylat şırqatı;
14. Şərk səhimdarlar şırqatı;

Ç. QƏJRİ-DEVLƏT MUƏSSƏSƏLƏRİ

1. Baş pambyk komitəsi;
2. RSKŞC dēvlət ticarətı;
3. Ykrajna ŞŞC dēvlət ticarətı;

II. Azərbaycan Sosialist Şyra Cumhyrijeti muəssəsələri.

TRESTLƏR.

1. Azərbaycan tokyma trestı;
2. " məşə " "
3. " tutun " "
4. " balıx " "
5. " çaxır " "
6. " ipəq " "
7. " mə'dən sənajei trestı;
8. Baq qimija qən " "
9. Baq məhykat trestı;
10. Myxtar Dəğlək Karabag çaxır trestı;
11. Baq inşaat trestı;
12. Baq poligrafi trestı;
13. Qənt təsərrulat məhsylların e'mal edən sənaje (kənnə-dija, pijvə, papiros və sajrı mə'mylat);
14. Azərbaycan dēvlət nəşriyatı;
15. Azərbaycan dēvlət əca ticarətı;

GEJRI-DEVLET MUƏSSƏSƏLƏRİ

1. Apteq idarəsi;
2. Azərbaycan pamyk muəssəsi;
3. „Kəzi Oktabr“ inşaat fabriqi;
4. Azərbaycan neft ticarəti;

PAJÇBLAR ŞİRQƏTLƏRİ

1. Azərticarət;

İCTIMA: TƏŞQILATLAR.

1. Hilali-əhmər;
2. Yşaklar himayə komissiyası;
3. Dinamo (sport şejiəri);
4. Azərbaycan həmqarlar ittifaqı şyrasının redaksiya-nəşriyat şe'bəsi;
5. İşsizlər kollektivi;

III. Zakafkasija mikjasında əhmijjətləri olan muəssəsələr.

TRESTLƏR.

1. Qırcustan Ali Xalk Təsəvufat Şyrası trestlər kantory;
2. Qırcustan Xalk Toprak Komissarlığına xalk əmlaq tresti;

SƏHİMDARLAR ŞİRQƏTİ.

1. Zakafkasija avtomobil sənaye və ticarəti;
2. Zakafkasija devlət ticarəti;
3. Ermənistan devlət ticarəti;
4. Qırcustan devlət ticarəti;

İSTEHLAQ KOOPERATİVLƏRİ.

1. Azərittifak;
2. Baqı Mərqəzi İşçi Kooperativi;
3. Kəpi nəklizjat istehlak şirqəti (Kastipo);
4. Zakafkasija nəklizjat istehlak şirqəti (Zaktpo);
5. Hər'i istehlak şirqəti;
6. Vykosplka (konserv təchizatı);
7. Mərqəzi ittifaq, (Səntrosojyz);

QENT TƏSƏVUFAT KOOPERASİJASİ

1. Qəjbirliqi;

İSTESALAT KOOPERATİVLƏRİ

1. Unıym Qırcustan çaxır ittifaqı;
2. Qəncəçaxır;
3. Konkordija;
4. Loza;
5. Tygittifak (Myxtar Dəglik Karabagda);

8. Əsas tədaruqçular siyahısı.

1. Zakafkasija pamyk komitəsi Azərbaycan şe'bəsi (xam pamyk);
2. Bijan səhimdarlar şirqəti (xam bijan qəu)—Ycar.
3. Zakafkasija xam mal şirqəti (bağsək, byjnyz, dərnək, albymın—kan təquntələrinin işlənməsi və iləx...);
4. Unıym ittifaq qən sindikatı (xam qən);
5. Karabag qənt kooperativi (tyt spirt, barama və iləx...) Stepənaqərt;
6. Karabag çaxır kooperativi;
7. Konkordija (uzum, çaxır, xam və saflaşdırılmış spirt);
8. Qəncə çaxır (uzum çaxır, xam və saflaşdırılmış spirt) Qəncə;
9. Lozo (uzum çaxır, xam və saflaşdırılmış spirt) Qəncəçay.

10. Azvin (uzum, çaxır, xam və saflaşdırılmış spirt);
11. Kolokolo („ . . . Şamaxı);
12. Azəripəq;
13. Azərsənətirliqi (xalça, sənaye kooperasiyası birləşməsi);
14. Baqçılar ymydy (xam spirt) aqdam
15. Zakatala tutunçular şirqəti (jəprək tutun);
16. Zakafkasija devlət ticarəti;
17. Azərittifak (bygda, arpa, çəltiq);
18. Qəjbirliqi (jyn, koz, pəndir, jymyrta, ot, barama, çəltiq arpa);
19. Avçılar—xəz kooperativi;
20. Qənəf səhimdarlar şirqəti (qənəf);

9. Azərbaycanın plan üzrə idxalata.

Azərbaycan jər əqinçilik əlqəsi olmasına qərə, byranı ən ləzəm olan əsas əmtia ilə plan üzrə təmin etməq çək əhmij-jətlidir. Jerli sənaye xususi çəqisi nisbətən əhmijjətsiz dəracədədir. Bazara ləzəm olan by əmtia xaricdən qətilir, qətilir əmtianın müstəhlqlər arasında təksimi daxili ticarət komissarlığına və onı Azərbaycan müvəqqilinin ən mühüm vəzifələrində.

birini təqvil etməkdədir. Plan tərtib etməqin çətinliyi, əhalinin satın alma kəbiliyyəti mikiədr həkəkəda bir dərəcəyə kədar duzun qan mə'ylmat olmamasındadır.

Həlikətdə Azərbaycan: 1925-26-ci ildə 46046,6 min manatlık sənəje əmtiəsi, 11.464,0 min manatlık taxıl 1626-27-ci ildə 58373,6 min manatlık sənəje əmtiəsi, 10353,5 min manatlık taxıl qətilirilmişdir.

Sənəje əmtiəsindən pambyk, qatan, jyn və ipəq mə'mylats, kənd, metal mə'mylats, qən əmtiəsi, çəmqə, silikətlər, inşaat meşə materialları kalos, qəbz spikiə hejvan və bitqi jagları və gejri və byndan başka taxıl və jag qətilirməkdədir.

II. Xarici ticarət.

10. Xarici ticarət məfhymy.

Xarici devlətlər ilə edilən ticarətə, jə'ni xaricdən əmtiə satın alıb muajjən əlqəyə qətilirməqə və muajjən əlqədən əmtiə qətilirib xarici bir əlqədə satmaga, xarici ticarət dejiilir. Xaricdən mal qətilirməqə idxalat və ja import və xaricə mal qəndərməqə ixracat və ja eksport dejiilir. İdxalat və ixracat məcmuyna xarici ticarətin umymi tədavulu dejiilir. İdxalat və ixracat arasındaq nisbətə əlqənin ticarət balans dejiilir: Əqər idxalat kiymətcə ixracatdan artıq isə, əlqənin balans passiv, və əqər ixracatə kiymətcə idxalatdan artıq olarsə, əlqənin balans aktivdur dejiilir.

11. Xarici ticarətin inhisars.

Deməq olar qı, butun devlətlərdə (və qəhnə Rysjadə), muəjən qəmrəq rısymyny verən hər bir şəxs və ja muəssəsə əmtiə idxal və ja ixrac etməqə ixtiyarə vardy. Şyralar İttifaqında isə həli-həzrdə xarici ticarətin devlət inhisars dejiilən ayrı bir kəjdə vardy. By, idxalat və ixracatın tamamilə hequmətə əjid olmas deməqdur. Şyralar İttifaqının inhisarsə alınıbş xarici ticarətini xalk ticarət komisarlığı aparmakdadır. Başka təşkilətlər və xusysi şəxslər ancak xusysi mūsəddə ilə əmtiə idxal və ja ixrac edə bilirlər. Xarici ticarət inhisars, başka devlətlərin xalk təsərrüfatilə ələkə sahəsində bizim xalk təsərrüfatımız plan üzrə aparməqə həjətə qəçirməq deməqdur. By syratla, xarici ticarətimizin plan üzrə aparılmas, butun xalk təsərrüfatımız plan üzrə aparılmas ilə sikkə syratda rəbitəlidir. Byndan başka xarici ticarət inhisars oldykda devlət idxalat ilə ixracat arasındaq nisbətə asanlıqla tənzim edə bilir, jə'ni ticarət balansın asanlıqla tənzim edə bilər qı, by, xusysilə malijə təsərrüfatımız üçün çək əhəmiyyətliədir.

12. Xarici ticarətin Şyralar İttifaqı üçün əhəmiyyəti.

Butun təsərrüfat fa'aliyyətinin əsasın xalk təsərrüfatının sənəjeləşdirilməsi təşvil edən Şyralar İttifaqının kirylysy işində xarici ticarətin nə kədar əhəmiyyətli oldyqy aşqardır. Şyralar İttifaqı lazıq olan məşın və təchizatın çək hissəsini xaricdən tədaruq etməqə məcburdur. By təchizatə tədaruq etməq işinin muvəffəkiyyətli bir syratda qətməsi, başlıca idxal edilən əmtiənin qəfijiyatından, xam mallarımız sətş texnikasının muqəmməlliyətdən ixracatə tənzim etməqdən asılıdır. İdxalat üçün lazıq olan valiyta fondyny da ixracat əmələ qətilir.

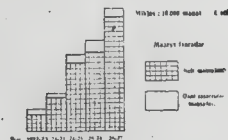
13. Azərbaycanda gərb əlqələrinə ixracat.

Azərbaycanın gərb əlqələrinə ixracatə aşqədaq rəkəmlər ilə ifadə olınyr:

Min manatlar ilə.

İllər	1922—23-cü il	1923—24-cü il	1924—25-ci il	1925—26-cı il	1926—27-ci il
Əmtiə	II	II	II	II	II
Neft məhsulatsı . . .	8883,5	17610,9	34780,0	40089,4	55486,6
Qənt təsərrüfat məhsulatsı	2784,9	2298,5	3542,9	8635,9	30000,6
Umymi ixracat	11668,4	19909,4	39322,9	48725,3	62476,8

Azərbaycanın gərb əlqələrinə olan ixracatın artımının qəstlərsə diqram.

Şəqil-17.

By syratla Azərbaycanın ixracatı, hər il artır, 1923—24-cü ildən 1926—27-ci ilə kədar deməq olar qı, 6 dəfə artmışdır. Əsas ixracat əmtiəsi neft məhsulatsıdır qı, binyun umymi ixracatda qı xusysi çəqisi hər il artmaqdadır. 1923—24-cü ildə 70%-dən 1926—27-ci ildə 90%-ə kədar juqsalmışdır. Neft məhsulatsı Zəkafkasiya ixracatının əsas əmtiəsi olub Şyralar İttifaqının da ən muhum ixracatındandır.

Qənt təsərrüfat məhsylətinə qəlinə bynlərn Azərbaycan gərb əlqələrində olan ixracatə nisbətən azdyr, by ixracatən mikkdə 1926—27-ci ildə 3980,6 min manatə çatmışdy. By məbləğ əmtiə arastında by cür belunur.

1. Məşə materjalları	110 min manat
2. Xəz	100 . . .
3. Balıq məhsyləti	1129,8 . . .
4. Kəp	106,4 . . .
5. Bağcısak	270,0 . . .
6. Bijan qəqu	734,9 . . .
7. Cəcə, xalça, ipəq məhsyləti	1529,5 . . .

Cəmi 3980,6 min manat

Qənt təsərrüfat məhsylətinə ixracat üçün əsas tədaruq edən Zakafkasiya dövlət ticarətidur. Ondən başqa, Zakafkasiya xam mal şirqəti, bijan səhimdarlar şirqəti və kooperasiyadyr.

Ixracat əmtiəsinin istikaməti by cürdür: Neft məhsyləti—İnqiltərə, İtaliya, Almanija və Fransaja;

Məşə materjalları, balıq məhsyləti—Şimali Amerika Muttəhid Ştatlarına və Almanija;

İpəq məhsyləti—İtaliya;

Bijan qəqu—Şimali Amerika Muttəhid Ştatlarına.

Neft məhsyləti həli-hazırda dünya bazarında oldyca məh-qəm bir vəziyyət dylmyş və by məhsylət Amerika trestləri olan Rojal, Detş-Şel və İnqiltərə, Holland və İnqiltərə-Iran qibi dünya mikkəsində olan trestlər ilə belə rəqəbat aparmakdadyr.

Qənt təsərrüfat məhsylətinə qəlinə ony kejd etməlidur qı. Kilməti əmələ qətirən əmildördən, dogrynda-dogryja istehsalçynən aldubg hissə o kədər əgər dejidur, laqin sonradan qet-qədə artın gejrı xərclər əgərdyr. Byrada indija kədər tənzim və həll edil məmisi, izafi xərclər məsələsi vardy, bizim qənt təsərrüfat əmtiəsi ixracatımbızın mükəddəratı isə by məsələnin duzqun kyrylyş və həllindən aslybadyr, çünqə by izafi xərclər aradan qəturulməzə biz dünya bazarında bejuq bir rəqəbat apara bilmərik. Ajdən şejdur qı, dünya bazarında qim, yaxşə cins əmtiəni ucyz satarsa o, gəlib qələr. Byrada təbii olaraq bir məsələ çəkər: biz ixracat əmtiəimizi çəkəltməli, yaxşyləndərməliyək. (By əmtiəni standartlaşdır-malıyək, jəni duzqun syratda sortlara ajırmalı və bağlamalıyək) Byynvlla barabar, biz xaricdəqi satış aparatlarımbəz (by aparatları elastılıqşdırməq və onların kyrylyşlarını sadələşdırməq joly ilə) axşyləndərməliyək.

Byndan başqa, iğinci dərəcə ixracatımbəz qucləndirməq üçün texniq tərtibat kyrmalıyək. Çünqə əhəmiyyətli iğinci dərəcədə olan əmtiəimizin çək hissəsi, ancaq by əmtiə bazarın tələblərinə

qərə ə'mal olynđygy zaman ixracat üçün əlverişli olar. By mək-sadlı, texnikanın ən son tələblərinə uyğun olaraq. Qəncə bağır sak zavody kyrylmışdyr.

14. Gərb əlqələrindən Azərbaycana qətirilən şejlər.

Hər şejdən əvvəl ony kejd etməlidur qı, gərb əlqələrindən Azərbaycana qətirilən şejlər həmişə Azərbaycanın ixracatından ol-dyca az olmışdyr, jəni bizim gərb əlqələri ilə olan ticarət balansımbəz həmişə aktiv olmışdyr. Bizim idxalatımbəz, başlıca, neft təsərrüfatına lazıq olan təchizat şejləri təşkil etmiş və by idxalat hər il çək artmışdyr. Elə qı,

1923—24-cu ildə	297 min manatlık
1924—25-ci	5012 . . .
1926—27-ci	16547 . . .

neft təchizatı idxal edilmışdyr.

Azərbaycanın neft sənajeti üçün olan idxalat xusysi çəqisinin belə tez və çək artması, istehsalat arast qəsilmədən qenişləndir-ilən və kyrylyş texniq cihətdən jeniləşdirilib yaxşyləşdərbəlan, Azər-neft işinin səmərələşdirilməsilə rabitəlidir.

Gərb əlqələrindən Azərbaycana idxal edilən gejrı əmtiə tama-milə əhəmiyyətsizdyr.

15. Şərk ilə olan ticarət.

Azərbaycan Avropanın gərb əlqələrindən başqa, çək az mikk-darda Türqiə ilə və oldyca qeniş bir syratda İran ilə də ticarət aparmakdadyr. İran ilə olan ticarət ən çək tranzit karakterindən-dyr. Azərbaycan, istər İrandən Şyralar İttifaqının Avropa hissəsinə və istər Şyralar İttifaqından İrana əkməkda olan bejuq əmtiə se-linin qəçid nuktəsidur.

Şyralar İttifaqının İran ilə olan ticarətini karakterize etməq-dən ətru, qəçən 1927—28-ci ildə olan əmtiə tədavulunu qəturəq.

1927—28-ci ildə Şyralar İttifaqından İrana olan ixracat.

I gryp. Ərzək 23265 min manat

Bynlardan:

Bygda yonq	1849 . . .
Kənd (pesok)	2147 . . .
Kənd (rafinad)	17711 . . .

II gryp. Xam və jənz işlənmiş material 7691 min m.

Bynlardan:			
İşlənmiş meşə materialı	502	min	m.
Kara metallar	951	"	"
Ag neft	2217	"	"
Benzin	1724	"	"
Sap	724	"	"
Barama toxumu	100	"	"
III gryp. Mə'mylat	40508	min	m.
Bynlardan:			
Çini və porcelan mə'mylat	727	min	m.
Şişə mə'mylat	1529	"	"
Dəmir və polat mə'mylatı	989	"	"
Rezin əjak kablari	1326	"	"
Qışa	869	"	"
Pambyk toxumları	29905	"	"
Qatın tokymalar	570	"	"
Adi sabun	288	"	"
Tyalet sabunu	128	"	"
Spicka	876	"	"
Relslar	129	"	"
IV gryp. Gejri əmtia	6203	min	m.
Cumlatan	71464	"	"

1927—28-ci ildə İrandan Şyralar İttifaqına qatılın şəllər

I gryp. Ərzak	29154	min	m.
Bynlardan:			
Duju (hər bir cins)	15362	min	m.
Portakal	880	"	"
Kyry meyvələr	8341	"	"
Xyrima	511	"	"
Qurəqə	998	"	"
Badam və pusta	2737	"	"
Bəlk və quru	948	"	"
II gryp. Xam və jərb fabrikatlar	32856	"	"
Bynlardan:			
Qəfən (işlənmiş)	4497	"	"
Qəfən (işlənməmiş)	35	"	"
Dəri (xəz)	3051	"	"
Kyzy dərisi	1909	"	"
Pambyk	16751	"	"
Həna	246	"	"
Jyn	4394	"	"

Cyt (hind qəndir)	509	min	m.
Barama	1275	"	"

III gryp. Gejri əmtia (hejvani mə'mylat) 39 min manat.

Jəqyny 62483

By ixracat və idxalat siyahılarına mükəsssə edərək, qeruruq qı, 1927—28-ci ildə bizim ticarət balansımız aktiv olmysdyr.

Şyralar İttifaqından İrana qəndərilən başlıca əmtia, hər bir cur (pambyk qatan və gejri) tokymalar, kənd, ag neft, benzin, şışə mə'mylat, spicka və gejrilarıdır. Butun by əmtia ən çox Şyralar İttifaqının Avropa hissesindən qedir. Azərbaycanın isə Ag neft, benzin, çimento və barama toxumu qəndərilir.

İrandan Şyralar İttifaqına başlıca, duju, kyrydylımyş meyvə, pambyk, jyn, qən, badam və gejrileri qatılır. By əmtiadən Azərbaycan kyry meyvə, duju, barama və portakal kalır.

Umumiyyətlə deməq olar qı, Şyralar İttifaqı İrana ən çox mə'mylat və jərb fabrikat xam mallar qəndərir və İrandan jejinti şejləri, xam mal alır.

Butun by bejuq əmtia seli Şyralar İttifaqı ilə İran arasında hərəqət edir, və by hərəqət zamanında Azərbaycan toprağından qəçərən öz qutlasının (butun idxalat və, ixracatın) 6—7 fəjizini Azərbaycanda byrakır.

By əmtia tədavulunun əsas jərləri (Türqəmənistan hudydynda) Xorasan, Baq və Cylfadyr. Byndan başqa hali-hazırda Kara dəniz portları (Odessa) ilə cənybi İran portları (Bysir) arasında dəniz ticarəti başlamsdyr. Butun by əmtia tədavulunun 60—70 fəjizi Kaspi dənizi portlarında olmaqda və by tədavulun mərəqəzində Baq porty bylınmaktadyr.

16. Baq jarmarkası.

İqı tip jarmarka vadyr. Bynlardan biri, hər il qəntlərdə və ja qıçiq şəhərlərdə kyrylan bir çox xərda qənt jarmarkalardyr. By jarmarkalarda qəntilər öz məhsylatın satar və manyfaktyr qənt təsərrüfat alətləri və gejrı qibi sanaja mə'mylatı satın alır.

İqinci tip jarmarkalar, bejuq şəhərlərdə kyrylan topdan ticarət jarmarkalardyr. Baq jarmarkası da by tip jarmarkalardandır. Baq jarmarkası hələ qı, cavan olmağına bəkməyərək jəlbəz dəxili kırıkterdə deji, qək da qıçiq dərəcədə olmajan bejnəlxalk kırıkterjədur. Baq jarmarkasında bir tərəfdən Zakaikasıja, Orta Asja, Ykrajna və Rysja Syra Cumhyriyyətləri arasında, o biri tərəfdən İran ilə Şyralar İttifaqı Cumhyriyyətləri arasında əmtia tədavulu qedir. Az miktarda da olsa Türqijənin də iştiraqı. Baq jarmarkası əmtia tədavulunun bejnəlxalk kırıkterini artırmaktadyr. Jarmarkanın əmtia tədavulunun ildən-ilə artmağına kəld-etməlidir. By artma əşəgdəqə cədvəldən də qerunur:

İllər.	Umumi tədavi (miljon manat ilə)
1922	1,8
1923	4,7
1924	8,9
1925	16,1
1926	17,0
1927	31,0

Byndan başqa, son illərdə daxili tədaviulun azalmış hesabına, ərmarkanın xarici ticarət karakterinin inqışaf prosesi qerulmădădăr. Xusysilə İran ilə olan əmtia tədaviulu artırmădădăr. İran tacirləri Baq ərmarkasında pambyk tokymalar, kənd spışka, metal mə'mylat və gejr şejlər alır və başlıca duqu, jyn, kyry mejvə satırlar.

B. KONTROL İŞİ ÜÇÜN MEVZYLAR.

Aşağıda məsələləri fığrləyn və işi materialı uzra təhlil edin.

1. Azərbaycan meyvə olan müssad jollarına butun nevlərini təsvir edin.
2. Azərbaycanın daxili ticarətini karakterizə edin.
3. Azərbaycanın xarici ticarət məsələsini təhlil edin.

C. KONTROL SYALLAR.

Aşağıda syallara jəz ilə cavab verin:

1. Syra hequməlinəndə soda Azərbaycan postasında nə qibi müvəffəkiylərlər əldə edilmisdir?
2. Azərbaycanın damir jol mintəkəsinin zynlyk və səklogəne Syralar İttifaqınınəqə ilə ditydyryn.
3. Azərbaycanda hansı damir jolların qəzili təsəvvir edilməkdədir?
4. Azərbaycanın şosa və toprak jollarının müxtəşə syrda karakterizə edin.
5. Azərbaycanda avtomobil nəqliyət nə həddədir?
6. Kəpi ticarət joluyun nə cür şlədini təhlil edin.
7. Syralar İttifaqında daxili və xarici ticarət həl-həzrədə nə cür təşkil edilmisdir?
8. Əmtia mübadələsinə, ictimaiəlmış səktormy jəksə xusysi səktormy galib qəlməkdədir?
9. Topdan və pərağəndə əmtia mübadələsinə, başlıca işləq edənlar qimlərdədir?
10. Qim pəyn uzra qənt təsərrufat məhəyiat tədaruq edir və nə qibi əmtia tədaruq edir?
11. Azərbaycana hansı əmtia plan uzra idəal edilir.
12. Syralar İttifaqı uçu xarici ticarətə əhəmiyyətli karakterizə edin.
13. Gərb əlqərlərlə olan əmtia tədaviulərmə aktivmi jəksə passivimidir?
14. Azərbaycan gərb əlqərlərinə nə ixrac edir və oradan nə idəal edir?
15. Şərl ilə olan ticarətimizin nə həldə oldıqynı təsvir, edin.

Ç. GEJRİ-MƏCBYRI ƏDƏBLİJAT:

1. Дубенский "Очерки по эконом. геогр. Закавказья" изд. Закавказси. Краевого Комитета Р. К. П., Тифлис, 1924 г., стр. 48—71, 314—313.
2. Худяков "Закавказье" изд. Центр. управления печати В. С. Н. Х. СССР за 1926 г., Москва, стр. 145—146.
3. Кулут "Закавказье", изд. ГИЗ/а Р. С. С. Р. за 1927 г., Москва стр. 143—154.
4. Отчет Англоперского О-ва "Каспийское Пароходство" за 1927 г. изд. Баму.

8-ci vəzifə:

RAJONLAŞDIRMA.

* Vəzifənin mündərcəti.

Rajon məfhumy. Planlı təsərrufat ilə, elektrifikasiqırma planı ilə, inzibati reforması ilə rabitə. Syralar İttifaqının və Azərbaycanın rajonlaşdırılmaş planı. Azərbaycanın butun kəzərlərinin iktisadi karakteristikaları.

A. VƏZİFƏ AJID İZAHAT.

1. Rajon məfhumy.

Gərbdən şərkə dogry 11000 kilometrə və şimaldan cənubə dogry 4000 kilometrə yzanan Syralar İttifaqının umumi teritorjəsinin (ərazisinin) çək müxtəlif təbii-tarixi və iktisadi şərtləri vardır. By müxtəlif təbii şərtlər, müxtəlif mintəkələrdə əməqin teritorjal bəlgəsinə səbəb olmyş və byna nəqliyətə inqışafı da qəməq etmişdir. Hər rajonyn özünə məxsys karakterliq xasijətləri vardır. Məsələn Moskva civarında olan hissə, mərqəzi sənaye rajonydyr, Ukrayna cümhyriyyətinin şərk hissəsində bylynan rajon, cənubi mədən sənaye rajonydyr və ha belə əməqin by cür təksim olmyşsa, ayrı-ayrı rajonların və dolajisilə butun əlqənin iktisadi tərəkkisinə və istehsalat kuvvətinin inqışafına yardım etməkdədir.

Syralar İttifaqının rajonlaşdırılmaş məsələsi, hərbdən əvvəlqi zamanda müxtəlif mütəxəssislər üçün nəzəri tədqik məhijjətinə bir məsələ olaraq kalmışdyr. Syra hequməti isə by məsələni əməli sahəyə çəkərmışdyr. Lenin joldaş rajonlaşdırma məsələsinə çək əhəmiyyət vermışdyr.

2. Planlı təsərrufat ilə rabitə.

Rajonlaşdırma məsələsi, planlı təsərrufat ilə rabitəlidir. Beləjuq devlat teritorjəş inqışafında ayrı-ayrı rajonlar, coğrafi əməq bəlgəsinə sərəsinə xalk təsərrufatının by və ja o sahəsində ixtisaslaşdırılır. Planlı təsərrufatın vəzifəsi də inqiləbdən əvvəl təbii

bir halda bylynan by cografı əməq bəlcusunu kəfiləşdirməq və səmərələşdirməqdır. Dəvlət təqribəndən rajonlar əjərd edib, təbii şərtlərə və cəməstin təqribinə qərə hərə rajonyn xalk təsərrufatındaq rolyny qəstərməqi bacarmak, əsas e'tibars ilə təsərrufatın həkiki planb deməqdır.

3. Elektrifləşdirmə planı ilə rəbitə.

Elektrifləşdirmə fiqri dogrydan-dogryja, iktisadi rajonlaşdırma fiqriini dogrymyşdyr. Bir rajonda bejuq mərəqəz stansiyalar kymak, by rajonyn təsərrufat xususiyətləri ilə rəbitəlidir. Onların mevk'ələri, həcmli və işlərinin istikamətləri byndan aslydyr.

4. İnzibati reforma ilə rəbitə.

Ən nihajət, rajonlaşdırmanın əsas məqsədi, Şyralar İttifaqının oлдыкə qəhnəlmış və təsadufi olan gybernja və kəza bəlcuları jerinə, daha ağıllı əsaslar uzarına inzibati bəlcülərə əjrməkdır. İnzibati reformanın əsası, kabakqə gybernja, kəza və volyst bəlcusu jerinə, jeni oblast-okryg və rajon volostlarına bəlməqdır. Byndan başkə oblast, bir neçə qəhnə gybernjadən, okryg bir neçə kəzadan və rajon volosty isə, qəhnə bir neçə volostdan təşkil olınyr. İnzibati vahidlərin by cür bejudulması, kyllikçylar ədədinin azalmasına, idarə aparatının ıyçylasmasına və dəvlət budcəsi vəsajitinin az xarc olınmasına səbəb olıy.

5. Rajon nədur?

Rajon səzu altəndə, teritorjanın başkə hissələrindən öz təbii (iklim, toprak, bitki aləmi və gejiy) və təsərrufat şərtləri ilə seçilən teritorja hissəsi anlaşılyr. By təbii və təsərrufat şərtlərinin hejəti-umumijəsi rajonların ittifakı məzən xalk təsərrufatındaq xusysiyətlərini muajın edir.

6. Şyralar İttifaqının rajonlaşdırılması planı.

Şyralar ittifakı məzən təsərrufat oblastlarına bəluşdurulması planının karəsə həzərdır. Həjəta qeçirməq üçün əsas olmaq üzrə dəvlət plan idarəsinin ləhəzəsi (prozesi) kabyl olınymyşdyr. By plan ali dəvlət idarələri tərəfindən təsdiq edilmişdyr. By plana qərə Şyralar İttifaqının Avropa hissəsi 12 oblasta, Asja hissəsi isə 9 oblasta bəluşəqdır. Teritorjanın çox hissəsi rajonlaşdırılmışdyr. Rajonlaşdırılan hissələr bynlardır: Yral, Şimali kəfkas, Yk-rajna və gejrləri

Azərbaycanın rajonlaşdırılmasına qəlinə by məsələ butun Zakafkasiya fədarasiyasının rajonlaşdırılması ilə rəbitəlidir. Hali-həzərdə Azərbaycan Mərəqəzi İcraiyyə Komitəsi nəzdindəqi rajonlaşdırma komissiyə tərəfindən by məsələ tədkik ediləməqdədir.

7. Azərbaycan Sosialist Şyra Cümhyriyyətinin rajonlaşdırılması planı.

Azərbaycan hal-həzərdə 15 kəza və 105 dairədən təşkil olınyşdyr. Dəjira, dogrydan-dogryja qənt Şyrəsə uzarında bylynan inzibati vahiddir. Rajonlaşdırma komissiyə daha quclu aşaqə idarə inzibati-təsərrufat təşkilatları jaratmak üçün dəjirələr mikdərinin azaldılması lazəm oлдыq fiqriinə qəlmışdyr. Çək ola bilsin qi, cümhyriyyətimiz daxilində dəjirələr ədədi 105-dən 75-ə kədər azaldılacaqdyr.

Dəjirələr reformasının məntiki nəticəsi olarək, dəjirədən sonra iğinci inzibati vahid olan kəzələr nə cür olmalıdyr? məsələsi çəkəcəkdyr.

Bizim kəzələrimiz teritorja, nüfys və iktisadiyyat nəkteji-nəzərindən nədən ibarətdır? Hər şəjdən əvvəl ony kejd etməlidır qi Şyralar İttifaqının başkə hissələrindəqi kəzalara nisbətə Azərbaycan kəzələrinin sahələri və nüfysləri azdyr. Ona qərə də Azərbaycan də kəzələrin ədədi çəkdyr. Azərbaycan kəzələrinin çox olmasının bir neçə səbəbi vardıy qi, bynlardan birincisi, əlqənin tarixi qeçmişidir.

İdarə sistemlərində bir sıra dəjisiqlilər olmasına bəkməjarək bir çək kəzalar indija kədər qeçmiş Baqə, Kyba, Taləs, Şəqi, Qəncə və Zakatala xanlıqlar zamanındaq şəqillərini muhafəza etməqdəydülər. Sonra cümhyriyyət teritoriasının hissələrini əjbran təbii hudydlar (sıra daqlar, çəllər çaylar) vardıy. Məsələn Kyba kəzası, Şamaxı və Qejeçay kəzələrindən başkə də Kafkas sıra daqlar ilə əjrləmişdyr. Lənqaran kəzası şərkədən kəspi dənizi ilə hudydlanmış olyb İran toprakına sokylmyşdyr və Azərbaycanın kalan hissəsindən, şimal tərəfdən jəlməz Mygan çəlu rajonynda əjrlər. Və ən nihajət Myxtariyyəti dağlık Karabəg əlqəsi və Nəxçıvan Sosialist Şyra Cümhyriyyəti kənyən əsasija qərə əjrləmişlardy. Hal-həzərdə dəjimsiyə olan dəvlət kyllrylys və jəşəjəşinə qərə səz joqlı kə, tarixi əsaslar ilə bəsləlməməjə jer jəkdır. İktisadi xususiyətlərinə qəlinə, by xususiyətlər əvvəllərdə teritorjanın hissələrə bəluşdurəndə hesabə alınmamışdyr.

Hali-həzərdə Azərbaycanın rajonlaşdırmaq üçün uç vəjənt vardıy; by vəjəntlərdən biri Tiflisdə tərtib edilmiş, iğisi isə rajonlaşdırma komissiyə tərəfindən həzərənmişdyr:

1 variant (Tiflis variants)	2 var. (Bağç variants).	3 var. (Bağç variants).
1. Bağç okrygy	1. Bəjdulmuş Kyba közsə .	1. Bəjdulmuş Kyba közsə .
2. Kyba—Şamax .	2. Lənqaran	2. Lənqaran
3. Zakatala .	3. Saljan	3. Saljan
4. Çənco Kazak .	4. NəxçıvanSSC .	4. Nəxçıvan S.S.C .
5. Mıraqaz .	5. Şaqı—Zakatala közsə .	5. Şaqı—Zakatala .
6. Saljan—Lənqaran .	6. Çənca—Kazak	6. Çənca—Kazak
7. Dağlık Karabag .	7. Şamaxının şərک hissəsində birliqdə Bağç közsə .	7. Şamaxının şərک hissəsi ilə bir jerdə Bağç közsə .
8. Nəxçıvan S Ş C .	8. Şamaxının şərк hissəsi ilə birliqdə Çeqici közsə .	8. Şamaxının şərк hissəsi ilə Çeqici közsə .
9. M. Dağlık Karabag əlqəsi	9. Dağlık Karabag	9. Myxtar Karabag el-qəsi .
		10. Cəbrayıl kəzərinin bir hissəsi ilə birliqdə Ağdam közsə .
		11. Qurdistan közsə .

Tiflis varjantı istehsalat xüsusiyyətlərinə qərar tərtib edilmiş isə də, əhəmiyyətli nəqsənə vardy. Məsələn Baş Kafkas sığa dağları ilə bir-birindən ayrılmalı olan Kyba və Şamaxı kəmərləri bir okrygda birləşdirilir. By iqi şəhər arasında jajda belə rabitə düzəltməq çətin. Pajiz və kysda isə Baqy üzərindən qetməq lazımdy. Mahallı şərtlərə uyğun olan lajhələr, rayonlaşdırma komissiyası tərəfindən Baqyda tərtib edilmiş olan iqi lajhədrə.

By iqi lajihə arasında çox umymi nöqtələr vardır.

By lajihalara qera, Kyba, Lanqaran və Səljən kəzalarının hudydları bir az dəjişdirilir. Şəqi kəzası, Zakatala ilə birləşir; şərk hissəsi Baqba və ərb hissəsi Qləjəja verilərək Şamax kəzası ortadan qəturulur.

By planlardan biri Naxçıvan S. Ş. Cümhyriyyətinin və Myxtar Dəğlik Karabag olqosinin myxtariyyət hukyklarına tokynmamak və hudydların dəjisdirməməqlə barabar Myxtar Dəğlik karabag, Aqdam, Cəbrayıl və qurdustan kəzalərindən təşqil oynacak Karabag okrygyna daxil etməqlə ləjhəyə əlsr.

İkinci variantın birincindən təfəvutu isə, bu variantdan Myx-tariijotli Dağlıq Karabag elçəsi ayrı olaraq kalır, Cəbrail kəzası Ağdam ilə Qurdustan kəzaları arasında bölüşdürülür, Şəqi ilə Zakatala isə indiliq birləşdirilməyir.

Rajonlaşdırma məsələsi jakın qələcəqdə həyata qeçiriləcəkdir. Azərbaycanca hələ qı, qəhnə kəzalar vardır. Bizdə indı hamın kəzaların iktisadı cəqrafıyasını təsvırə qeçəcəq.

8. Lenganan kanan.

Ləngəran kəzası 17° 31' ilə 18° 31' şərk yzınyıqları və 38° 24' ilə 39° 27' şimal eni arasında olyb səhəsi 5379,2 kvadrat qılometrə qıy. Azaərbajcanın butun tərıtıorıasının 6,3%-nı təşkıf edır. By kəza Şıralar ıltıfakının ən cəny b nektələrındn bırnda byılınmkadqyır. Şımal tərəfınd Bylgar çayı ilə Saljan kəzasındn ayrılmakda, şərk tərəfınd Kaspi dənızı sahılı ilə cənyb və gərb tərəfınd devlat hudydı ilə ırandn ayrılmakdadır. Hudyd xəttı qırtılı—çəkıntılıdır. By xəlt cənyb tərəfınd dənız kərazında byılınan Astara şəhərındn qəçər və Astara çayı boıy ilə Şından kalessna kədən (1715 metro) sonra şımalı-gərbıjə çevılaraq, Talış sıra daqlarındn dag darakları boıy ilə Kıladaşa kədar (2062 metro) yzandır. Hudyd xəttı byradan şımal şərkıjə çevılıb və talış boıy ilə S şaqlında kəvrılıb Bylgar çayı boıy ilə qəçır. Ləngəran kəzası gər arızaları e'tibarı ilə ıqı geırtı musavı hıssajə bəlunır: Kaspi sahılı boıyınca qədən arantık (duzluq) hıssə, və Talış sısteme qılə doldırılmyış daqlık hıssıdar. Ləngəran arantıkının demaq olar qı; hamısı Kara dənız səvılləsındn alıkdır.

Astara ilə Ləngəran arasında aralıqın eni 5—10 kilometrədən artıq deyildir. Şimala doğru qatdıqca eniləşir və Pirişbda aralığın enliliyi 25—30 kilometrə, Belasvarda isə 80 kilometrə qədər çatır.

Juqsəqliqə qəlinə aranılgan cənub hissəsi dəniz səviyyəsindən 40 metrdir. (Lənkəran dəniz səviyyəsindən 22 metro, Astara isə 24 metro 40 metrdir) Şimali-gərbi istikamətində bir az juqsələyə Pirişibdə, dəniz səviyyəsindən 37 metro juqsəqliqə çatır.

Talış dağları Kaspiyə paralel və eninə Səra dağları şəqlində uzanır, bu səra dağları çatlaklar və dərələr qasır; tələsən bir çox çayları və dağ çayları bu çatlak və dərələr rabitəsilə dənizə axırlar.

Ən mühum çaylar: Ləngəran çayı, Viljiz çayı, Bylgar çayı və Astara çayıdır. Butun sahil boyunca çaylanmış olan şirin sulu "myr-dav", qəlləri Ləngəran ərənibgə üçün çox karakteriğdur. Bynlar-dan bir paraları oldykca bejuğ bir hevz təşqil edirlər. Çoklarınd-an isə basdan-basa kəməş bitmişdir.

Lənqaran kəzasının bütün şimal aralıq hissəsi jəmə səhra haldındır. Kəzanın çox hissəsi isə, məsələn 1800 metro juqəş-ışa qədər meşə bitgiləri ilə kaplanmışdır. Aralıqda və əşaqə-
daglıq mntəkədə heç kərlməyən meşələr özünə maxsys bir syb-
tropiq kərakterdədurlər. Ağacları başdan başa səfmaşklar sarı-
məşdür.

Dag atəqi aranlğı lıasəlarına təsaduf edilən batakbləklər qollar ilə ortalımuşdur. Meşələrdə *dəmir ağac, palst, fıstıq, vələs, ağcaqayın, ipəq akasıy, şımşad ağaclarına təsaduf olınyr.

Bitkilərin bəzəlməsi və onların inqışaf dərəcələri dəniz rutybatının bu bitkilərə çatma bilməsindən aslıdır. Təxminən 1800-2000 metro juqsalıqdan sonra bitkilər kyrıtarıb Alp sahəsi başlaır. Sybalpıq sahə meşəsiz yerlərdə dag kыrak sevən bitkiləri mintəkəsinə kədar duşur. Alp və Sybalpıq otlaı az inqışaf etmişdir.

Topraklarda bitkilər də oldygy qibi kыrsaklar uzra duzulur. Jыkars mintəkədə dag çəmən topragı, daha aşıgda meşə topragı mintəkəsi vardıy, konyır topraklara da təsaduf olыnır. Ləngəran aranı uęun ən karakterik olan sarı toprak mintəkəsidir. Sarı toprak beşuę bir sahə dıtmakduyır: başlıca Ləngəran aranıdan başlaıub dənizdən e'tibarən jыkars dogry meşə mintəkəsinə kədar davam edir. Sarı toprak çok munbit olyb, kıymətli bitkilər ziraati uęun istifada olыna bilər.

Ləngəran kəzasının iklimi rutybatlı, istidur. İliq orta temperatur 15 olyb, ilin 4 aıy isti qeçır. Jыgmır mikdarı e'tibarı ilə kəza ięi hissəyə ayrılır: 1) şimal hissəsində qı, byrada bir ildə jagan jыgmır mikdarı 500 millimetrodan az, 500 millimetro və 700 millimetroja kədərdir; 2) cənub hissəsində qı byrada bir ildə jagan jыgmır mikdarı 700 millimetrodan 1300 millimetroja kədər və daha çokdyr. By ięi hissədə ilin mevsimlərinə qəra vəqe-təşja devrinde jыgmır mikdarı by cür dəjisiilir.

BİR İLDƏ JAGAN JYGMЫR MIKDARЫ

(Millimetro hesab ily)

	Kışda	jazda	jajda	pajzda	kış və qeçetmə devri	jaj və qeçetmə devri
Kəzanın şimal hissəsində	147	150	55	287	612	193
Kəzanın cənub hissəsində	286	208	125	643	1168	432

Umymijətli kəzanın hər ięi hissəsində kış devrinde jыgmır oldyka boldyr. Byrada xusysilə cənub hissədə jыgmır artkılıęı ilə mubarəzə etməq belə lazımy qəlır: tarlalara sy dolarak toprak çok rutybatlanıy. Apreldən sentijabıra kədar jaj veęetəşja devrinə qəlinçə, jыgmır mikdarı umymijjat e'tibarı ilə qafı qibidur, laqın by jыgmır çok səmərəsədzur jыgmıryn çok hissəsi sentijabrda jыęır qı, by zamanda artk bəzəlb bitkilərin syja ehtijacını qeçmiş olyr. Və ja da apreldə jыęır qı, by zamanda jыgmır tarla, bag, bostan işlərinə mane olyr. Majdan e'tibarən kыraklık başlaır, və ayrı-ayrı illərdə də 2—3 aj davam edir.

Ləngəran kəzası zəncinqili e'tibarı ilə, jəlbəz Azərbajçandə deјil, halta butun Şыralar itifaqında ən az təpəli yerlərdən biridur. Sahil zolaęında həmişə yaşıl bitkiləri olan sybtropik iklim, daglarda balta qərməmiş meşələr, butun bynlar, öz əhəmiyyətli e'tibarı ilə Azərbajcan hudydyndan xaricə belə çыkan, çok qeniş və cür-ba-cür perspektiv təşkil edirler. Byrada çaj qoly qanaf qəndir, kыçyık, duju, uzum, propka ağac və geјri qibi çok kıymətli bitkilər yetişdirmaq mumkundur. Ən kıymətli cins ağacları ilə doly olan zəncinqin meşələr hələ qı duzqun bir syrətdə işlənməmişdir.

Ləngəran kəzasının hali-hazırda əsas zəncinqili meşə, balıx və dujudur.

Ən muhum noksanlar: jolsyzlyk, toprak azlıęı, kызdırma, cəməatin mədanijətə qeridə kəlməsi və cəhəlsidur. Byrada jolsyzlykdən olmaзыn çətinliqlər çətilir. Muvasələ jolları olmaзыn heç bir sənətin inqışafı mumkun deјilirdi. By məsələdən məarif və sənəti işləri də zərər qərir. Çünqı belə jolsyz deməq olar qı, mədanijət məqəzəli ilə rabitəsi qəsilmış bir jərə mütəxəssis işçilər qetməq istəməjirlər.

Ləngəran kəzasında, butun toprak sahəsi hali-hazırda by cür təksim olыnır:

259635 heqtar—meşəliq olyb, byndan 149535 heqtar təmiz meşədir.

18162 heqtar—çətiliqlı.

20208 heqtar—aqın bostan, bina.

95754 heqtar—al—verişiz topraklardyr.

Çətiliқ sahəsi hərbdən əvvəlki mikdarı qeçməqdədur. Xusysilə son ilə kədar İran ilə ticarət mükəhləlanamış olmağına qəra artmışdyr. Laqın sy əmbərlərlə hamən zaman içərisində artmağdan əqinin 20%-i tələf olyr. 1927-ci ildə Astara, Ləngəran və ilic portlyndan jəlbəz devlat muassəsələri adına 12424 ton duju nəkl edilmişdir. Aran talışlar uęun duju, butun təsərruafatın əsasədyr və byna təbii şərtlər çok qəmaq etməqdədur.

Ləngəran aranı deməq olar qı, ideal bir syrətdə duz bir səth təşkil edir. Təbii hevlərdə (myrdavılarda) çokly şirin sy ehtijacı vardıy. Byrada jəęş zamanılarınca sylar bol olan çayların sahil-lərində, sy ehtijattıns saklamak uęun, nisbətən ycyz sun'i sy əmbərlərlə kыjırlıy. Butun bynlar sarı toprakdan duju ziraati uęun sun'i istifadəyə qəmaq edir. Byrada yetişən duju jaxş cins-dəndur (aqlu dujusı).

Şыrov deјir qı: əgranomlar və xusysilə camaat arasında duju, ziraatının çok zərəri oldygy və kызdırmaja səbəb oldygy barəsində bir kənaat vardıy. Dogrydan da duju əqilon rəjonlarda əldurucu kызdırma vəkəlinə dəјir o kədar həkiki misallar qə-tərilir qı, camaatın məhv oldygy qərulmaqdadır. Laqın dard heç

də dujudə dekil, duju tarlalarına təqulən sydadyr. by sylar bir jərə qetməjir tarlaların ətrafında akarak jeri batlak halına səhr. „Jerin batlaklanmasına və syjyn boş jərə işlənməsinə karşə tədbirlər qerulən və duju tarlalarındaqə syjyn işlənməsinə jol veril-məjən jerlərdə camaatın bədən sağlğına pis tə'sir edən kəzdr-mə xəstəliqinin inqışafə qerunməjir“ (Dmitrijevin 1917-ci ildə nəşr olınyms „Rysjanın iktisadi coğrafiyası“, adib əsərindən qətu-rulmuşdur).

Duju üçün çox isti və yzın vəqetəşə devri və xusysilə çox ruty-bət lazımdyr. Ona qərə də duju ancaq tarlalarə yzın zaman sy altında bylyndyrmaga jol verən sun'i syvarma jerlərində jetisdirilə bilər. Çünqə duju, jetişmə duzunun çox hissəsini sy altında qe-çirməlidir. Duju əqini umymijətlə çox çətin bir əqindyr. Sy duju tarlasən hər tərəfdə bir səviyyədə basmaq üçün tarla zollara və zollar da ləqlərə belunur. Ləqlər qet-qədə aqlan pillələr halında düzəldilir, by syratlə syjyn sərbəst syratda bir ləqdan o biri ləqə aqlması tə'min edilir. Əqindən kabak ləqlər palçək halına qəlincəyə kədər nəmizəndirilər, byndan sonra ləqə sy byrakələr, sy bir neçə qun ləqdə kalır, sonra səjək palçəgə duju əqilməqə başlanı. Əqindən 3 qun sonra ləqlərə təzədən sy byrakələr. Umymijətlə duju əqini-nin ən muhummi hissəsi duju tarlasən daima sy altında bylyn-dyrmakdyr. Jeddi qun syvarılmajan duju əqinləri sarərmaga baş-ləjər və 10-15 qun sonra tamamilə tələf olır. Bir çox əmaq sərfi lazıy qələn əlag olarən təmizləməq əməliyyatə da az əhəmiyyətli və az çətin məsələ dejidür.

282310 hektar jer dylan zəngin Ləngəran meşəsindən inkilab illərində 109000 hektarə tələf olmışdyr. Meşələrin tələf olmasına, by meşələrə öz başlarına qəçən qəçərilər səbəb olmışdyr. Qəçə-rilər əqin jer əldə etməq üçün meşəni jəndərlər. Kara mallar cavan ağaclarə tələf edirlər və gejri. Hal-həzərdə muharəbədən kabak işlənilən mikdəryn 25 prosentı işlənməqdədur. Azərbaycan meşə trəstı, by bejuq zənginliqindən ancaq axır illərdə istifadə edir. Trest 400000 Fransız boçka taxtasə istehsal edib xaricə və 200000 boçka taxtasə da Baqləş qəndərir. Boçka taxtasə adın-dan anlaşıldığı üzrə, boçka kəjərməgə işlədilir. Azərbaycan meşə trəstı tərəfindən meşələr lazımi kədər səmərəli syratda işlənməjir: ağacə doğrajəb, boçka taxtasə əldə etdikdən sonra kalan hissə tyilanır. Odyə və ağac qəmurı hazırlaməgə ələ düzəltməli qı, meşə luzımsyz jərə tələf ediləsin və qəsilən ağaclar boş jərə oldygy jerdə çürujub tələf olmasın. Meşələri duzqun syratda işlətməqə başlıca mane jolsyzylykdyr. Jol qəçən jerlərdə meşələr tələf edil-miş və ancaq jol qəçməsinə və qeçilməsi mumqun olmajan jerlər daqı meşələr saglam kalımsydyr. Jerli cinsləri əjranməq və çəplək-ləmiş jerlərdə duzqun meşə təsərrüfatə aparmak üçün meşə tacrəbə stansiyasə düzəltməlicür.

Ləngəran kəzasının bejuq zənginliqlərindən biri də balək-çəkədyr. Balək vələqləri butun Kaspi sahilə boyjncə və Səra adə-sinə jəylmişdyr. Inkilab qunlərində vələqlər məhv olmışdyr. İndi by vələqlər canlanmakda və bərpə ediləmqəddür. Kymbəşə vələqəsi isə, indijərdən əvvəlqindən çox. (58-60 ton) məhsul verməqdədur.

Maldarlık mə'lym oldygy üzrə, son illərdə xəlkə Toprak Komiser-ləgə tərəfindən tədkiik edilmişdyr. Maldarlık jerli qəntilərin jəşəjlə-rində bejuq rol ojnənamakdyr. Ləqin kara mal, lrandən qəçən tayn koryksy altında bylynyr.

1926-cı ildə tayndan 32000 baş iri və xərda kara mal tələf olmışdyr. İndiqi halda tayn jəkdyr. Ləqin taynyın başkə jərdən qəlməsi koryksy həmişə vardy.

Kəzadə 4 bəjtar mintəkəsi 2 xəstəxana, 3 apteq və 5 məalica mintəkəsi vardy. Kəzadə muharəbədən əvvəl cəmlətanə 12 məq-təb var idi, bynlardan 8-i rys məqtəbi idi, musavat həquməti zə-mənsində 17 məqtəb var idi. İndi isə 64 məqtəb vardy, 5 məqtəb daha açılmaqdadır və by jəksnlərdə 5 danə daha açılmasə təsav-vur edilir.

Ləngəran şəhəri barəsində deməq lazımdyr qı byrada ən naxoş məsələ, şəhərin porty olmamasə, juq və jəlcylərin qəçərilər vasitəsilə daşınmasıdyr. Şəhər hər il Ləngəran çəjənin daşmasə koryksy altında bylynyr.

Qəçən il Ləngərandə elektirik stansiyasə işə salınmışdyr, bir qərpic zavody tiqilməqdədur. Bir konserv zavody işləməqdədur by zavob tomat hazırlamak üçün pomidor şə'bəsi açmışdyr. Ləngəran kəzasının geniş syratda inqışaf etmiş bostançılıgə by zavod üçün bir istinadlıdır. Bostanlar Ləngəran şəhəri rajonynda, təxminən 10-12 qilometriolyk bir rədiysly sahə dytyr. By bostan-ların umymi əqin sahəsi 1000 hektar kədardır. Bostanlar byrda dəmjədur. Nə akar və nə də çiləmə sy ilə syvarılır. By bostan-larda jətişən səbzəbatdan sənəjə əhəmiyyətli olanlar, xijar, pomidor, kartof, lobjə, sogan və sarəmsəkdyr. Bostançılık məhsylatə Baqlə bazarında intensiv olarək sərf ediləmqəddür.

9. Şəqi kəzasə.

Zəngin və tarixi bir kəza olan Şəqi-iklimi, topragının cins və məhsylatının karakteri e'tibars ilə 4 rajona belunur. Birincis daglık rajondyr. By rajon kəzanın şimal hissəsini əhatə edib baş Kəfkas dağlarə həj'ətinə daxil olan dağ silsiləsinin cənəb dəşunu təşkil edir. Şimalda Dağəstan cümhyriyyətinin Samyr okrugy ilə, gərbdə Zakatala kəzası i ə şərkdə Qəjəçəj çəjə ilə hudydilanır. By çəj Şəqi ilə Qəjəçəj kəzasə arasında hudyə təşkil edər.

İqicəisi—arən rajonydyr. By arən Zakatala kəzasının şərk-in-dən, Qəjəçəj kəzasının hudydyına kədər bir çəqəq təşkil edib, baş Kəfkas dağlarə əlaqlərilə „Daş uz“ jəjləsə arasında bylynyr və „Kara sy“ adə ilə məşhyrdyr.

Uçuncusu — „Daş uz“ jalaşının meşəsiz juqsəqlığıdır.

Dörduncüsü — çelluq rajonydyr. By rajon qeniş „Acı nohyr“ çölünün şark və cənub şarki hissəsini təşkil edir, bnyın cənub şark hissəsi „Tryt“ duzu adlanır. Butun by mintəkələr əsas Kafkas Şəra dağlarının boynca şimal şark və cənub şark istikamətində 90108 qilometro yzynylyğında 3-5-15 qilometro qənişliyində zollar təşkil edir.

İklim e'tibarə ilə Nyxa kazasə (Fikrovsqilə qərə) bejuq Kafkas okrygyna daxil edilmiş və Zakatala Şaqi rajonyna qırmağdadır. İklimin xusysi əlamətləri bynlardır: illiq orta temperatury 15° dən az, amplityda 22, 24 və daha aşağı isti aylar ədədi 3 ajdan artıq dajıldır. Jagmır mikdār 600-1000 millimetroy kadərdur. Kyry qəçən aylar 0-4 kadərdur. İlin ən kyry mevsimi kəs, və jagşlıb mevsimi isə jayzın axırb və jay başlangıçdyr. Şaqi şəhər üçün ilin mevsimlərinə qərə orta temperatury və veqetasja devri üçün temperaturya məcmiyə by curdur (by və ja başka bitqi zira ətinin mumqun olmasə bir jerin aldəb istiliq mikdarəndan asəldyr. Bir illiq bitqilərin ziraəti üçün jay temperatury jetimə və ja da veqetasja temperatury asəmiyyətli. Çək illiq bitqilərin jetiməsi üçün yzyn suran şaxtalar pis tə'sir edir) kəsda 1,9 jaz da 11,4, jajda 22,9, pajzda 13,1; veqetasja devrində: pajz əqini (IX-XI aylar, III-VI aylar)-2850, jaz əqini (IV-IX) 3443 dur. İlin muxtalif mevsimlərində və veqetasja devrində jagmır mikdār (millimetroy hesabə ilə) by cur təksim olınyr. Kəsda-90, jəzda-235, jajda 160, pajzda 217 dur. Veqetasja devrində: pajz əqini (VI-IX)-620 jaz əqini (IV-IX) 437 dur.

Şaqi kazasənin rajonlarınə təsvirə qəlinəcə kejd etməlidur qı, daglık rajon camaatınən çək hissəsi şiddətli akan çajların məcrasə boynca və çək zaman kajalek jərlərə jərləşmişlərdur. By cur jərləşməqə, bir tərəfdən bojuq Kafkas dağlarında aşağı enən leqzqlərin hucmyndan və o biri tərəfdən mulqədarların tə'kibindən kyrylmak ucu əmiyyətli bir ilticaqah tapmaga çalışmak nəticəsi oldygy təsavvur olınyr. Daglık rajonyny toprak və iklim şərtləri, meyvə ağaclarınən jetiməsinə çək əl verişlidur. By rajony meyvələri jalənbəz Şaqi kazasədə deji, kazanın xaricində də meşhyrdyr (məsələn vəndəm arməd, kəzi Əhməd alməsə və gejr qibi) byrada ən jaxş cins tyt, alma, arməd şahbalst ağaclər jetişdirilir. Dag jamaclarında əqinlər jetişdirilir. Daha juqsəqlı hissələrdə mal otarılır və ja meşə salınır jaylaklar 125 qilometrodan artıq yzayır.

By rajonda camaatın əsas məşğələsi əqinçiliq və xusysilə çətiqçilikdir. Əqin jərləri ən çək aralıkdadyr. Byrada çək mikdarda tyt ağaclər əqilir. Tyt ağacların bir kısmi ipəq kyrdlarınə basləməq üçün və bir kısmi də şitil uçundur. By işlə başləca Niz, Daştəca, Zoragan, Soltan Nyxa, Həmzəli və Coyzly qəntləri məş-

gyl olıy. Muhumm təsərrufat sahəsində maldarlıq da daxil etməlidur. Maldarlıkka ən çək leqzqlər məşgyl olıy.

İqinci rajonyın iklimi isti və topraq çək rutybətlidur. Hər tərəfdə kajnama kara sy çəsmələrinə və xəstəliq tərədən balaclara təsadif olınyr. Byrada toprak altə sylər çək oldyğyndan rutybət də çökdyr. Byna qərə də butun by rajon „Kara sy jeri“ adlanmədyr. Jajaş jərləri çək rutubətli olıy. Birinci və iqcinci rajonlara ajid olıy, byrada bylynan çəltiq taralər də byranın iklimini pozmaqdadyr. Butun bynlar iqcinci rajon camaatınən bədən sağlıqlarına və xarici əqillərinə tə'sir edir. By rajon camaat, kəsə bojly artıq, sarı bənzi olıy, və rajonyın sağ əzəlr. Byrada malarja çək jaylənədyr. Malarja nəticəsi olarək byrada, xusysilə ipəq zavodı işcləri aradəndə tyberkyloz da dərin qeq salmışdyr.

Uçuncu rajon „Daş əz“ jalaşındadyr. Byranın topraq çək munbitdur. Byrada şyvarma mumqun olmadığından jaxş məhsyl təsadufi jagşlardan asəldyr.

Dörduncu rajon „Tyryt“ „Acı nohyr“ „Sarəca“ çəllarini əhatə etməkdadyr. By jərlər çək munbitdur, ancak syzylykdan çək zərər çəqirlər. By sahanın reljefi butun rajonda ejnidur. İklimi başka rajonlardan daha isti və veqetasja devri daha yzyndyr. By çəllərdə çək az insan jajaşır.

Kazanın inzibati mərqəzi Şaqi şəhəridur. Nufyzy 22965 nəfər olıy, dag jamaçında, 750 metro hundurluqda bylynməkdadyr. By şəhər, kazanın butun başka dag ətaqi olıy və camaat çək bylynan rajonlar qəçir, həmişə sel və daşkınlardan dagylmak korkys qarşıbında bylynməkdadyr. Daşkın byrada şəhər üçün bir bəla olıy Zakafkasiyanın və başqə də (professor Vasilevin fikirincə) dunyanın heç bir jerində olman bir dərəcəyə çatmaqdadyr. By hal camaatın iktisadi vəziyyəti çək zəifləməkdə oldyğyndan, Şaqi kazasənin by bələs üzrində bir az dajanak.

Birdənbirə daşkının təbii səbəbləri bir tərəfdən, çaj sahələrinə ejni bir zamanda çək jagş jagməsə, o biri tərəfdən haman oblastın jamaclarınən sildirin və kanyınlarınən dar olmasdyr. Sələ səbəb isə qeolozi şərtlərdir. Çaj sahələrində suxyr jymış və tez jəjiləndyr, by isə jerini dajışın materialın mikdarınə təjın edir. O' halda, qeolozi şərtlər dag sellərini və daşkınları karakterizə edər. Sel səbətlər də çək və daşlı və ja lili olıy. Daşkın ildən-ila bejujuy və daşkın ilə mubarazə üçün indı mevcud olan sistemlər ilə vəziyyəti jaxşlaşdırmağa heç bir ymyd jokdyr. By sellərdən birini qəzləri ilə qermuşlardan birinin səzlərilə təsavvur edəq. Şin çajı 1910-cy ildə Baş Ələjnuq qəndi üzərinə cəsmysdy. By qant Şin çajınən çəkədə jerdə bylynyr. Qəzləri ilə qəran şəxs by seli by cur təsvir edir: „aygyst qeçələrindən birində bərq jagş, ildırım və qulaq ilə bir jerdə Şin dərəsindən sel başləb və 3-4 metro juqsəqlığında divar

şəqlində by qəndə hucym etdi. Təxribat çox bəjuq idi: səhər camaat, meyvə bağcaları və həyat tiqiləri olan 130 kədar qənt binası jerində, ancaq daş qomaları və bynlarsın altından çəkan jəkkək divarlar, qəqləri jykarə çevirilmiş iri ağaclar və ora-byrada insan mejliləri və hejvan cəsədləri qərdurlar. Sel iqi saat kədar davam etmişdi və by zaman içərisində dert juz insan və çox mikdar da iri və xərda kara mal ilə birligdə jəqə bir qənt dağılmışdı. Qəndin haman qəcadə by sahədə jatan butun camaatdan jalənz bəjuq tirlərdən jəpəşən iqi kədən sağ kalmışdı. By kəndənlər sel 11 qilometro məsafədə aşagə qəjnuq qəndinə aparılmışdı. By cur bəjuq sellər və nisbətən qicic sellər Şəqida çək olmysdyr.

By cur sellərdən camaat özünü nə cur koryjyr? By cur sellərdən korynmak üçün, dag təpələrində bitən bir çox meşələri qəsəqə daşdan jərb bəndlər kəjyərblər. Meşəların by cur qəsilməsi də selin əmələ qəlməsinə ajrəcə səbəb oluy. Camaat səldən özünü by cur korynmakla mudafəə əhəmiyyəti olan meşələr tələf edilər. Əmələ qələn by vəziyyətdən kyrtylmak üçün meşələri qəsəməqi kədəgən etməli və meşənin qəsilməsinə luzum olmayan başka bir mudafəə təchizatə sisteminə qəçməlidur.

Kəzanın 418 min heqtar umymi sahəsindən syvarılan hissə 55,2 min heqtardyr qı, byraya əlvərişli və fəjdəli toprakların hər bir şəqli daxildir. Başlıca syvarma sy mənbə'i Kəfkas sırda dağlar dərələrindən çəkan 9 dənə dag çəjdyr qı, bynlar: Şin çəjb, Qış çəjb, Qənuq çəjb, Qurmuq çəjb, Ağcəyn çəjb, Kara çəjb, Tala çəjb, Myxax çəjdyr.

Jerli karakterdə olan syvarma sistemi çox kədim zamanda kyrtylmış olyb, yjgyn olmajan millər, işlədildən sy ilə yjgyn olmajan qəsiq kanallarsın həddən artəq əjri-bujru olmaş qibi noxsanlar vardyr. Qəhrizlər və mexanəqi syvarma sistemləri jəkkdyr.

Əlvərişli topraklar sahəsi qet-qədə azalmakdadyr. Nəksənin umymijəti 418 min heqtar sahəsindən 114 min heqtar əlvərişsiz, 59 min heqtar meşə 150 min heqtar otlaq və qollyq, 42 min heqtar isə əqin jeridur (1925—26-cı ildə),

Kəzanın topragı çox muxtəlifdur. Çək az mikdarda kara toprak (jerli kara toprak) vardyr. Hər jerdə bylynan adi topraklardan byrada qillli, kymly, qıraçlı topraklar vardyr. Bynlarsın qıl, kym və qıraçları muxtəlif mikdardadyr. Bir para jərlərdə toprak o kədar muxtəlifdur qı, bə'zan bir-birinə oxşar iqi toprak tapmak çətin oluy. Daş uz'də oranlara da təsaduf edilər.

Əqinçiliq jerli qənt təsərrufatının başlıca və ən əsaslı məşgyljəti təşkil edir. Əqinçiliq kəzanın hər bir rəjonunda inqisaf etmişdur. Ən başlıca əqin bitqiləri, pəjəz əqinində-bygda və arpə, jəz əqinində isə çəltiq və bəstanlardyr. 42 min heqtar əqin

sahəsindən 29 min heqtar bygdaja, 7 min heqtar arpə, 5, 6 min heqtar çəltiqə 0,3 min heqtar bəstanlara və kalan jərlər isə gəjri bitqilərə ajrılmışdyr. Pəjəz əqini üçün symlamaga çəltiq əqinindən sonra, məsələn 1 ijynda başlanıy. Adət uzrə bir dəfə symlayərlər və çək az olarkə toprak əqindən kəbək jənədən çevirilər. Toxymilər jalənz səpmə usuly ilə səpilir və toprak xuş ilə bəcərilir. Sonra, aqar byrəsə syvarılan sahədə isə əqinlər syvarırlər. Taxıl ən çək orak ilə biçilər. Topragın munibitliğini artırmaq və ələg otlar ilə mubərazə etməq üçün topragı 2-3-4 il xama byrakırlər, qəbrələjəraq nəvbə ilə bəstan əqirlər və jə il aşmə əqirlər (dağlık hissədə). Qənt təsərrufatında tərəkkki qərdurməqdədur. By tərəkkijə səbəb olan ajrə-ajrə faktorlardan bir daha camaat arasında hər il qənt işlətəmağın artması daxil etməlidur. Toprak, kəzanın hər tərəfinə jəjilməş olan və Nyh ejjəməndən kalma usyl ilə, xuş vasitəsilə bəcərilməqdə və Azərbaycanın hər tərəfində olidyq qibi byrada da həç bir qubrə ilə qubrələnməməqdədur, toxymilər jəxşə cins dejidur. By şərtlər daxilində by jərlərdəqi məhsulyn nə cürə ola biləcəqi tamamilə əjdəndyr. Əlvərişli illərdə syvarılan sahədə, bir heqtar jerdən 630-950 qilogram və əlvərişsiz illərdə isə 125-400 qilogram taxıl məhsuly ələnməkdədur. Ot isə syvarılan jərlərdən 630-1260 qilogram, kalan jərlərdən isə 315-460 qilogram ələnr.

Kəzanın qənt təsərrufat məşən və ələtlərini tədkik etməq maraklıdyr. Xusysilə Azərbaycanın hamı qəntlərində işlədildən by məşən və ələtlər deməq olar qı, əjdindur. Kəzadə ən çək jəjilməş olan sym ələti, xuşdyr. 1926-cı ildə təsərrufatın umym mikdār 14983 idi halby qı, 100 qəntli həjətinə 29 qənt dışurdur, xuş isə 42 dənə dışurdur. İqinci ələt malədyr. Uçuncusu vəldur. Mala bir-birinə, bağlanan bydağlardan ibarət olyb, eni 1-1½ metro və yzynylyq 1 ½ metro kədar olyr. Vəl hər tərəfə jəjilməş olyb, bygda və arpəni dəjməqə və həmçinin saman hazırlamaga jərar. Və ən nihajət çəltiq dəjməq üçün yzyn, ağır ağacdan kəjrilmiş cərcəcan işlədilir. Taxıl orak ilə biçilər. Dəni qəməldəq quraq vasitəsi ilə əl ilə sovyrmakla ajrərlər. Toxym üçün olan dəni əqindən kəbək bir daha təmizlər. By işi kədənələr qərdurlər, onlar hər bir jərar toxymilər əl ilə bir-bə bir seçilər.

Kəzadə 5 aqramon və 4 aqramon mintəkəsi vardyr. Şəqi aqramon mintəkəsi Şəqi şəhərində olyb, 1800 kvadrat metroluq topragı vardyr. Byndan başka Kara təpə qəndi jəndə (kəzanın aran hissəsində) aqramon mintəkəsi üçün 14 heqtarlık jer ajrılmışdyr. Byyn 3 heqtar əqinə, 4,3 heqtar ağ tyt, ½ heqtar bəstan uçundur. Kalan hissəsi qollyqdyr. By qollyqlar təmizləjib qəqlər çəkərsiddəkdə əqin sahəsi 6 heqtara kədar artırılmış olyr. Byrada istinad qəstərişi sahəsi təşkil ediləməqdədur.

Kazanın Kytkaşen rayonunda qeniş meşəliq vardır. By meşənin ağaclarının çöky kijnatli cinsli ağaclarıdır. Bynların çöky fəstək, palət və şahbəltıdır. Jol olmadıgından by ağaclar ixrac edilməyir.

Byrada (satsı üçün kara mal tərətməq mənasında) sənəje maldarlıqı jokdyr. Cahan və vətəndə muharəbələri zamanında, kara mal mikdarsı çök azalmışdyr. Laqin axırncə 2-3 il içərisində maldarlıq umumiyyətlə bərpa olmaqdadyr qı, aşagədəqə-rəkəmlər də byny qəstərar:

	1912	1921	1926
Atlar	5385	3040	8055
Kara mal	40472	37004	40139
Qal	26850	20802	23643
Koyn	216799	32705	310727
Qeçi	17683	4088	13735
Eşşəq	2608	1108	1498

By rəkəmlərdən qərulduqu uzra kazada maldarlıq axırncə 2-3 il içərisində jəlbənz bərpa olmaq ilə kalmamış, hətta bir pa-ra cinslər hərbdən əvəli mikdarsı belə qəçmişdyr. By qəstərarı qı, təbii şərtlər maldarlıqın inqışafı üçün tamamilə əl verişlird. Cədvəldən qərulur qı, kazada iş (çəqici) həjvanlardan equz' və qal jəlbəlmışdyr. At əzdyr. Joynçylykla ən çök məşgyl olanlar kazaja Dağıstandan qəçən ləzərlird.

Mejva bağları duzqun syratda beləşdurulməmişdyr. By bağ-larda mejva ağacları və mejva vərmajan ağacları və uzum tənəq-ləri ilə katışmışdyr və gejrı muntəzəm syratda aqılmışdyr. Mejva-çilliq təsərrüfatda bejuq bir jərdəm təşqil edir. Hər il bir çök mejva ehtiyatı biriqdirilir. Laqin əlvərişli nəkliziat vasitələri olma-dıgından by mejvalar ja qurujurlar, və ja çök yəzı sətəlr.

İpəqçılıqda Şəqi kazası jəlbənz Azərbaycanda birinci jeri dytməklə kəlməjor, o butun Şyralar ittifaqında qərəməli bir jər dytyr. Şəqi şəhərində əvvəllərdə 1760 ton kyry barama işlənirdi. By mikdar baramadan 400-500 qilogram xam ipəq 160 ton sarto-yıdyr və gejrı by qibi ipəq kəlkərlər əlbəndə. Həli-həzərdə 6 ipəq zavdy milliləşdirilmiş və devlə tərəfindən işlədilməqdədyr; by zavodlarda 460 dənqah vardır. By zavodlarda iqi nəvbədə təxminən 2000 nəfər işçi və kylylykçy işləyir. Devlət zavodları, bir il içərisində 160 ton xam ipəq çəkərlər. Devlət zavodlarındən başqa 15 artel çəlməkdədyr, by artellər orta hesabla 12800-qilogram xam ipəq çəkərlər. İpəqi işləməq üçün 600 nəfərdən ibarət kystarlar ittifaqı təşqil edilmişdyr. İpəqçilik hələ qı hərbdən əvvəlqi normanın ancak 35 prosentinə çatmışdyr. İpəqçiləri

tamamilə bərpa etməq və inqışaf eldirməq vəzifəsi Azar İpəq muassəsi və kazanın təşqilatları qarşısında dyməkdədyr.

Həli-həzərdə Şəqi şəhərində texnikanın son tərəkkisinə yj-gyn olarək 600 dənqahlı bir ipəq zavody tiqlməqə başlanmışdyr. By zavod dunjada ən bejuq bir ipəq zavody olacaq və by-rada 2000 işçi çəlməkdədyr. By ipəq sənəji'səhasında soz jəqki bejuq bir muvəffəkiyyət oldygy qibi, işsizliq də ortadan kər-dəracakdyr.

Pambək, tutun, qanaf və gejrı qibi xüsusi ziraətlər axırncə 2 il içərisində kazada qeniş syratda jəlbəlməkdə və oldyke əhə-miyyətli kazanc verməqdədurlar. Qənçuluq Şəqi kazasında aşagə düşmüşdyr. Şəqi qənçuları Tiflis xarəzlərin qeçi pənə qunu ilə tə'min edirlər. Bynlar Şəqiddən hər il 130 tona kadar pənə qənu əlbərlər. İşlənmış qeçi və koyn qənu çök az mikdardadyr.

Xalçaçılıq kazanın Kytkaşen rayonunda Dyrıca, Kalacək Kəmarəvan qəntlərində və həmçinin uçuncu rayonın Baş-Dasağı qəntində çök jəlbəlmışdyr. Vətəndə muharəbəsi zamanında by sənət düşmüşdü. Dyrıca xalçası qəşifjəttə Kyba xalçasından qeri kəlməz. Kazak və Karabəq xalçaları isə daha çök jəxşədyr.

Kəzanın dəmir jolyəndən yzak, cam at jəşajan 120 nektəsi vardır qı, by nektərlərdən dəmir jolyına ən jəkin olanlar 40 qio-metro məsafədə, yzak olanlar isə 80-100 kilometr məsafədədyr.

Şəqi kazası əsas e'tibarsı ilə mustəhlik bir kazadyr. Bir para qəntilər barama, çəltiç və duju sətərlər. Kazanın ixracatı ipəq sənəji mə'myatlə jyn və fəndəkdır. Camaat üçün başlıca bazar-lar Şəqi və ağdaşdyr. Əzak və jem məhsulətlərin jəri kijnatli, kismən xarici bazarlar tərəfindən, laqin başlıca by qibi məhsulətlə-n qənardan az qətilmişlə tə'jin olınyr. Byna qərdə bir həl-tə və ja aj içərisində kijnatlır oldyke çök dəjisir.

Camaatın başlıca ehtiyacına qəlinə ony deməliq qı, butun Azərbaycan oldygy qibi byrada da qənt təsərrüfatının jəşəj-şə və inqışafında ən muhəmm rol oınjan faktor—syvarma məsə-ləsidir. Byna qərdə da qənt təsərrüfatını jəşəltməq üçün Kanig (Alazan) Əjri Tyrvan çəllərindən kanallar çəqərəq zəngin Tyryt və Sarıca çəllərinin syvarma jəlahisəni həjata qəçirməldir. Kəza camaatın istəhsal kuvvatını pçy edən, sellər ilə mubarəzə işini səmərələşdirməq bərasində hequmətdən qəmaq qəzəjir jollars. Mu-vəssələ jəxşəbləmədən kəza e'z təbii zənginliklərini inqışaf eldirdə bilməz. Kəş zamanında camaatın dəmir jolyəndən (Jevlxənd) tamamilə əlakəsi qəsilmış oluyr. Jevlxənd Şəqijə kədr əmtia nəklı xarəz, Jevlxənd Leningrada kədr olan xarədən bəha tamam oluyr (Jevlxənd Şəqijə kədr 1 qilogram juqun dənqəma xarəz 4-5 kəpiq dytyr) byna da səbəb jəxşə Şəssa joly olmamamışdyr. Məvcy ol-an jol arass qəsilmədən tə'mir olınyr. Laqin by tə'mirə o kədr xarə

qədər qı, saxsəyə verə-verə çəkkər misin bahası" zərbi məsələ tamamilə doğru olur.

Axırncı söz olaraq Şyralar hequməti zamanında əldə edilən muvəffəkiyyətləri qəstərməyə lazımdır: təsərrüfatın 70 prosenti istehlaq kooperasiyasına və 30 prosenti qənt təsərrüfat kooperasiyasına daxil edilmişdir. İpaqqılıq 30-35 prosent mədarlılıq isə 100 prosent bərpa edilmişdir. Şəqida 850 at kувvatında bir hidroelektrik stansiyası açılmış və şəhəri çəmə sularla tə'min edən su qəməri qəçilmişdir. Qış çajında jarı bənd və haman çaj üzərindən Zakatala-Şaqi jolynda bir qərpü kыryılmışdır. İstər şəhərdə və işsiz qəntlərdə baş dəndərici bir sur'ətlə məqəblər tiqilir. 250 jataklılık rajon xəstəxanası və bir çək gejriləri kыryılmışdır.

10. Kyba kəzası.

Kyba kəzasının umumi sahəsi 6663,7 kvadrat kilometrə olib, Azərbaycanın şimal bycagında bylynməkdədir. Şimaldan Dağıstan cumhuriyyəti, cənubdan Şamaxı kəzası, cənub gərbdən Şaqi və Qejeçaj kəzaları, cənub şərkədən Kyba kəzası və şərk tərəfdən Kaspi dənizilə hüdudlanmışdır. Kolları ilə Kyba kəzasının bütün gərb və cənub gərbi tərəflərini əhatə edən baş Kafkas sıra dağları kəzanın Bazar duzu nəticəsində 4484, Tygan topasında 4130, Şax dag topasında 4245 metro juqsəqliqə çətir. Sonra by sıra dag aqalır və Baba dagda 3580 metroja kədar düşür. Byradan sonra 2000 metro juqsəqliqdə Altı agac qəndi jəkiyəndə Cibrara kədar jenidən aqalma hiss edilir. Baş sıra dağlardan Kaspi dənizinə doğru nisbətən bir mustəvi eniş qədər (Kyba rajony), by anışda Kyba şəhəri, Kysar qəndi və gejriləri vardır. Sonra ən juqsəq nəktəsi dənizdən 1065 metro juqsəq olan by eniş, enli bir uçbyaq şəqlində olan və „Kysar duzanqahı“ adlanan Kaspi civarı arasında kыrtılır.

Toprak bərasində Kaspi sahili çajları çəquntusundan (Allydi-al çəquntudan) ibarətdir. Bynların arasında bejuq battaklara da təsadüf olınır. Kaspi sahili boynca Baqə kəzası jəkiyəndə isə şoran toprak zollar yzannməkdədir. Aralıkdan sonra baş Kafkas sıra dağları istikamətində sıra ilə aşagədaqə zolaklar vardır: boz toprak, açık konur meşə və qulumsu dag-çəmən, dag-lyndyra toprakları. Bitqilər əlmi də həmçinin Kaspi sahilində Kafkas sıra dağlarına doğru zolaklar şəqlində by cur duzulmuşlardır: aralıq boynca kымlyk və jəvəşanlık zonası yzanır. By zona Kaspi dənizi sahilində dər kым, bataq və sy bitqiləri zolakları ilə kыrtılır. Sonra daha jykarədə aralıq boynca meşələr zolagə, qəniş dag meşələri zolagə və daha jykarədə sıra dag daragə boynca Şybalpiq və alp çəmənləri yzanır. Kyba kəzasının iklimi, Fiky-

rovşığı qərə bejuq Kafkas ikliminə daxil olib: Xaçmaz rajony və Kyba rajony olmağ üçün iqi rajona təksim olınır. Xaçmaz rajonunun karakterik xəttləri belədir: aralıq, dəniz sahili, meşə zonası-çəlluq olib, jəgmyr mikdarsı 300-400 millimetrodır, illik otra temperatur da 24°-dur. Kyba rajony Xaçmaz rajonundan daha az istidir. Laqin daha çək rutybətilir, jəgmyr mikdarsı 400-600 millimetrodır, illik otra temperatur 1°-12° arasında dəjışilir, omplitydası 25°-dur. İlin mevsimlərinə qərə otra temperatur və vətəqəsi devri içərisində by temperaturın məcmeyi Kyba şəhəri üçün by cur dəjışilir: kışda 0,3; jəzda 8,8; jəyda 21,0; pəjəzda 10,9; pəjəz əqini devrinə (IX-XI,II-VI ayları) 2290; jəz əqini devrinə (IV-IX ayları) 3121-dur. Vətəqəsi devri içərisində jəgmyr mikdarsı millimetrolə hesabə ilə: Kyba üçün kışda-81, jəzda-115, jəyda 146, pəjəzda 218 dur. Pəjəz əqini vətəqəsi devrinə (IV-IX)-486 jəz əqini vətəqəsi devrinə isə (IV-IX) 334-dur.

Kyba kəzasının nüfussy, 1928-ci ilin 17 dekabr nüfussı siyahısına qərə, 188204 nəfərdir. Bynların 16.543 nəfəri şəhər camaatıdır; bynyn da 13256 nəfəri Kybada, 1994 nəfər: Kysarda, 1293 nəfəri da Xaçmazda jəşəməkdədir.

Əqinçilik kəzədə qəhnə usyllar ilə aparılməkdədir: iqi taralıq sistemi çək jəşəlməşdir. Toprak-xəş və qənt ilə becərilməqədur. Qənt və məşən az mikdardadır. Kəzədə Kyba şəhəri jəkiyəndə iqi aqranom mintəkəsi olib, by mintəkələrdə har cur qənt təsərrüfat məşəni vardır. By məşənlər az bir icrətlə qəntilərə qirajə verməqəddirlər. Kəzədə biri Xaçmazda və o biri Cərxə stansiyası jəkiyəndə olmağ üzə iqi Şyra təsərrüfatı vardır. By təsərrüfatlar qənt təsərrüfatının jəşəşləşdirmək işində qəntilərə qəməq edirlər, əqmaqdan ətru ycyz kымalla bağlar üçün material və bəstanlar üçün toxymalar verməqəddirlər. Kəza toprak şə-basına bitqiləri mühafizə şə-bası təlimatçısı təhqim edilmişdir. Bynyn vəziləsi əqinləri cur-bə-cur zərə verənlərdən və azarlardan koryməkdədir. Kəzanın bütün topragə 665 min heqtardır, bynlardan əlverişsiz topraklar-162 min heqtar, əlverişli topraklar isə, 503 min heqtardır. By topraklar by cur təksim olınır:

Əqin	215 min heq	bynlardan syvarsən 52 min heq.
Öllək, əruş və qəlylyklar	158	
Bitqənaq	37,0	12
Məşə	78,0	
Məlləqəna və bağlar	18,0	meşə bağları 13

Kyba kəzasında bygda, arpa, çəltiç, bəstan bitqiləri, tarla kartofy, texniki bitqilərdən isə-tütün, qəndir və qənaif əqirlər. Axırncı illərdə texniki bitqilərin əqini artmışdır. Qənaif və qəndir Anag rajonynda, Kmsl qəndində əqilir. 1925—26-cı ildə 44 heqtar və 1926—27-ci də isə 76 heqtar qənaif əqilmişdir. Tütünün inqışaf üçün-əlvərişli şorlar jəkiyər, ona qərədə tütün əqini azalməkdədir. Kəzədə 33 dənə məşən şirqəti təşqil edil-

mişdir. By şirətlər həm öz üzvlərinin və həm gejr qəntilərin toprakların ucuz kiyimlə məşin usul ilə işləyirlər.

Kəzadə jer kyrylyş işi aparılmıkdadyr və 1927-ci ilin 1 oktyabrına kədər kəzanın 32200 təsərrüfatından 2789-nda toprak hesabə alınmışdyr.

Son illərdə kəzadə kollektiv təsərrüfatın çox inqışaf etməkdə oldygy qəurlmaqdadır. By kollektivlər başlangıcında məşin şirəti şaqli almışdılar. Ləqin qet-qədə daha ali tipdə birləşmələr halına (elliqə toprak becərmə şirətinə, qənt təsərrüfat arteline) çevrildilər. Hali-hazırda 23 kollektiv təsərrüfat vardır.

Kəzanın başlıca maldarlık rayonları: Konak-qənt, Anıx və Həzrə dəjirəsidir. Maldarlık jaxşy bir syratdə inqışaf edir. Byna 60000 heqtar sahəli jaylaklar qəmaq edir. Kəzadə cəmlətanə 8700 heqtarlık kəşlaklar da vardır, ləqin bynlar bəs dejidur. Ona qərə də Kyba kəzasının maldarları Şamaxı kəzasının kəşlaklarından istifadə edirlər. Şamaxı kəzası maldarları isə Kyba kəzasının jaylaklarından istifadə edirlər.

Kəzanın umym kara malı 1926-cı ildə 509106 baş idi. By mikkdar ajr-ajrə mallar arasında by cur təksim olynur.

İri byjnyzly mallar (kara mal)	144381 baş
Xırda " " " "	335815 "
At " " " "	27104 "
Kalan mallar " " " "	2806 "

Camaatın ev hejvanları ilə təmin olynması by curdur: hər 100 qənt təsərrüfatına, 1926-da hər bir cinsdən 1580, koyn 999, iri byjnyzly mal və equz 448, at-81, qeçi-33, donyç-5, eşşaq-4.

Kybada, Xaçmazda və Dəvəçidə bəjtarlık mintəkəsi vardır.

Kəzanın iktisadi həyatında bağçəşli qərquşmli jer tytur. Və jykərdə səjləndiqi uzra bağçəşli inqışaf xususynda Kyba kəzası Azərbaycanın birinci jeri tytınmaqdır. Təxmini mə'lumatə qərə, hərbdən əvvəl Xydat, Kysar çay, Dəvəçi, Xaçmaz stansiyalarə vasitəsilə 16000 ton təzə alma və 3200 ton arməd kaxı ixrac edilmişdir. Hər 16 qilogram təzə almanın kiyiməti ən az 1 manatdan və hər 16 qilogram kyry armədin kiyiməti də ən az 1.5 manat hesab etsəq (hərbdən əvvəlki kiyimə), o zaman butun ixracatın məcmiyə təxminən 1.300.000 manat edər. By jeqyn kəzanın umymı balansında oldyca bəjuq bir mikkdardır. Kəzadə meyvə bağlarının sahəsi 1300 heqtardır, həf heqtardan orta hesab ilə 2880 qilogram təzə alma və arməd qəturulur.

Kyba kəzası təbii şərtləri e'tibars ilə, doniz uzundən olan juşəqiliqindən asılı olaraq bir çox mintakalara ajrılır, başlıca meyvəçiliq sənəje okrygy dag ətaqi mintakəsi olan Kyba şəhərində, Amsar, Nuqədi və Rystov qəntlərində və kismən Xaçmaz dəjirəsindədir. Umymijətlə syvarma üçün lazəm olan sy qafı mik-

dardadyr. Ən artıq jəjdə syvarsılır. Ən çox meyvəçiliq rayony açkə konyr toprak olan mutəkədadur. By mintəkənin topraqı çox kalın və çox münbitdur.

Avropa cinsindən olan meyvə ağaclarının sahəsi umymı sahənin az bir prosentini təşkil edər. Jerli almalardan ən çox jəjətlər kəş almalara olan: sarı-tyrş cərhacəş jeyi cənt, şirən qəzəli, əhmədi almalardır. By almalardan başlıca və əsas xususijətləri bynların yzın zaman kəlmələri və muxtəlif azarlara çox davamlı olmalarıdır. Jerli armədlərdən ən çox jəjəlməş olan cinslər: nar arməd kəkməzə, işpiq, abas bəji armədlərdir. Armədlərin çox hissəsi kyrydyr. Byndan başka arməd baqmazı da kəjərlər. Umymijətlə meyvə bağları həç bir syratlə becərilməjir, bağlar ejni zaman çəməni və otlaqdırlar. Çox məhsyl olan illərdə bydakların altna dəjak kəjəmdən başka həç bir mualacə və kylyk edilməjir. Meyvələr ibtidai bir syratdə jəgələr, bynyn nəticəsində meyvələr zadələnir. Meyvələr topraga kəzəlməş çyxrylarda saklanılır.

Kyba kəzasının aralık rayonunda meyvəçiliq bir o kədər sənəje karakteri almamışdyr. Byrada əzqilin bəjuq iktisadi əhəmiyyəti vardır. Əzqiliqilən ən artıq: Dədəli, Axtala, Karacalı, Şərif abad və Babalı qəntlərində jəjəlməşdyr. Əzqil ixracatı oldyca bəjuqdur. 9000 kədər təsərrüfat jəlnəz bağçəşli ilə dolandır. Meyvəçiliq məhsylatı təzə və kyrydylmış halda Syralar İttifaqının iri şəhərlərinə və kismən xaricə qəndərilir. Ən çox arməd kyrydyr. Kyrytma texnikası ibtidai bir syratda olı oldygyndan armədlərin bir o kədər ixracat əhəmiyyəti jəkdır.

Çox hallarda meyvə hələ qı. ağac üzərində iqən satılır. Byndan xususijətlər istifadə edirlər, tacirlər malijə qucu az olan bağçəşlərə, onların pyla çox ehtiyacını oldygy zamanda, jəni kəşdə və jəz başlangıcında bərcəş pyl verəraq onları əzərlərinə kyl edirlər və meyvələrini ucuz kiyimlə əllərləndirirlər. Axırncı illərdə devlat təşkilatları və qənt təsərrüfat kooperasiyaları xususijətləri tacirləri sikkəşdərbə sistematiq syratdə kyry və təzə meyvə tədariq edirlər və by syratlə bağçəşlərin əz məhsyllarını ən əlvərisli kiyimlə satmalarını təmin edirlər. İxracatın ən çox hissəsi Moskva, Leningrad, Baq və Syralar İttifaqının gejr şəhərlərinə qədir. Xaricə ancak umym məhsyl 20 prosent qəndərilir. Xaricə qəndərilən mallar xususijətlər standart syratdə kəblənməkdədir. Cinslərin jəjəşləndirilməsi üçün çox az təsərrüfat çəlbər. Jerli meyvələrin ixracat kiyimlərlərinin artmasına, əmtiənin jəşy syratdə kəblənməməsi və jerli nəklizə jəllərlərin pis halda bylynməsi mane oluyr, nəticədə də mətəin ixracat kiyimlərinin bəjuq bir hissəsi kəzə daxiliində nəklizə xaricəna qədir. Kəzadə alma, arməd və əzqildən başka hejva, zəgal, əriq, koz və gejr də çəkdır.

Son zamanlarda bağçılar ştiller ilə Kyba qənt təsərrüfat texnikımy öz calaklıklarından təmin etməyə başlamışdır. Kəzad bağçılığə juqsəltməq üçün kəza toprak şəbəsi nəzəndə bağçılık mütəxəssisi vardıy. Byndan başka Kybanın jəklənibgəndə meşə ağacları calaklıkları kyrylmışdır. Byny kyrandan 5 il sonra 11 heqtar sahə dytəcabə təsəvvur edimşdur.

Bağçılık jəlnəz bağçə qəntilərə dekil, kəzanın kalan camaatına kəzanc verir, çunqu meşvələri toplanan zaman onları kabla-jəndə nəkl edəndə işçilərə və nəklitajə olan tələb artır.

Kyba kəzasının 75 min heqtar meşəliqindən 39 min heqtar təmiz meşədur. Meşə təsərrüfatına nəzarət və by təsərrüfat idarə etməq işi kəza meşə idarəsi tərəfindən aparılır. Meşə idarəsinin inəlymatına qərə 1926—27-ci təsərrüfat ilində 1892 kvadrat metro meşə satılmış və haman zaman içərisində 630 kvadrat metro meşə müftə byrakılmışdır. Meşə təsərrüfatının 1926—27-ci ildəki geiri saf qəli 40080 manat olmuşdur.

Kyba kəzasında iri sənəje obyektlivləri çək dejidur. Bynlər aşəbədaqlardıy: 1) Xydatda Azərbaycan meşə trestinin boçka zavody, by zavod mexaniki muhərrirlər ilə işləməqdə olyb, byrada 140 işçi və kylylykçı çalışır; 2) bəlik vətaqələri; 3) Kyba kəzası teritoriasından qəçən şollar sy qəməri (byrada 232 işçi və kylylykçı çalışır); 4) Xaçmaz da konserv zavody, jəj mevsimində byrada 90 işçi və kylylykçı çalışır; 5) Kyba hidroelektrik stansiası; 6) Kyba sy qəməri 7) Tulaqaran jerli təsərrüfat şəbəsinin meşə zavody, by zavod mexaniki muhərrirlər vasitəsilə işləyir; 8) Ky-sar və Dəvəçi elektrik stansiyaları.

By səbjən sənəjdən ən irisi bəlik vətaqəlidir. Kyba kəzasında 14 bəlik vətaqəsi vardıy. Bynlardan 12-i devlətə və 2-si xusysi şəxslərə əjidur. Devlətə əjid vətaqələr bynlardıy: Jəlamə rajonyn'a 5 muəssəsə vardıy, av zamanında by muəssəsələrdə 2056 nəfər çalışır, Xydat rajonyn'da 5 muəssəsə olyb bynlarda da 2056 nəfər çalışır, Xaçmazda 2 muəssəsə olyb 793 nəfər çalışır.

Bəlik avı mart əjəndən başlajb jyn əjəna kədər davam edir kalan zamanlarda vətaqələrdə 300 nəfərə kətlər adam çalışır.

Kystar istehsalatı arasında birinci jeri xalçaçılık tytyr. Kyba kəzasının xalçaları nəziq və sək olyb işinin jəxşılığə və nəkslərinin qəzəlliqlə məşhyrdy. Xalça tokyucylar səlməjan bitqi bəjələr və xusysilə kəzəl boja (Mərenə) işlədirilər. By bitqi kəzadə hələ qi, qəhnə plantasjadan kəlməşdyr. Kyba kəzasında tokyanan xalçalar çək bejuq olmajb 3×4 və 3×5 metro ölçüsündə olyr:

kəzadan xalçaçılığın başlıca mərqəzləri Dəvəçi, Rystov və Anəş rayonlarıdyr.

Rystov və Konak qənt dəjirasında symax və palas tokyjyrlar. Laqin qənt-qədə bynların jərlərini xalça tytyr, çunqu xalça çək kəzanc-verir. Albənan ticarət patentlərinə qərə, Kyba kəzası Bəqənb nəzərə almaz isəq Ələncədan sonra içinci jeri tytyr. Ticarətin çək hissəsi hələ qi xusysi şəxslərin əlindədur, laqin devlət və kooperativ təşkilatlar qənt-qədə xusysi ticarət şəbəsdərbəz bəzərlə ələ alırlar.

Bütün ticarət muəssəsələrinin əmtia tədavili 1925-26 ci ildə 3.500 min manat içən, 1926-27 ci ildə 4000 min manat olmuşdyr. Bir ildə əmtia tədavulunun by juqsəlliği, xusysi ticarət əmtia tədavulunun alçılması və istehləq kooperasjasının artması hesabnədyr. İstehləq kooperasjasının əmtia tədavulu 1925-26 ci ildə 1008455 manat edir, 1926-27 ci ildə isə ilıq hesabata qərə 1500000 manat olmuş, jəni bildiricə nisbətən 50% qəçmişdur. Mərqəzlaşdırma kəjdəsə ilə vəriqi vərən devlət və kooperasja təşkilatlarının tədavulu byrada hesabə alınmamışdyr.

Ticarətin inqışafı və əmtia tədavulunun juqsəlməsində nəklitajə jolları bejuq rol oınajır. Jol qəçılması işinə Mərqəzi kərajja Komitəsi və şossa idarəsi iştirəq edir. By işə jərlə camaat da bejuq jərdəm qəstərməqdədur.

Kyba kəzası teritoriasında umum itifaka əhəmiyyətli olan içi şossa vardıy qi bynlar da: Kyba-Xaçmaz və Kysar-Xydat şossa jollarıdyr. Cumnyriyyət miklasından əhəmiyyətli olan şossa jolları 4 olyb, bynlar: Kəzəl byryn-Jəlamə, Kyba-Kysar, Xaçmaz Məxəjlovka və Kyba-Nuqəd şossalarıdyr.

Ələncədan dərəsi uzarılı qəçilən jol kəzanın iktisadi həjətində bejuq rol oınajacakdyr. Bejuq kəza mərqəzini ən yzak jərlər ilə və həttə Şamaxı ilə birləşdirəcəqdur.

II. Naxçıvan Sosialist Şəra Cümhyriyyəti.

Naxçıvan Sosialist Şəra Cümhyriyyəti Araz çayının sol sahilində olyb, Azərbaycan, Ermənistan sosialist Şəra Cümhyriyyətinə daxil olan və 20-35 qilometro yzanan, Zəncəzır kəzasının dər koridory ilə ayrılmışdyr. Naxçıvan cümhyriyyətinin sahəsi 5987,6 kvadrat qilometro olyb, 3 kəzəja ayrırlı qi, bynlar da: Naxçıvan, Ordubad və Şəryr kəzalarıdyr (Şəryr kəzası şimal qərbəddur). 1926-cı il 17 dekabrdaqi nüfys siyahısına qərə Naxçıvan cümhyriyyətinin nüfys 103600 nəfər olyb bynların 13236 nəfəri şəhər və 90364 nəfəri qənt camaatıdyr.

Naxçıvanın jər arizələri cür-bə-curdur, by səbəbə qərə də Naxçıvanın aralıq dag ələqi və dağlık olmaq üzrə uç rajona

ajırmak olar. Naxçıvan teritoriyasının böyük hissəsi aralıqdır. İklimi kury və kontinentaldır. Jəgmrə azdır. Bynın səbəbi ələnin dənizdən yzak və dag təpələri ilə əhatə edilmis olmasıdır.

Naxçıvanın aralıq hissəsinin iklim şəraiti kilməti bitqilərin yetişməsinə əlverişli olmaqla barabar camaata məhv edici bir təsir edir. By rajonda camaatın deməq olar qı, 100 prosent kizdirməlişdir. By rajonda iyıl və avqystda temperatur selsila 30°-40°-ə çatır, və by səradə heç jəgmrə olmaır qı, iğinci daglık çöl rajonynın iklimi ildykca saglamdır. Camaat bağçılık, ipəqçilik və kismən maldarlık ilə məşğyldyr. Üçuncu daglık rajonynın iklimi tamamilə saglam olyb, camaatə jəlnəz maldarlık ilə məşğyldyr. Byrada şaxta çök zaman selsi ilə 25°-ə çatır.

Naxçıvan cumhıyriyati toprak e'tibarilə də uç mintəkəyə ajrılır: aralıq mintəkə—açıkrəng toprak rajony, dag ətaqi mintəkə konıy toprak rajony, daglık mintəkə isə şahbəlt rəngi toprak rajonydır.

Naxçıvanın deməq olar qı, butun teritoriyasından yzynyına və eninə çajlar akır. By çajların bir çök kolları vardır. Ancak butun by çajlar dag çajları oldyklarındən sənjə əhmijjətləri olmamakdan başka syırmak və toprakı islah işinə də jaramazlar. çünqə bynlardan çökündə ilin isti mevsimlərində, aqın uçun sy lazımlı oidygy zamanda sy çök az olyr. Ancak Naxçıvan ilə İran arasında 190 qilometro yzynylykdağ hudyə boynıca akan araz çə-jə istisna təşkil edər. Ancak çajlardan ələqin qənt təsərrufatında əhmijjətləri olanların başlıcaları: Arpa çajı, Naxçıvan çajı, Əlinəç çajı, Cəhri çajı, Əfilan çajı, Quqı çajı, Ordıbad çajı və Aky-lis çajıdır.

Ələqin əsas çajları heqvəsində daha çökdan bəri 4 mirab-lik əmələ qəlmişdi. Şaryr rajony Arpa çajından syvarılır, Arpa çajından bir çök kanallar qəlmişdir qı, bynlardan iğisi muhəndis tipindədir. Butun Şaryr kəzəsində 15200 heqtar jer syvarılır. Naxçıvan rajonyndan 13000 heqtar səhə, Naxçıvan çajından qəlmiş kanallar ilə syvarılır. Əlinəç çajı ilə 3200 heqtar jer syvarılır. Ordıbad rajonyndan 8720 heqtardan artıq bir səhə, Ordıbad çajı, Akylis, Dırnis, Çananab, Aza çajlarınn syiy ilə syvarılır. Byndan başka ələqin syvarma sisteminə Araz çajına kurylmış sy nasosy, 110-dan artıq qəhriz, qəllər və təbiə sy xəzənləri daxildir.

İnkilabdan kabak Naxçıvan, iktisadi nəkteji-nəzərdən oldykca muhumun bir ələqə idi. Ələniş syratda inqışaf etmiş olan pambəqçılık, ipəqçilik, bağçılık, uzumçuluq çaltıçiliqi ələqin qələcəq iktisadijəti üçün bejuq ymyd verirdi. Ancak əz aralarında sulh ilə jəşajan millətləri bir-birina düşmən edib jəşajış təbiə jolyndan çəkəran və bir çökərləni jyrdərləni byrakıb kəçmaga məcbyr edən milli mübarəzələr hamən ymydları pyça çəkərmışd. Musavətçə-

ların və daşnakların nəfərtli və dağdış işlərinin nəticələri dağ-ılmsı by ələqə indiyə kədər qərulməqdədir.

Ancak Şıra hequmati kurylandən sonra ələqədə sağıtlıq və is-tehsalat kuvvələrinin bərpası başlanmışdır. Şıra hequmati zə-mənədə ələqin xalk təsərrufatını bərpa etməq jolynda çök iş-lər qərulmuşdur. Ləqin qəruləcəq işlər, hələ qı, çökdyr. 1924-cı ildə ələqin 42 min heqtar səhəsi əqilmişdi 1925-26-cı ildə isə aqın səhəsi 50 min heqtara musavi idi və by syratla əvvəlqi ilə nis-bətli 20% artmışd.

1925-26-cı ildə 50 min heqtar səhə əqinlər arasında by cür təksim edilmişdi:

Bygda	33,3 min heqtar
Arpa	6,3 " "
Pambək	6,1 " "
Çəltik	0,3 " "
Bostan	1,0 " "
Kalan bitqi	3,0 " "

Son illərdə kara məl mikdarı artmaqda və byna daglık ra-jonynın çök qəzal çəməni qəməq etməqdədir.

İllər	Qeç	Əqur	Qıl	İnaq	Qılaş	At	Dəvə	Əşqə	Kojın	Cumla- tım
1924	22862	10502	1969	9245	3268	1693	434	3700	52608	106641
1926	33328	10406	1738	8329	2892	1746	402	3872	71375	131298

Pambək Naxçıvan və Şaryr kəzəsində aqılır. Pambəkçilik qənt təsərrufatında və ələqin iktisadiyyatında bejuq rol oyna-məqdədir. Həli-həzrədə Naxçıvan cumhıyriyatında texnikanın son tə-ləblərinə yjyın olarək 2 devləti pambək zavody kurylmışdır. By zavodlardan biri Naxçıvan şəhərində, o biri isə Şaryr kəzəsində mərəqəzi olan baş Norəcəndədir.

Hərbdən əvvəl uzumçuluq xusysilə Naxçıvan kəzəsində ildən ilə artaraq uzum bağları 2200 heqtara çatmışd. Ordıbadda uzumçuluqun çök inqışafına boş toprakın və syvarma üçün lazımlı olan syıyn olmasınə mane olmuşdy. Həlbı by rajonyn toprak və iklim şərtləri ən kilməti cins uzumların yetişməsinə əlverişlidir.

Araqçılık və çaxırçılık qəniş syratda inqışaf etməmişdi. İn-di tədris ilə olsa da uzumçuluq bərpa ediləməqdədir. Arağçılık və çaxırçılık isə tamamilə düşmüşdür.

Naxçıvan Qəjbirliqi qənt təsərrufat kooperasjası 1927-ci ilin jəzində Naxçıvan şəhərində ispirit zavody kurymaga və təchiz et-məqə başlamışdyr.

Naxçıvan cumhıyriyati hər bir kəzənlərlə ilə çök zəncındır. Byrada kuryşn, ququrt, arsənk, mis, ququrt kolçedən, dyz, daş qəmur, rafit, azbest və gejrilləri vardır.

Hələ qı, elqanın istehsal sənaye'i dyzdan ibrətdur. Hərbdən əvvəl Naxçıvan dyzyna bejuq bir tələb jək idi. Laqın Kylin. O i'n və Qaqəzman dyz jatakları Turqijjo qeqdiqin sonra Naxçıvan dyzyna tələb çəkəldi və hali-hazırda Naxçıvan dyz mə'danları Zakafkasijada jeqənə daş dyz mənbaidur və byna qorə də bejuq əhmijət kazanmışdyr. Baq dyz qəllərindən çkarsəlan dyz isə jaxşə cins olmajbə kara mallara jədirməqə jaramaz. Naxçıvan elqəsinin dyz sənaye'i iqi mə'dən tərəfindən təmsil edilmaqdadur. Bynlardan biri Lenin adına oləndy qı, by, Naxçıvanın şimal-gərbi tərəfində 11 qilometro məsafədədur, o biri isə Naxçıvanın jənə şimal-gərbi tərəfində 20 qilometro məsafədə, Syst qəndi jəkənəndə 26 kommynalar adına oləndy.

Naxçıvan elqəsində ipaq sənəjinin zəncin qeqmişə vardy. İklim şərtlərinin yjynlygy da ipaqçılıqın inqışafına qəməq etmişdur. İpaqçılıq xususilə Ordybad kəzasında inqışaf etmişdi. By sənətlə Naxçıvan kəzasə qəntilləri də məşğyl olmışdyr. Hali-hazırda ipaqçılıq inqışaf ağır qədir. Çünqə milli mubərazələr zamanında deməq olar qı, tyt ağaclarınn hamss tələf, edilmisdi. Hali-hazırda Ordybadda 6 dənə ipaq zavody işləyir. Grenaz stansjəsə olyb, tyt şitilləri calakləklər də kyrylməkdədyr qı, camaat byradan tyt şitilləri ala biləcəqdyr.

Naxçıvan cumhyriyyəti cəğrafı vəziyyəti nəticəsində hərbdən əvvəl oldygy qibi, indi də Zakafkasija və butun Şyralar ittifaqının İran ilə olan ticarəti üçün transit bir elqədur. Ələqə İran və Turqijə hudydlarında bylynyr isə də, ancak ticarət başlyca İran Azərbajcanə və Baqə xanlyqə ilə aparılmyş və aparılmakdədyr. Turqijə ilə isə Naxçıvan cumhyriyyəti vasitəsilə deməq olar qı, heç bir ticarət aparılmayır.

Aşağıda qədvəl məqtəb şəbəqəsinin və tələbə mikdarının elqədə nə cürə artdəynə qəstərir.

İLLƏR	MƏQTƏBLƏRİN ÜMY. MI MIKDAR			TƏLƏBƏLƏRİN MIKDAR		
	1 dərəcə	İl dərəcə	cumlanans	oglan	kız	cumlanans
1920-21	74	—	47	2021	419	2440
1925-26	78	5	83	4523	1083	5606

Sihhiyyə işləri hərbdən əvvəlqinə nisbətən oldyca jaxşəlaşmışdyr. Hali-hazırda Naxçıvan cumhyriyyətinə 22 doktor 7 akysərka, 2 diş həqimi, 25 feldşer 9 açarç, 80 qicqə sihihiyyə mə'myry vardy. Hər kazada bir xəstəxana və bir də Naxçıvan şəhərində 150 jataklə xəstəxanasə vardy. Byndan başka cumhyriyyətdə 1 yşək konsyltasjəsə, 2 kəzədrma stansjəsə, 69 sanitar şəbəsi 4 sihihiyyə mintəkasi, 4 feldşer mintəkasi, 5 ambulyatorja vardy.

12. Myxtariyyətli Dağlık Karabag elqəsi.

Adından qerulduqu uzrə, Dağlık Karabag hər tərəfdən dərələr ilə qəsilmiş, dağlık bir elqədur. Dağlık Karabag şimaldan Myrov dağ silsiləsi, gərbi və cənubi şərkə tərəfdən meşəli Karabag silsiləsi ilə hudydlanmışdyr. Karabag silsiləsi butun elqədən qəçəraq və bir çək meşəsiz kollara ajrılaraq pilla-pilla Arasa kədar yzənar. Şərk və şimal şərkə istikamətdə səth səviyyəsi aşağıya düşür və bəzi yerlərdə aralıq qəçir. Butun bynlar elqənin ajr-ajrə mintəkəllərinin hamı reljefə və hamı iklim, toprak və bitqi cihətdən muxtəlif olmasına səbəb oluyr.

Myxtariyyətli dağlık Karabag elqəsinin sahəsi 4160,5 kvadrat qilometro olyb, hamı təbii və hamı inzibati nəktejə-nəzərindən 4 rayona ajrılər qı, bynlər də: Xaçn, Craberd, Varanda və Dəzak rayonlarıdyr.

Xaçn rayony, Xaçn çay vadisində olyb, iklimi mə'tədil -solykdyr. Uzun və tyt qibi bitqilər az olyb hər yerdə də jətişməyir. Craberd rayony, aqıncılıqə əlverişli olan, Tərtər vadisindədur. Mərqəzi Xonəşn qəndi olan Varand rayony reljefi ətibars ilə aralıqə ajiddur. Byranın iklimi isti olyb tyt və uzundən başka pambək də jətişir.

Inzibati mərqəzi Gadrot olan Dəzak rayony jəyda isti olyb, kəşşə mulajim heqtardyr. Elqənin gərbi hissəsinə yzanan Karabag meşələrinin sahəsi 158 min heqtardyr. Elqədə qəstərilən çaylardan başka Gərgər və İnçə çay aktər. Umumiyyətlə elqədə bir çək çəşmələr, dağ çayları və balaca çaylar vardy.

Myxtar dağlık Karabag elqəsinin əhalisi 1926-cı ilin 5 dekabrda qə nufys siyahısına qorə 125159 nəfərdur. Bynların 116934 nəfəri qəntdə və 8225 nəfəri şəhərdə jəşəyir. Ən çək camaat jəşəyan yerlər 5107 nəfər nufysly syşə və 3118 nəfər nufysly Stepanaqətdur.

Əhalinin əsas məşğələsinə aqıncılıq təşkil edir. Dağlık Karabag təxli əqininin ən bejuq dərdi toprak əzlgə və byndan sonra sy əzlgədyr.

1925-26-cı ildə Dağlık Karabagda qənt təsərrüfat ziraəti by cür təksim olınmyşdyr:

Bygda	31,3 min heqtar
Arpa	11,4
Dən	1,1
Çəlti	0,2
Pambək	0,8
Kartof	2,4
Bostanlar	0,3
Gəyri əqinlər	0,9

Jeqyny 48,4 min heqtar.

By syratla daglək Karabagda bygda və arpa təsərrüfatının gejrı qənt təsərrüfatından ustun oldygy ajdın syratda qerulmaqdadur.

Daglək Karabagda 3588 heqtar uzum bagı varydy. Uzum bagları başlıca Varand və Dəzakdyr. Çaxır alçak uzum cinslərinin kajırlır. Jalənz Varandan (Çartoz, Gışə, Aşan, Kız kala qibi) bir para qəntlərdə çaxırcılek jaxş kırılymş olyb, sənaje karakteri daşyır. Arakçylek isə elqədə çök jayılmyş olyb, sənaje əhəmiyyəti varydy. Byrada arak demaq olar qı jalənz tytdan və jalənz az mikdarə uzum cəcəsindən çəqilir. Arak çök ibtidai usyl ilə çəqilir. Tyty bejuq boçkalara doldyryb orada bir neçə vakt gəzğərdilər. Birinci gəzğərmədən sonra dytymlar bir neçə vedədən ibarət olan qiçiq ənbiklər ilə arag çəqməqə başlajırlar.

Daglək Karabagda bir çök əlverişli şərtilər olmagına bakmalar maldarlek inqisaf etmişdir. Maldarlığın əqinçilikə jardəmcə bir əhəmiyyəti varydy.

Daglək Karabagdan hər il arandan jallaga qədən, bir çök sürulər qəçər. Karabag əhalisi də əzlərinin az mikdarə mialarənz by sürulərə katırlar.

Karabag həmişə miniq atlar ilə şöhrət kazanmışdyr. Hali-hazırda atçylek hələ qı agır vəziyyətdədur. Karabag eşşaq ilə tə'min olynmak cəhətindən Azərbajcanda birinci jeri dytməkdədyr. Byrada eşşaq qəntlinin əvazi tapılmayan bir qəqməcisidur. Eşşaq çök davamı, az tələbqar və jəmdə çök kənatqar oldygyyna qərə, arabanın qərə bilməjəcəqi bir çök agır işlər qəruur.

Hərbdən əvvəl Karabagda ipəçiliq çök jayılmyşdy. Laqin muharabə və milli muharazələr by sənəti dagılmışdyr. Hali-hazırda ipəçiliq bərpa olmaqdadyr.

Hərbdən əvvəlqi illərdə Karabagın butun sənaje ipəq e'mal edən zavodlardan və dəjirmən daşə istehsal edən daş sənədranlardan ibarət idi.

1916-21-ci illərdə çök zərər qəran by istehsalatla həli-hazırda ispirot saflaşdırma istehsalatı iləvə olynmyşdyr. Stepanaqertdə bejuq bir ipəq zavody və hidro elektriq stansiyə kırılylməkdədyr. Daglək Karabagda xalça istehsalatı da inqisaf etmişdir, laqin tokyçylyk texnikasında anilin bojasının işlədilməqə başlanmıyş by istehsalatla çök zərər vırmıyşdyr. Devlat bynyyla muharazə edir və anilin bojası ilə bojanmıyş xalçalar kəbəl etməjir. Bynda qərə də xalçaylar bitqi bojalər işlədirilər. Karabag xalçalar (palaslar) ajak altılar, məqiq ilə tokynan tokymlar, xovdan etru dıjundan sonra qəsilmiş saplı ipəq işləməli xusysi xalçalar) çök kırımatlı olyb, jaxş ıxracat əmtiəsi ola bilər. Karabagda kırımatlı mə'dən jataklar da az dejidur. Hələ qı jalənz bir Mehman qumuş-kyrsyn mə'dən jatagynın sənaje əhəmiyyəti ajdınlaşdırılmışdyr. By mə'dən kabakca da işlənmışdyr. By-

nyn jənsində Greq qəndi varydy və greqlər mə'dən işlənməsinin jəniddən canlanmıyşn qəzajırlar. İndiyə kədər by mə'dəndən qumuş çəkərlərdə, by jəklərdə həmin mə'dəndə çök prəsent kyrsyn oldygy muajjan edilmişdir. Şşadan jykarə Tyrsyda alp daq fərməş kırılymşdyr.

Topraqın çök az olmas, syvarılmayn qıfajətisizliqi ilə rabitədar olarək məhsulytn zəifliqi, istehsal və ə'maliyyə sənajinin demaq olar qı jokylygy Daglək Karabag qəntilərinin qəzqinçiq sənəqarlık qibi, qanardan kazanc aktarmaga məbyr edir. Byrada qəzqinçiq sənəqarlık iqı şəqildə olyr: 1) arana qətməq 2) şəhərlərə (Bağja) qətməq:

Əlqənin qəntləri arasında toprak jol və dağ cəğrilər varydy. Jeqanə şossa jol Jevlax-Şysa-Əlqərs jolydyr.

Jevlax ilə Stepanaqert arasına dəmir jol koly çəqməq məsələsi nevbədə dyran məsələlərdən ıdırur.

Xalk məarif məsələsi sur'əli addımlar ilə kabaga qədir. Stepanaqertdə qənt təsərrüfat texnikəmyynın açılması by barədə bejuq bir muvafiqətişidur. By texnikəmydan etru jeni bir bina ləjhə alınmışdyr.

13. Qurdistan.

Qurdistan kəzasının sahəsi 35330 kvadrat qilometro olyb, byndan 275 min heqtar əlverişli toprakdyr. Syvarılmaya ehtiyac olmayan əqin toprağı 31 min heqtar və syvarılan isə 2 min heqtardyr. Jajlek otlaq 78 min heqtar meşələr 98 min heqtardyr.

Qurdistanın kəza mərqəzi jəklərdə təşqil edilmiş olan 434 nəfər nüfussy Ləçdəny. Kəzanın butun nüfussy 51509 nəfədur. Qurdilər 60%, turqlər 39%, gejrı millətlər 1% dur. Otyrak əhali 20%, jərin qəçərilər 80% dur. Qəçərilər öz kəzələrində dolayşylar və jayda jallaga qəçurlar.

1925-cü ildə Qurdistanda 16,8 min heqtar jer əqilmişdi, bynlardan 4,6 min heqtara bygya, 4 min heqtara arpa, 5,3 min heqtara kəra bygda və kəlan topraklara isə dəry və çəltiq əqilmişdir.

Juq daşınan cəğrılardan başka, məvasələ jolları jokydyr.

Kəzadə başlıca iqı çaj varydy: Aras çajına akan Həqəri çaj və Tərtər çajdyr. Kəza daglək olyb dərələr ilə muxtəlif istikamətlərə qəsilmişdir. Aşagıda, dərələrdə, terrəslərdə və qiçiq mejdəncələrdə baglar, əqin jərləri və biçənaqlər varydy. Jykarılarda isə meşə və jaylaklar varydy.

Kəzanın iklimi şimal kismində bərq, kış yzın və çök karış, cənyib kışmında isə jaxş və ıstidur.

Qurdistanın təbii zənqinliqləri palət və qəçə meşələri dağ azbesti və kəzanın şimal hissəsində bylynan bol mineral çəmələrdur.

Ev və təsərrüfat tiqintilərinin çoxu toprak və jarə toprakdan kəjrilməş olyb, rutybətildur qı, by da kəza camaatinin başdan başa məfsəl romantizmanə dytylmış olmasyna səbəbdur. Jajlaklarda qeçə alaçyklarda jasajylar.

Camaatın başlyca məşgylıjətı maldarlıq, iqinci dərəcədə əqin-çılıq və cənyb hissələrdə isə bağçılıqdır.

Kara mallardan ən çok jajlanları iri byjnyzly mal, kojyn, qeçi, sonra eşşaq və at və, az mıkddarda qıl və katırdır. Biçə-neqlərin azlyğə sərət və yzın çeçən kəş mevsimlərində jem tadarıqının mumqın olmaması, Azərbajçanda kəşlakların olmaması və tayynın jajlınması olmas, maldarlığın inqisafına mane olır. Başlyca gıda maddələri sut məhsylatıdır.

14. Cəbrail kəzası.

Cəbrail kəzası Karabag sara dağları kolları üzərində olyb, şimal tərəfdən dağlyk Karabag, cənyb və cənyb şərkı tərəfdən Aras çay, gərşb tərəfdən Ermənistan və Qurdustan şimal şərkı tərəfdən Saljan və Ağdam kəzaları ilə hudydlanmışdır. Kəzanın sahəsi 4270 kvadrat qilometrodır. 1926-cı ilin nufys sıjanısına qərə kəzanın umym camaatı 75147 nəfər olyb, bynlardan 71995 nəfəri qəntdə, 3152 nəfəri şəhərdə jasajır. Kəzada nisbətən bejuq olan bircə 3152 nufysly Karjagın şəhəridur.

Kəzanın umym əl veriliş toprakları 304 min heqtardır. By toprak müxtəlif əqinlər arasında by cur taksim olınyr:

Əruş və qollyk 114 min heqtar

Otlak	75	"	(başlyca kəşə maxsys)
Əqin topragı	74	"	(syvarılan 42 min heqtar)
Məşə	38	"	
Kalanlar	3	"	(binələr, bağlar, biçənəqlər)

Sy barəsində Cəbrail kəzası Karabag okrygyna daxildir. Kəzada bejuq bircə Qendələn çaj vardyr qı, qəntlilər tarlaların əby çajın sıjy ilə syvarırlar.

Kəzanın mərqəzi olan Karjagın rajonynda qəhrizlər vardyr qı, bynların bir hissəsi təmir edilmişdir.

19²⁵₂₆-cı ildə 37 min heqtar əqin sahəsi by cur taksim olın-
mışdır.

Bygda	17	min heqtar
Arpa	13	"
Pambək	4	"
Çəltik	1,6	"
Darə, kargədalı və bostanlar	1,4	"

Kəzada qənt təsərrüfat intensifikasiyasının juşsalışı əlaməti olaraq qundən-quna artan pambək əqini qəstərilə bilər. 1925-ci ildə pambək əqini 1000 heqtar idi, 1926-cı ildə isə 4000 heqtar ol-
muşdur.

Kəzada birinci jeri dytan maldarlıq axırlıncı illərdə hiss ol-
macak dərəcədə juşsalmışdır.

Kojyn və qeçilər ilə təmin olınmaq barəsində Cəbrail kəza-
sı Azərbajcanın başka kəzaları arasında qərşəmli jer dytır. 1926-cı ildə hər juz qəntliyə 1202 kojyn və qeçi duşurdu. Hal-
by qı hamın ildə Azərbajcanın by hejvanlar ilə təmin olınmaq-
lyğə orta hesab ilə 824-baş idi.

Qənt təsərrüfat məhsylları başlyca bazar qunlində Karja-
gında satılır və byrəja by məhsylat kəzanın hər tərəfindən qə-
tilir.

15. Qəncə kəzası.

Topografya şərtləri etibarə ilə kəzada çok müxtəlif mintə-
lər vardyr qı, bynlar umymijətlə aranlık dağ atağı və dağlyk
olmak üzrə üç rajona belunur. Aranlık hissənin topragı jaxşə
olır, lazəmi kədar syvarılıddkda çok məhsyl verə bilər, by hissə-
də başlyca turqlar jasajır. Dağ atağı hissəsinin topragı daha da
jaxşə olyb, başlyca ermanilər (60%) və az mıkddarda turqlar (27%)
jaşamakkadıyr. Dağlyk hissədə jasajan millətlərin arasındaqə nis-
bət də by curdur.

Qəncə kəzasının umym nufysy 204768 nəfər olyb, bynlar-
dan 143190 nəfəri qəntdə və 61578 nəfəri isə şəhərlərdə jasajır.
Qəncə şəhəridə 55510 nəfər, Jeləndorfdə 3899 nəfər, Şamxorda
2119 nəfər jasajır.

Kəzanın umymı sahəsi 5804 kvadrat qilometrodır.

Kəzanın alveriliş toprakları 513 min heqtar olyb by cur
taksim olınyr:

Otlak	243	min heqtar	(kəşlyk ilə jaylyk arasındaqə nisbət təxminən 2:1 dur)
Əruş və qollyk	68,5	"	
Biçənəq	17,0	"	(syvarılan ilə syvarılmajan arasındaqə nisbət 3:2 dur)
Məşə	87,0	"	
Əqin	90,0	"	(syvarılan və syvarılmajan deməq olır qı, müsavıdır)
Uzunlaq və bağlar	4,0	"	
Mallıqanələr	3,5	"	

Syvarma mənbələri başlyca: Zəjəm, Çajır, Şəmquir, Kyskar, Qəncə,
Quraq çaj, Qəran, İncə çajlarıdır. İsləmənin jerli qəhrizlərin
çok hissəsi hali-hazırda bərpa edilmişdir. Qəncənin şimalında
bylynan sysyz çəlləri syvarmaq üçün bejuq. Kara sakkal kanal
çəqilir. Əqin sahəsi çok artır 19²⁵₂₄-cu illərdə by sahə 54 min

heqtara musavi idi, 19²⁵/₂₆-cı ildə isə 69,5 min heqtara • çatmış-dydr.

69,5 min heqtar sahə by cür təksim olynytr:

Bygda	41 min heqtar.
Arpa	18
Pambək	5,4
Kartof	2,6
Əqilən otlar	1,3
Gejri bitkilər	0,5

Kəzadə uzunçuluq qərqəmli uir jer dytyr. By barədə xusy-silə alman kolonjaları məşhyrdy. 8 dənə hequmət çaxır təsərru-fatı vardy. Azvin və Konkordjanın 9 dənə arag və ispirot zavo-dy işləyir.

Agroqulturr və agroprodjanə məsələsinə bejuq dikkət veril-mişdyr. Bir neçə məşyn şirqəti və 40-50-jə kədər traktor vardy. Kəzadə 5 aqramon və tyt şitiləri üçün calaklıgə olan 4 aqramon mintəkəsi vardy. Mərqəzi təcrubə seleqşja stansjas, laboratorjası və ipəçiliq stansjas, tayn aşys ə'mal edən, tayn ilə mubarəzə edici Zyrnabad stansjas, qənt təsərrufatına zərər verənər ilə mubarəzə üçün entomoloji stansjas, kyşçylyk stansjas karakyl və merinos kojynlarnın delluqları təşqil edilmişdyr.

Qənt təsərrufat məhsylatın işlətinəq üçün 3 pambək təmiz-ləjən zavod, 1 jag-sabyn zavody təşqil edilmişdyr.

Jollar qəfi dərəcədə yaxşı bir halda dejildyr. Hali-hazırda qənt jolları tə'mir edilmaqdadyr.

Laqin Ojəncənin mə'dən və mə'dən zavod sənəjeinin qələcə-qı yaxşıdyr. Ojəncə kəzasının mə'dən zənginliqlərindən hali-ha-zırda: 1) mis kəladan; 2) mis, 3) zəq və 4) əsas zənginliq olan Daşqədən magnisli damir daş jatagə tamamilə ajdənləşdirəlmış-dy. Azərbajcan Şyra hequməti tərəfindən Kara-Sakkalda 43000 at kuvvətində, Azərbajcan hidrosentrals kyrmak karara alınmış-dy.

Junquıl sənaje sahəsində Ojəncədə çox işlər qərulmuşdyr. Ojəncə pambək tokyma fabriqi indi sur'ətli bir syratda tiqilib bi-tilinmaqdadyr (birinci nevbədə), mahyt fabriqi isə artək işə salın-məşdyr.

16. Kazak kəzəsi.

Kazak kəzəsi, reljef, iklim, toprak və iktisadi xusysijətlər e'libarə ilə Ojəncə kəzasına okşar. Ona qərə də Kazak kəzəsi barəsində jalnəz bir neçə söz sejləjq.

Kazak kəzasının nufysy 121016 nəfər olyb, bynlardan 114287 nəfəri qəntlərdə, 6729 nəfəri isə şəhərlərdə yaşajə. Şəhərlərdə ja-

şajan camaatın 2990 nəfəri kəzanın mərqəzi olan Kazakda, 1581 nəfəri Akstafada 2158 nəfəri Taysdadyr.

Kəzanın başlıca mənbə'ləri açbık kanallar və qəhrizlərdyr. Açbık kanalların hamısı syjy Akstafa və Həsənsy çajlarından in-cə çaj və Tays çajından alırlar. Byndan başka Xram çajından Şejxlinsqi syvama kanalı çəqilmişdyr.

Kazak qəntilərinin həyatında əqinçiliqlə barəbar maldarlık də bejuq rol ojnəmiş və ojnəmaqdadyr. Maldarlık xusysynda Kazak kəzəsi Azərbajcanın ən zəngin kəzələrindən biridy.

Kəzadə jalbık otlaqlar, deməq olar qı, heç jokdyr və kəzanın butun kara mallar Ermənistan jajlaklarında otarılır, byndan etru orada 22 min heqtar sahə ajrılmışdyr.

Kəzadə uzumçuluq başlıca Aleqsejvəsqi, Granfeld. Trayben-geld və Elizavet qəntləri rəjonunda jajlanmışdyr.

Kystar sənətlərindən byrada xusysilə xalçaçylyk inqışaf edir.

17. Baq kəzəsi.

Baq kəzasının sahəsi 4631 kvadrat qilometrödyr.

Umym əlverişli topraklar 306 min heqtar olyb, by cür tək-sim olyny.

Otlak	152 min heqtar	(çok hissəsi kəşkək olyb jalbık ja-lnəz 8,5 min heqtardyr)
Oruq və qollyk	46	
Əqin	73	
Məşələr	25	
Uzun baglar	4	
Gejrilər	1	

Məşə ən çok kəzanın şimal hissəsində, Xəzb və Altıbag cəvərinədyr. 3 min, heqtardan ibarət olan qıçiq syvarılan sahə dəxi Xəzbə olyb byrada syvarma mənbə'ini balacə çajlar təşqil edir. 19²⁵/₂₆-cı ildə butun əqin sahəsi 43 min heqtar idi qı, byn-lardan 28 min heqtarına bygda və 14 min heqtarına arpa əqil-mişdi.

Kəzanın qənt təsərrufatı çok qeridədyr. Byna səbəb toprak və iklim şərtlərinin əlverişli olmamasıdyr. Kəzanın deməq olar qı, uqda bir hissəsini Əjšaran jarım adasə təşqil edir qı, by jarım adə syzyzlyk, tropiq isti, sistematiq kyrak və daimi qulaqlardan zərər çəqir. Qulaq əqinlərə zərər verir, baglar, bostanlar və az kala butun qəndi kym ilə döldyryr. Jagmyr mikdarı çok əz-dyr. By şərtlər içərisində tətəxl əqini və maldarlık heç inqışaf edə bilməmişdyr.

By səbəblərə çok bejuq istehlaq mərqəzinə (Baqja) jakin olmagına qərə Əjšaran jarım adasında həmişə bostançylyk və uzumçuluqə mejl olmuşdyr. Ancak syvarıla bilan toprak sahəsi-nin rəzlygə bostançylygə də dar bir çərçivə içərisinə salmışdyr.

Uzunçuluğa qəlinə, by syvarılmayan topraklar da, kymly dəniz sahili plazlarında nisbətən bejuq (4000 heqtarlık) bir sahədə aparılır. Əqər uzum baglar başdan-baş qəbələq və jəp-raq buqan xəstəliqdən məhv olmasa idi, jəxş kazanc verədi. By xəstəliqlə necə mubarazə etməq lazıy qəldiqini cəmaat Şyra hequməti zamanına kədər kətişən bilməjirdi. Byndan başqa axyru-şə illərdə uzum tənəqini çiləməq və tozlamaga uzumu mürdər edər (harəmdyr) deyəraq cəmaat byna razı olmağır. Bynya nəticəsində məhsyl jəxş olan illərdə belə bir heqtardan əldə edilən uzum 2500—3200 qilogramdan artıq olmaşmşdyr.

Əşşaran jərbm adəş kyraklıq davam edən (incir, badam, pusta qibi) meyvələrə əlverişli olmağna bəkməjəarak, byrada bəş-tənçəşlək çək zəif inqışaf etmişdyr.

Kəzanən dağlık hissəsi (Xəbz rayonynyn şimal hissəsi) isə, daha jəxş təbii şərtlər içərisində bylynır. Byrada jəgmər daha çəkdyr. Toprak qilli və məhsylşdardır. Dag çəşmələri, bylytly jəkləklər və qeniş kış ətəklərlə aqıncılıq və maldarlık üçün nisbətən daha əlverişli şərtlər əmələ qatırılır.

Şyra hequməti kyrylana kədər kazada heç bir aqramoniq jərdm jək idi hali-həzrda 5 aqramon və 4 aqramon mintəkəsi vadyr. Kışlak və jəkləklər təksim bərasində bejuq iş qəruşmuşdyr. By təksimatda ajr-ajr cəmiyyət və təsərrufatçılərlən ehtijaclərlə nəzərə alınmışdyr. Kəzanən qantlıllərini əqin materjallərlə canlı və cansız inventar ilə təmin etməq, jeni kulturalərlə becərməq, jeni qənt təsərrufat usyllərlə əjərməq bərasində bejuq jərdm qəstərilmişdyr. By saatda Əşşaran jərbm adəşinə meşə salmaq, syvarmak (ən çək Xəbz rayonynda olmaq üzrə) maldarlıq jənidan təşqil etməq qibi, qənt təsərrufat sahəsində əsaslı işlərə həzərlik aparsılır.

19²⁵/₂₆ ildə, hərəqat edən kymılardan 5,5 heqtarlık bir hissəsi-nin hərəqətinin kəşəş alınmışdyr 19²⁷/₂₈ ci ildə isə, 27 heqtarlık bir sahənin kymılərlən bərqitməq ləjəhəşə alınmışdyr. Xəzanən meşəliq jəjlagəndə həm meşə, həm kym bərqidən və həm də meyvə ağaclərlə üçün calaklık salınmışdyr. Meyvə calaklıqə əhəlini əşşalanmış meyvə ağaclərlə ilə təmin etməq uçundur. Maldarlıqə jəşşəltməq üçün biri Xəzrda o biri Nəxəndə olmaq üzrə 2 danə maldarlık istinad mintəkəsi təşqil edilir. By mintəkələrdə cins dəlluq həjvanlar jətişdirilir. Maştəgədaqə kışçylyk mintəkəsi də qenişləndirilir.

Baqə kəzasəndə zəfəran jətişdirildiqini ajrca kejd etməlidur. Hali-həzrda by kışmatlı (bitqi) Biləqah, Maştəgə, Bina, Şəgan, Mərdəqan Nərdəran qibi jəlbənz jərbm jə neçə qəntdə jətişdirilir. 1927-ci ildə zəfəran aqımlış sahə təxminən 87-88 heqtara çatmışdır.

Ахырысь оларак оны кејд едеј қи Бағе кәзәсь Азәрбајҹанын ән гәләбәлиқ бир кәзәсь олыб, 520,396 нутысь вадыр. Бынар-дан 73564 нәфарі қәнтдә 446832 нәфарі исә шәһәрдә јашајыр.

18. Soljan kəzasə.

Soljan kəzasə. Azərbaycanında ən bejuq bir kəza olyb 9555 kvadrat qilometro sahəsi vadyr. Kəza deməq olar qı, başdan-başə arənlik olyb jəlbənz şimal tərəfindən qıçıq jərbm hissəsini Kəbristan tapəsi təşqil edir. Deməq olar qı, butun Mygan çəlu kəzanən həj-ətinə daxil olyb, şimal tərəfindən Qur çəş, şərk tərəfindən Araz çəş, cənəb və cənəb şərk tərəfindən Bylgər çəş və Aqysə ilə hədyə-llənmişdyr. Byndan başqa Soljan çəlu, də (Aqysə ilə Qurun əsas koly arəsindədyr) by kəzəyə daxilur, Şırvan çəlunun cənəb şərk hissəsi Qur çəşin sol sahilindədyr. Araz çəşin sol sahilində qeniş Mil çəlu vadyr qı bynyn də bejuq bir hissəsi Soljan kəzasına daxilur.

Toprak bərasində Soljan kəzasənin bejuq hissəsi, Qur və Araz çəllərlə çəquntulərindən ibarət olyb, jə neçə jərlərdə qeniş bə-təklər ilə qəşilmişdyr. Myganən cənəb tərəfinin bejuq hissəsi Şə-raq və bəz toprak ilə ətulmuşdyr. Kəzanən üstən olan bitqi ər-tuqu, bir çək jərlərdə şoranlar ilə ajrılan jəvşənlik və şoranlıq qilli jərb çəllər (kərlər) dyr.

Kəzanən iklimi isti, kyry və rutyəti əz olyb byrada duzqan qənt təsərrufatə ancak sun'i syvarma şərtilə aparıla bilər.

Soljan kəzasənin jəqəna syvarma mənbə'ləri Qur, Araz və Bylgər əz mikdərdə çəllərlə, və həmçinin jeni Araz çəşədyr.

Syvarma syllərlə həm əz-əzuna əkmək ilə və həm mexaniki syllərdə verilir. Əz-əzuna əkmə vasitəsilə syvarma, kəzanən syva-rlən ərazisinin hər tərəfində vadyr, mexaniki syvarma isə birca Qurdədyr. Mühəndis sistemləri və jərlə arxlar əz-əzuna əkmə va-sitəsilə syvarma usylyna daxilur. Mühəndis inşaatynın çək əhə-miyyəti olyb jərlə arxların rollərlə çək əzdyr.

Hali-həzrda Myganda işləjən 3 mühəndis baş kanalı və bir tərəq olynmış boş kanal vadyr. İşləjənlər: Şaymjan ka-nalı, Lenin kanalı və Əzizbəyov kanalıdyr. Tərəq olynan My-ganən ən bejuq kanalı olyb orta Mygan kanalı adlanır. Hər bəş sy ambarənin (dört kanal və jeni Arasyn) baş hissə-lərində dəhnə olyb, bynlar Arasdan əlsən syjyn mikdərlənz tənzim edərlik. Syjyn by cür tənzimi bejuq daşğın zamanlarında və həm-çinin tə'mir və tə'mizləmə zamanlarında lazıy olyr. Kalan zaman-larda dəhnələrini açk olmasynən heç bir kərkysy jəkdyr və sis-temə qirən hər bir artık syjyn jəxşəşləndən başkə jə zərəri ol-maz. Kanallarda syjyn olmasə, dogrydan-dogryya daşğın devrinin başlamasynən və daşğynın qucundan əslədyr. By hal Myganda

çala syvarması deylən sistemi əmələ qatırmışdır qı, bynyn əsası topragın ayrı-ayrı hissələrini syja basmaqdan ibarətdir. By sistem toprakların dyzlanmasına və hattaklanmasına səbəb olmysdyr. Mutaxassislərin fiqirina qəra tarla syja basmaq yaxşı deylirdi, tarla arxı xərda şərhlər və kanallar ilə sylamaldy. Ancak başdan-başə və yzın muddətlı syvarmadan əhməllə və muntazəm syvarma usulyna qəçməqlə, orta Asjada tarla arxı dyzlanma korky-sy qanar edilmışdyr. Mygandan şoranlar tamamilə qanar etməq isə syvarma sistemini dəyişdirib jənıdın kymrak ilə mumqun olmyr. Aras və qur civarı ırazisində öz-özünə akma usuly ilə sy çkərləmə, mexaniki usul ilə əvəz edilir. Mexaniki usul iqi nev olmyr: biri məşın ilə o biri-qarx vasitəsilə syvarma dyr. Səljan kəzasında 1925-ci ildə cümletəne 75 sy nasysy var idi.

Səljan çəlu sy nasysy ilə ən çək təmin olıyan bir jerdur. Byrda sy nasyslər Səljan dan başlar, aşagə Xəlib qəndinə kədər davam edir 1925-ci ildə Myganda və Səljan çəlundə mevcud olan çarxların ədədi 250-260 kədər idi.

Myganda və Səljan çəlundə jerli, öz-özünə akma arxların bir rəly bir o kədər bejuq deylirdi. Byynly barabar Qur civarı qəntilərin muhumun bir hissəsi və Aras həvalisi qutlasinin çəky jerli arxlardan (Kəzyl arx, Xaqi arx) istifa edilər.

Mil çəlundə həli-həzərda Olavry arx deylən mühəndis kanalyon çəqilməsi uçur bejuq işlər aparılmakdadyr.

Səljan kəzasının camaatı, 1926-cı ilin nüfys siyahısına qəra 128.390 nəfərdur. Bynlardan 115275 nəfəri qəntdə və 13115 nəfəri şəhərdə jəşajbr. Şəhərdə jəşajınlardan 8252 nəfəri Səljana, 1815 nəfəri Sabirabadda, 1889 nəfəri Hacı kəbylda 1159 nəfəri Bank vətəqəsindədur.

Səljan kəzasında əlvərişli olmaıan topraklar 33% kədərdur. By mikdar butun Azərbaycanı əlvərişli olmaıan toprakların orta normasından oldykcə bejuqdur qı, by Səljan kəzasında kymyn, bittəgyn, şoran və çəllərin bollıqy ilə izah olınyr. Əlvərişli toprakların umymı sahəsi 635 min heqtar olmy by cur təksim olınyr.

Ərüş və qolılyk	295	min	heqtar	
Otlak	119	"	"	(jəlyənlə kəşlək)
Biçənəq	29	"	"	(syvarılanən syvarılmaıan nisbətı təxminən 2:1 dur)
Əqin	174	"	"	(syvarılanən syvarılmaıan nisbətı təxminən 2:1 dur)
Gejriləri	7	"	"	
Qənt təsərrüfat qultırası sahəsi 1926	25	çb	ildə 95 min heqtar olmy by cur təksim olınyr	

Bygda	81,4%	Arpa	40%
Çəltiq	25%	Gejri qultırlar	8,6%

Olələcəqdə Səljan kəzası ən artıq pəmbəkçilik kəzası olmaıdyr, çünqı syvarma məsələsi inqışaf ediqi, Qur və Aras sylarından tamamilə və duzqun syrətdə istifaqə olıydyqy halda pəmbək əqininin qenışlanması uçun lazımlı olan həf bir şərt vadyr.

19. Şamaxı kəzası.

Şamaxı kəzası Azərbaycanın ən bejuq kazalarından biri olmy, 7455 kvadrat qilometro sahəsi vadyr.

Əlvərişli topraklar 527 qilometro olmy, by cur təksim olınyr:

Ərüş və qolılyk	309	min heqtar
Otlak	69	"
Biçənəq	4	"
Əqin	117	min heqtar (syvarılanən syvarılmaıan nisbətı təxminən 3:1 dur)
Məşə	24	min heqtar
Uzunluq	2	"

dan bir az artıq

Gejri qultırlar 2 " əqsıq

Butun əqin sahəsi 1926-cı ildə 61 min heqtara çatmış və by cur təksim olınymışdyr:

Bygda	71,5%
Arpa	13,7%
Pəmbək	7%
Çəltiq	0,1%
Gejri qultırlar	7,7%

Şamaxı kəzası çək kədimdən bəri istehsalçı bir kəza olmy, öz məhsulyнын bejuq bir prosentini ixrac edərdi. Kəzanın aran hissəsində, xusysilə Qur cəvəri rayonında pəmbək quncut və çəltiq çək yaxşı jətisır. Kəzanın aran mintəkəsinin muhumun bir hissəsinı maldar qəçərilər dytyr. Uzunçuluq və çaxırcılık kəzanın iktisadiyatında bejuq rol oynajbr.

Mis mə'mulyatı (Lahəc) ipəq tokyma (Basxal), qənculuq, duzluçuluq qibi kystar sənətləri bərpa olmaıdadyr.

Kəzadə (neft, daş qəmur mis mə'dəni qibi) təbii zərqinliqlər boldyr.

Kəzadə 3 aqranom mintəkəsi açılmış və 3 aqranom çəlbəşır. Şamaxı şəhəri milli mubərazələr zamanında tamamilə dağılmış idi, indi bərpa edilməqdadyr. Məqtəb şəbəqəsi çək qenışləmişdyr. 1926-cı ilin nüfys siyahısına qəra Şamaxı kəzasının nüfysy 91029 nəfər olmy bynlardan 83315 nəfəri qəntdə və 7614 nəfəri şəhərdə jəşajbr. Şəhərdə jəşajınlardan 3631 nəfəri Şamaxıda, 1616 nəfəri Qurdəmirdədur.

20. Ağdam kəzası.

Ağdam kəzası deməq olar qı, tamamilə aralıq olyb, ən çok hissəsi qur çayın sag sahilində bylynır və qəhnə hudyd daxilində 4135,5 kilometröyk bir sahə dytyr.

Kəzanın əl-verişli topraklar sahəsi 326 min heqtar olyb, by cur təksim olynır.

Ərüs	120 min heqtar.	
Otlak	59 " "	(jalınsız kəşlək)
Bıçanaq	14 " "	(deməq olar qı, hamısı syvarslandıy).
Əqin	118 " "	(deməq olar qı, hamısı syvarslandıy).
Məşə	5,5 " "	
Bağlar	6,0 " "	
Malıqanələr	3,5 " "	

Syvarma mənbələri Tərtərdən çəqilmiş kanallardan, qəhrizlərdən və Qur çayında kyrylmış sy nasysarlərdən ibarətdir.

Kəzanın, şaxtasız qunləri çok, pəyşə kyry olan iklimi vardy; illik temperatur 13°C—14,9°C ararında dəjişilir. Jəgmərlə 240-400 millimetroyd.

Kəzanın toprağı juqsaq hissələrdə konyr, aşağı hissələrdə isə tünd və açıq boz toprakdyr. Kəzanın camaatı deməq olar qı, jalınsız qənt təsərrufatı ilə məşğyldy. 19²⁶ cə ildə 78 min heqtara çalan əqin sahəsi by cur təksim olynmışdy:

Bygda	59,5%
Arpa	15,7%
Pambək	23,1%
Çəltik	1,5%
Gejri qulturlar	0,2%

Kəzadə uzumçuluq və ipəqiliq oldykca inqışaf etmişdyr. Hər cins kara maldan hər 100 qəndli təsərrufatına butun Azərbaycanada orta hesab ilə 1306 baş düşduqu halda, Ağdam kəzasında 1663 baş, iri byjnyzly kara maldan butun Azərbaycanda orta hesab ilə 412 baş düşduqu halda, byrada 638 baş; koljyndan butun Azərbaycanda orta hesab ilə 732 düşduqu halda, byrada 924 baş düşur.

Kəzanın umym nüfysy 1926-cə ildə 124304 nəfər idi. Bynlardan 113791 nəfəri qəntdə, 10513 nəfəri şəhərdə jəşayır. Şəhərdə jəşayanlardan 8153 nəfəri Ağdamda, 1231 nəfəri Jevlaxda, 1127 nəfəri Tərtərdə çəleşir.

21. Oləjçay kəzası.

Oləjçay kəzası qəhnə hudyd daxilində 5322 kvadrat qilometroydyr. Əlverişli topraklar 401 min heqtar olyb, by cur təksim olynır.

Ərüs və qoltyk	117,0 min heqtar	
Otlak	87,0 " "	(çoky kəşlək-dyr).
Məşə	46,0 " "	
Bıçanaq	14,0 " "	(çoky syvarslandıy).
Əqin	98,0 " "	(çoky syvarslandıy).
Uzumluq	4,5 " "	
Bostan və malıqanələr	4,5 " "	

Kəzanın iklimi isti olyb illik temperatur 15°C və jəgmərlər 388-444 millimetroydyr. By rajonda çok battaklıklar (Ycar, Mususlu) vardy. Syvarsımaın əqinçiliq mümquın dejidur. Tarıalar, Alçəgançay, Tyrjançay, Oləjçay, Dəvəbatançay, Qjirdimançay, və Agsy qibi bir çok dağ çaylar və xərda çaylar vasitəsilə və həmçinin az miktarda Qur çayında kyrylmış sy nasyslar vasitəsilə syvarsılır.

Əqin sahəsi 19²⁵/₂₆ cə ildə 59 min heqtar olyb, by cur təksim olynırdy.

Bygda	55,8%
Arpa	20,7%
Pambək	21,1%
Çəltik	1,5%
Gejri qulturlar	0,9%

Kəzadə uzumçuluq və ipəqiliq oldykca inqışaf etmişdyr. Hali-hazırda 4 aqramon mintəkəsi və 5 aqramon çəleşir. 1926-cə ilin nüfys siyahısına qərə kəzanın nüfysy 173667 nəfərə çatmışdyr qı, bynlardan 162689 nəfəri qənt və 10973 nəfəri şəhərdə jəşayır. Şəhərdə jəşayanların 4539 nəfəri Ağdaşda, 4281 nəfəri Oləjçajda, 1616 nəfəri Qurdəmirə, 542 nəfəri Laqidədur.

22. Zakatala kəzası.

Zakatala kəzasında əlverişli toprakların nə cur təksim olynıdyq qəmiş vəzifələrdən birində qəstərilmişdi.

Umym əqin sahəsi 1925-26 cə ildə 72 min heqtara çatmışdy qı, by miktard 1923-24 cu ilə nisbətə 100% artmış və by cur təksim bəlunmuşdyr.

Bygda	70,5%
Arpa	9,5%
Çəltik	6,3%
Gejri qulturlar (kərgədal, dar, tutun və ilax)	13,7%

Jerlər ən çox Qurmuq çay, Talaçay, Myxax çay və sajir xırda çaylar vasitəsilə sızırılır.

İklim bəzində Zakatala kəzası Pjemont və Lombardja (İtalja) nın ejni olan Kanıg (Alazan) ovasının davamıdır. Baş Kafkas sıra dağlarının jamacları bojnca Zakatala kəzası 11° izoterm ilə, daxildə isə 12° və 13° ilə, hudydlanmışdır. Kafkas Sıra dağlarından yzakda isti jaj, sərin pəjəz, mə'tədil kış oljr. Kar oldykca sək-sək jagub 2-3 aj əriməz. Jəgmlərlərin illiq orta mikdarı ararlarda 500-750 millimetrol, Kafkas sıra dağlarının meşəli jamaclarında isə 750-1000 millimetroydr. Şimal tərəfindən dag sıra dağlarının təşkil etdiyi məhtaşəm divar ilə çevirilmiş olan Zakatala kəzası sojyk qulaqlardan muhafəzə olynmış və iklim şərtləri bəzində ən əl-verişli bir vəziyyətdə bylynməkdədir. Ancak byrada da kyrak qəçən devr vardy. Byna qərə də jerli qəndli təsərrufatın sızarmak lazımlı qəlır.

Byrada çəltiq əqılır, fəndək jətışdirilir və bəraqətli jaj zamanında ipəqçılıq ilə də məşğyl olynjr.

19²⁵/₂₆ c. ildə tutun sahəsi 670 heqtara çatmışdır.

Kəzada 5 aqramom və 4 aqramom mintakəsi vardy.

1926-c. ilin nufys sıjahisinə qərə Za. atala kəzasının nufysy 80138 nəfərdur. Bynlardan 76769 nəfəri qəntdə və 3269 nəfəri şəhərdə jəşəjr. Kəzanın mərqəzi və jeqənə camaatı çox olan şəhər 3269 nufysly Zakatala şəhəridur.

By vəziyyə qərə: Azərbaycan Sosialist Şyra Cumhyriyyəti kəzalarının iktisadi karakteristikasına əjd bir kontrol işi jəzən.

Metodiq karakterində kiyətli qəstərişlərindən etru R. N. Şaxnazarova xusysən təşəqqur etməqi özümə əorc əilirəm.

K. Gyzig.

AZƏRNƏŞR məktəbində basaldı

MS-5406